

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 4 (134) июль-август 2007 ж.

Учредительле –

КЪМР-ни Культура эм Информация коммуникацияла
министерствосу бла Жазычуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлномню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тёппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауаланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2007

ЁМЮРЛЕГЕ БИРГЕ

Къабарты Россейге къошулгъанлы – 450 жыл. *Статья* 3

МАКЫТЛАНЫ САФАРГЪА – 90 ЖЫЛ

СОЗАЙЛАНЫ АХМАТ. Халкъ поэт. *Статья* 8

МАКЫТЛАНЫ САФАР. *Намула* 10

2008 ЖЫЛ – РОССЕЙДЕ ТЮРК РЕСПУБЛИКАНЫ ЖЫЛЫДЫ

БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИП. Пушкинни, Къайсынны да тюрк тилде
сӕлешдирген жерлешибиз. *Статья* 20

ШАУАЛАНЫ МИНАЛДАНГА – 90 ЖЫЛ

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Жазыучуну насыбы. *Статья* 45

ШАУАЛАНЫ МИНАЛДАН. Бузулгъан дуня. «Мурат» романны ючюнчю
китабындан 52

МАЛКЪАР ХАЛКЪНЫ

АВТОНОМИЯСЫ КЪАЙТАРЫЛГЪАНЛЫ – 50 ЖЫЛ

КЪУЛБАЙЛАНЫ АЛИЙ. Чомай. *Статья* 90

ПОЭЗИЯ

АЛИ БАЙЗУЛЛА. Анама айтылгъан назмула 95

ЮЙЮР БЛА ЗАМАН

ЖАРНЕСЛАНЫ ХАСАН. Хар эсли сӕзню энчи макъамы барды . *Очерк* . . . 107

ТАУ ХАПАР

ХОЛАЛАНЫ МАРЗИЯТ. Тойдургъанны тӕппесинден. 117

АТТОЛАНЫ МАГОМЕТ. Керти адамны юсюнден керти сӕз. 123

САХНА

САРАККУЛАНЫ Асият. Береутол. 129

ТӔППЕЛАНЫ АЛИМГЕ – 70 ЖЫЛ

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Миллет болууну дерслери. *Статья* 135

ТӔППЕЛАНЫ АЛИМ. Бийнӕгер. *Пьеса* 152

КЕСАМАТ СӔЗ

ТЮБЕЙЛАНЫ СВЕТЛАНА. «Кӕк гелеу» романда кыйынлыккыны сураты.
Илму иш 216

ЧАМХАНА

КЪУЛИЙЛАНЫ ЭЛИЗАТ. Алайдыла ишле 229

ХАНТ ХАЗНАБЫЗ

ТОЛГЪУРЛАНЫ БЕКМЫРЗА. Дарман ашларыбыз. 236

БОЛАЛМАЙМА СЕНСИЗ. *Жыр*. 238

СӔЗБЕР 239

КЪАБАРТЫ РОССЕЙГЕ КЪОШУЛГЪАНЛЫ – 450 ЖЫЛ

Быйыл Къабарты-Малкъарны халкълары Къабарты Россияны жанындан жакъчылыкъ табып жашагъанлы 450-жыллыгъыны къууанчын этедиле. Анга уллу политика, экономика, социальный магъана берилгенине бу жыл Деменгили Россей бла бирликни жылына аталгъаны да шагъатлыкъ этеди.

Ол керти ишди. Жашауда болунган ишди. Уллу халкъла адам саны аз болгъан халкълагъа жакъчылыкъ этиуно кеслерини боюнларына алсала, бизнича ууакъ халкълагъа андан уллу игилик жокъду. Нек дегенде, ол халкълагъа дуня айныугъа къошулургъа жол ачады, билим алыргъа, къырал жумушлагъа юйренирге онгла береди, къыраллыкъ къуаргъа, аны оноун бардырыргъа юйретеди.

Къабарты халкъны эсли келечилери, ол игиликлени къара акъыллары бла ангылап, 1557 жылда окъуна Россейге къысылып жашаргъа жолну ишлегендиле.

Бирле ол тарихни 1555 жылдан санап башларгъа керекди деп да айтадыла. Аны айтхан тарых илмуланы доктору Т. Х. Кумыковду. Ол аны 1954 жылда Къабарты илму-излем институтну бу ишге аталгъан сессиясында айтханды. Бир къауум илму къуллукъчула, сёз ючюн П.Г. Акритас, Е.П. Алексеева, З.В. Анчабадзе, А.Т. Шортанов, аны айтханы жанлы болгъандыла. Кавказны уста билген тарыхчы Гарданов а Россей кесине Къабартыны 1555 жылда августда къошханды деп, кюнлерин иш да келтирип жазгъанды. Алай болгъанлыкъгъа, ол заманлада жаш алим Р.Х. Гугов, алары барысы бла да даулашха кирип, кёп архив документлени да шагъатха тутуп, ол иш 1557 жылда болгъанды деп, женгип чыкыгъанды. Артда аны айтханы керти болгъаны тохташдырылгъанды. Алай бла Къабартыны Россейге къошулгъаны 1557 жылдан саналады. Сиз бу суратда кёрген эсертме да анга аталгъанды. Бу 1957 жылда, Къабартыны Россейге къошулгъаныны 400-жыллыгъын белгилеген жылда, орнатылгъанды.

Ол жыл тохташдырылгъандан сора байрамгъа хазырлануу башланады. Ол кенг халда бардырылгъанды. Сёз ючюн: 1957 жыл Совет Союзда орус тилни жылы боллукъду деп, алай оноу этилгенди. 1956 жылда А.Т. Шортановну «Навечно» деген пьесасы басмаланады. Битеу урунуу коллективледе социалист эришиу бардырылады. Андан сора да, 1956 жылда А.Т. Шортановну сценарийине кёре, «В стране солнца и гор» деген кинофильм алынады. Музейде «19-чу ёмюрде къабарты от жагъа» деп кёрмюч ачылады. Белгили художник Н. Соколов-Скала «Къабарты келечилени орус патчах Иван IV-ге келгенлери», «Патчах Иван Грозный Мария Темрюковнаны гулласыны къытанда» деген суратланы ишлейди. Ол суратла музейге салынадыла. 1957 жыл июньда Къабарты драма театры труппасы, Гогольну «Ревизор» пьесасына кёре къабарты тилде салынган оюнну СССР-ни Уллу Театрында кёргюзтеди. Анда белгили артистле Мухарбий Сонов, Буха Сибекова, Хужа Кумахова, Тима Жигунов, Али Тухужев кеслерини усталыкъларын ачыкъ этедиле. Оюн орус тилге кёчюрюлюп тургъанлыкъгъа, театрда келгенле артистлени уста ойнагъанларына кёзлерин сахнадан айырмай къарай эдиле. Ол кезиуде Нальчикде Къырал Третьяков галереяны фондларындан келтирилип, уллу кёрмючле къуралгъандыла.

Бир сёз бла айтханда, бизни ол уллу къууанчыбызны бизни бла бирге битеу къырал да этгенди дерге боллукъду.

Къабарты бла Малкъар кёп ёмюрледен бери да бирге, татлы къоншулукъда жашай келгенлери себепли, ол жыл малкъар халкъны сюргюнден, башына эркин болуп, туугъан жерине къайтып башлагъанын да, халкъыбызны къыраллыгъы жангыдан къайтарылгъанын да эсге алып, Къабарты-Малкъар Республиканы оноучулары ол жылны Къабарты-Малкъарны Россейге къошулгъаныны жылына санап къойгъандыла.

Андан берисинде алай айтылып келеди.

Болсада, бизни уа, Малкъар халкъны Беш да Тау Эли келечиле къурап, алагъа Дюгер да къошулуп, Россейни патчахындан жакъчылыкъ тилеген жылыбыз 1827 жылгъа тюшеди. Алай бла Малкъар бла Дюгер быйыл Россейден жакъчылыкъ тапханларыны 180-жыллыгъын белгиледи. Ол эки халкъгъа да уллу игиликле келтирген ишни, ары бла бери алыш-бёлюш эте турмагъанлай, бирге белгилерге деген оюм да барды. Анда да барды магъана: къууанчны ырысхысын Россей бере эсе, къууанч кеси да Россейни Президентини Указы бла этиле эсе, бар ишле ни да, айхай да, бирге бардырыгъа керек боллукъду.

Бусагъатда басмада айтылгъанына кёре, быйыл Россейге къошулгъан юбилей жылларын Къарачай-Черкес, Адыгя да белгилерикдиле. Алай тюшюп эсе, сора Шимал Кавказны миллет республикаларыны асламысы кеслерини бу уллу къууанчларын бирге этерикдале.

Тохташдырылгъанына кёре, бизде ол байрам октябрьни ал кюнлеринде белгиленирикди, Москвада да, юч республика да бирге болуп, жыйылыу бардырылкъдыла.

Адам саны аз болгъан халкълагъа ол жакъчылыкъ бек хайырлы болгъанын бюгюн да кёрюп турабыз. Патчахлыкъда окъуна къолларындан келгенле Санкт-Петербургда, Москвада окъуу юйледе окъургъа онг тапхандыла, къырал къуллукъчула, юристле, тарыхчыла ёгендиле. Ол иш артыкъда бек Октябрь революциядан сора бек айныгъанды. Бизни халкъларыбыз бюгюнлюкде, эрттегили тарыхлары болгъан халкъла бла тепе-тенг болуп, билимлерине кёре, битеу дуняда атларын айтдыргъандыла. Октябрь революция дегенинг бизнича халкълагъа балхам эди – биз окъуу юйледе окъугъанбыз, усталыкъларыбызгъа кёре, ишлегенбиз, академиклерибиз, илмуланы докторлары, кандидатлары, уллу къырал къуллукъчуларыбыз бардыла. Тюзюн айтыргъа керекди – аллай онгну социалист къыраллыкъ бергенди бизге. Бюгюн бизни литературабыз битеудуния культурада кесини жерин табып тохтагъаны окъуна тамам эди бир махтаугъа. Академиклерибиз Энейланы Тимур, Залийханланы Михаил, белгили алимлерибиз Беккиланы Азрет, Апшаланы Магомет, Эфендиланы Салих, Толгъурланы Зейтун, жазычуларыбыз Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим, Бабаланы Ибрахим, Мокъаланы Магомет (жаннетли болсунла!), Зумакулланы Танзиля, Тёппеланы Алим, Гуртуланы Элдар, Гуртуланы Салих, Созайланы Ахмат, Мызыланы Къаншаубий – была бары да къайсы уллу миллетни да бет жарыккы этерикледиле. Энейланы Магомет, Къулбайланы Мухажир, Хутуйланы Ханафий, Уяналаны Чомай (жаннетли болсунла!) Россейде атлары айтылгъан къуллукъчула эдиле. Совет Союзну Жигитлери Байсолтанланы Алим, Умайиланы Мухажир – бу жашла кеслерини миллет даражаларын энчи бийиклеге кётюргендиле. Дагъыда аллай кёп юлгюле келтирирге болукъду. Халкъыбыз бир тюрюлю сылтаусуз сындырылып, туугъан жеринден кётюрюлюп тургъанда да, кесин эниш этдирмегенди, къолларында иш ёлюп, Социалист Урунууну Жигитлери болгъандыла. Кесигиз билесиз Жангоразланы Ибрагимни, Тетууланы Шарабютдюню, дагъыда бир къауумланы. Аланы да совет

социалист кыраллык  сдюргенди. Ма олду Россейни жакъчылыгыны хайырына тарых к зден багъа бичгенде игилиги.

Биз былайда 1957 жыл сюрюнден к айтхан биринчи малк ар жашладан бири, келе келгенлей комсомолну обкомуна ишге салыннган Гадийланы Ибрагим бла ушагыбызны басмалайбыз. Ол К абартыны Россейге к ошулганыны 400-жыллыгын байрамлаган кюнде малк ар халкыны атындан с лешген этгенди. Андан берисинде не бар, не жокъ, заманыбыз к алай тюрленди, дуния жашауубуз к алайды, Уллу к ырал чачылып, Россей кеси к алганылы? Ибрагимни айтханы былай болганды:

– Ол кюледе к п ишле этилгендиле, бюгюн да республикабызны намысына себеплик этип турган: бюгюню Ленин атлы проспектни ол заманда «Степная улица» деп алай эди. 400-жыллыкны байрам кюнлеринде ол орамгъа Ленинни атын атап, Правительствону ююно аллында Ленинни эсертмеси ачылады. Аны ачылууна аталган митингде машинала ишлеген заводну ишчиси Фролов, таулуладан эрттегили коммунист Холамханланы Сахай с лешгендиле. Ол 5-чи июльда болады. Ол жыллада КПСС-ни обкомуну биринчи секретары Т.К. Мальбахов, Министрлени Советини Председатели А. Н. Ахохов, Баш Советни Президиумуну Председатели Калимет Тлостанов боладыла. Ол кюн дагыда Б.Э. Калмыковну эсертмеси орнатыллык жер белгиленеди.

К ууанчлы жыйылыугъа к онакыла болуп СССР-ни Баш Советини Союзла Советини таматасы Лобанов, СССР-ни республикаларыны к п к алмай барысындан да – РСФСР-ден, Украинадан, Гюржюден, Эрменистандан, Азербайджандан, к оншу республикала – Дагыстандан, Чечен-Ингушдан, Ставрополь, Краснодар крайладан, Сталинград, Воронеж шахарладан, Адыгеядан, К арачай-Черкесиядан к ырал делегацияла келген эдиле. К ууанчлы жыйылыу 6-чы июльда болду. Анда Лобанов К абарты-Малк ар Республиканы Ленинни экинчи ордени бла саугъалауну юсюнден СССР-ни Баш Советини Указын оккуп, байрагыбызгъа ол ордени такыган эди. Указда «... за достижения в хозяйственном и культурном строительстве кабардинского и балкарского народов» деп айтылганына артыкыда эс бурган эдим. Ол жыйылыуда алгышылау эм ыспас с зле бла Ленин атлы колхозну председатели Камбулат Тарчоков, бизден а К улийланы К айсын с лешгендиле. КПСС-ни обкомуну ол замандагы секретары Уллубашланы Исмаил к уунчлы жыйылыуну КПСС-ни АК-сына бла СССР-ни баш Советини Президиумуна ыспас к агытын окуганды, К МАССР-ни Министрлерини Советини Председателини заместители Алим Кешоков а РСФСР-ни Баш Советини аты бла жазылган алгышылау к агытны окуганды. Жыйылыуда доклад бла Мальбахов с лешген эди, аны ачхан да, бардырган да К МАССР-ни Баш Советини Председатели Х.М. Бербеков (артда ол к п жылланы К МК У-ну ректору болуп турганды) этгенди.

7-чи июльда уа бусагъатдагы Марияны майданында ол майданга ат атау эм алайда Мария Темрюковнагъа эсертме салууну белгилеу

бла байламлы митинг болады. Ары битеу кьонакьла да кьатышадыла. Анда Кьабарты-Малкьарны жаш тёлосюню атындан мен сёлешгенме. Ол заманда комсомолну обкомуну секретары эдим мен. Тырнаузчу шахтачыланы атларындан ол митингде дагыда проходчик жаш (Афашокьаладан, атын унутханма) сёлешгенди. Ол митингни А.Н. Ахов ачхан эди.

Ол кюнледе байрам хар района, ара шахарыбызны стадионунда, ипподромунда да болгьанды, халкь уллу кьууанч этген эди. Ол кьууанчла бла байламлы кьырал саугьаланы алгьанланы араларында Шахмырзаланы Саид бла Кьулийланы Кьайсын да бар эдиле. Алагьа Урунууну Кьызыл Байрагьыны орденлери берилген эди. Уллубашланы Исмаилгьа, Гуртуланы Бертге, Уяналаны Кьанаматха, Насталаны Сохтагьа, Холамханланы Токайгьа, Беппайланы Сергейге, Уллубашланы Мутайгьа Сыйлылыкьны орденлери берилгенди. Мутай бла Сергей СССР-ни Уллу театрында болгьан концертге кьатышхан эдиле. Ма алай-алай... Кьайсы бирин айтхын.

– Ол заманда кьыралыбызны аты СССР деп уллу кьырал эди. Энди чачылды, оюлду, алгьын бир кьыралгьа биригип жашагьанла башха-башха кьыралла болдула. Бюгюнлюкде сакьларгьа боллукьбузму аллай бир кьонакь? Неда Байрамны кесин алай уллу, кенг, эркин бардыралыр-бызмы?

– Ырысхы болса, нек этилмейди! Алай алгьыннгы Союз республикалдан алай кёп адам келир деп билмейме. Кьоншу-тийре уа, не айтыу, келир, жыйылыр. Адам кючюбюз жетерикди, не уллу байрам этебиз десек да. Ишни баргьанына кёре, хазырланабыз, эринмей. Планла этилгендиле, ахшы муратла бардыла.

ХАЛКЪ ПОЭТ

Макытланы Сафар миллетибизни тин дунясын кётюрюрге тынгылы юлюш кьошхан адамларыбыздан бириди.

Жазуу иште ёз хаты болгъан, жашауда ёз жюрюшю болгъан назму-чуду Сафар, алай бла Аллах берген жолунда келеди ол.

Макыт улу малкъар халкъны жазуучуларыны тамата тёлсюню, алтын тёлсюню келечисиди. Акъылман Кязим мурдорун салгъан адабиятыбызны биринчи атламларын ол тёлю этгенди. Ол тёлю Октябрь революцияны тюз да, терс да жюрюшюн сынагъанды, Ата Журт урушха эрлай киргенди, кёчгюнчюлюк азабын да халкъы бла бирге кётюргенди. Ол тёлю журтубузгъа къайтхандан сора жангъдан миллет от жагъабызны тиргизиуню къурагъанды. Къайтарып айтыргъа сюеме, керти да алтын тёлю.

Бюгюнлюкде жазуучуларыбызны ма ол тёлсюнден Макыт улу Сафар жангыз кеси кьалгъанды. Аны кесине да быйыл 90 жыл болады. Биз, жазуучула, Сафарны кичи къалам къарындашлары, барыбыз да, Аллахха шукур эте, бу адамны аллында баш уругъа, аны бетине ышарып къарап, анга ыразылыгъыбызны айтыргъа керекбиз, узакъ ёмюр тилеп Аллахдан.

Жазыу ишни юсюнде да Сафар кертти да халкъ поэтди, аны бла бирге ол республиканы кырал саугъасына тийишли болгъанды, Россия Федерацияны да Къабарты-Малкъарны да культураларыны сыйлы къуллукъчусуду, аны отуздан артыкъ китабы чыкъгъанды, поэтни чыгъармалары дуняяны кѣп тиллерине кѣчюрюлгендиле. Сафарны назмуларына этилген жырла миллетибизни жыр хазнасыны байлыгъы болуп турадыла.

Макытланы Исхакъны жашы Сафар, бизни чырайлы акъсакъалыбыз, кѣп жылны жашаса сюеме, кесини жангы сѣзю бла халкъын энтта да къууандырыр, аны жангы жырларын жангы жырчыла жырларла, халкъыбызда, тауларыбызда анга къууана, алгъа барырбыз, Аллах айтса! – дейме мен.

**СОЗАЙЛАНЫ Ахмат,
Къабарты-Малкъарны, Къарачай-Черкесни да халкъ поэти,
Къабарты-Малкъарны Жазыучуларыны союзуну председатели.**

КЪУУАНА ЖАШАЙЫКЪ

Адамла, бир бирге къууана,
Адамла, бир бирге ышара,
Жашайыкъ бу жарыкъ дуняда!

Къолланы бир бирге узата,
Кёзлени бир бирге къарата,
Жашайыкъ бу жарыкъ дуняда!

Адамгъа бетинги жарыгъа,
Адамгъа къашынгы кенг таргъа,
Жашайыкъ бу жарыкъ дуняда!

Адамгъа мангылай ачханлай,
Адамдан мудахны чачханлай,
Жашайыкъ бу жарыкъ дуняда!

Къыйнамай адамны жүрегин,
Ыразы эте адамны тилегин,
Жашайыкъ бу жарыкъ дуняда!

Ангылап адамны къарамын,
Жюрекле бир бирге таралып,
Жашайыкъ бу жарыкъ дуняда!

Тансыкълап бир бирни хар кюнде,
Тиширғы жылыгып юйюнгю,
Жашайыкъ бу жарыкъ дуняда!

* * *

Жарыкъ кюнлерим
Мудах болгъандыла, -
Татлы тенглерим
Мени къойгъандыла.

Къойгъандыла, сен
Ызыбыздан кел деп,
Жаша сау-эсен,
Халкъыбызны кёр деп!

Аласыз жашау
Мени инжилтеди.
Жашауну ташлау -
Ол къайры элтеди?

* * *

Жашау, жашау, тынгысызса,
 Къууанчынгдан, бушууунг кѣп,
 Сен биреуге насыпсызса,
 Биреуге уа насыплыса!
 Бир арбазны жарытаса,
 Бир арбазны жарсытаса!
 Дагыда мен, сайлайма да,

Жашау, сени къучакълайма!
 Ажымны уа, байлайма да,
 Къаядан энишге быргъайма!
 Адамла сени бетингде
 Кѣп затлагъа юйрендиле,
 Сени сыйлы этегингде
 Ёзегинги бийледиле!

КЪАЙГЪЫЛАРЫМ

Жарты жазылган назмуларымы
 Бошаймай къалырма – къоркъама.
 Халкъыма айтырыкъ ууазларымы
 Айталмай къалырма деп къоркъама.

Жазып башланган саз тизгинлерим
 Жартылай къалырла деп жарсыйма.
 Жюрекден келген ачыкъ сѣзлерим
 Таулагъа жетмезле деп жарсыйма.

Биреу окъур, бирле окъумазла.
 Китап окъугъан унутулады.
 Бирле сорурла, бирле сормазла,
 Къара сѣз бюгюн бюгюн къарады.

Не этейим да сора бюгюн мен? –
 Кимге айтайым жүрек жарсыууму?
 Абына, сюрюне, тюнгюлгенме,
 Кѣтюралмам, дейме, ол ачыуну.

Хар кюн сайын къайгыгъа бир къайгы
 Къошуладан-къошула барады.
 Чууакъ кѣкде жангы чыкыгъан айгъа
 Ким ышана, - жаным къарайды.

Бу арт кезиуледе мени атым
 Кесек унутулур халы болду.
 Тюнене жолда бир таулу къатын:
 «Тохта, Сафар саумуду?» - деп сорду.

Аллахха шукур, ол таулу къатын,
 Атымы унутмай, соргъан эсе,
 Унутулмагъанды мени атым,
 Жолоучу эсинде болгъан эсе.

Атым Сафар араблы халкълада
 Жолоучу деген магъанадады,
 Жангыз жолоучу къалып шаркълада,
 Атым унутулмаз Тау Малкъарда!

АНАМ, АТАМ

Атам да ёлдю, анам да ёлдю,
Алты къарындашымдан бири къалды.
Жангыз эгечим алагъа тѣздю.
Бушуу кюнледе жюрегим талды.

Эски чалыча, седиреп кетдик.
Эски хунача, къалай оюлдукъ?!
Бу заманлагъа биз къалай жетдик ? –
Ата юйюбюзде биз жоюлдукъ.

Ашыбызны тузу жокъ, мыстысы,
Жауубузну татыуу жокъ, жауча.
Уллуду бек кыралны гынттысы:
Жашаргъа уа кюрешибиз – сауча!

Эсиме тюшселе атам, анам,
Жаным ауруйду насыпсызлагъа.
Заманларында къарамай, баям,
Бюгюн а кечди жазыкъсыныргъа.

Керти дуняда жаннет бар эсе,
Аллах биргелей жаннетли этсин.
Бу дуня экигизге тар эсе,
Анда Аллахны хурмети жетсин.

Кѣп жашасакъ да, анабыз ёлсе,
Ма ол заманда болабыз ёксюз.
Жангызлай, кечесиз, кюнсюз,
Бушуу кюнлеге жаныбыз тѣзсюн.

Атам да ёлдю, анам да ёлдю,
Алты къарындашымдан бири къалды.
Жангыз эгечим барына да тѣздю,
Барына да ол сарнап жилиды.

Ма аны ючюн, баям, болгъан болур
Жангыз эгечими къара чачы,
Башына кырау къакъгъанча болуп,
Жюрегин аурутду ачыдан-ачы!

Айныгдыла, ёсдюрдюле. Ала
Саулукъдан, тырнагъым да сынмады.
Кеслери ушхуурсуз кѣп къала,
Мени бир ашым да суумады.

Атангы, анангы кыйынларын
Къайтаралмазса, кюрешсенг да.
Къайтаралмазса жылыуларын,
Къол азынгда къуймакъ биширсенг да!

Жети сабийни ёсдорген анам,
Аланы туудукъларын айнытхан,
Юслерине, башларына къарап,
Кесини жылыуу бла жылытхан!

Эсиме тюшселе атам, анам,
Жаным ауруйду насыпсызлагъа,
Мен, аланы къыйыларын санап,
Бек кюрешсем да жазыкъсыныргъа.

Керти дуняда жаннет бар эсе,
Аллах биргелей жаннетли этсин.
Бу дуня экигизге тар эсе,
Анда Аллахны хурмети жетсин!

БИСМИЛЛЯХИЙ

Бисмилляхий – Къуранны ал тизгини,
Аузунгда турса сени хар кюнюнде,
Уллу Аллахны санга хар изими
Толгъанлай турур сени кенг юйюнде.

Бисмилляхий деп, заманынг жассыда
Сен таза тѣшегинге сабыр кирсенг,
Узакъгъа кетип кюнюзюгю асыла,
Кюнюнгю тап ашырып, кеченги кѣрсенг.

Шайтанга ушайды ызынгдан сюрген.
Огъурлу юйюнде шайтан ёледи.
Рахатлыкъ келеди сени бла бирге,
Кече сени бешигине бѣлейди.

Ол татлы заманда сени къатынгда
Сюйген тишируунг санга кысылса,
Къатын тылпыу бла санга къатыла,
Санларынгы титирете, жылытса,

Сен аны кюйюнунгда къучакъла къаты.
Сора артда уа ол къалкъыр бал татлы!
Бисмилляхий деп, башлайма мен кюнюмю,
Кенг болсун арбазы малкъарлы юйню!

УНУТМАГЪЫЗ, МЕН ТАУЛУМА

Жанымы къыйыры – сюйген Малкъарым.
Сени юсюнгден жырлай-жырлай, къарт болдум.
Санга аталгъан татлы сѣзюм – макъамым
Тауларынгы, эллеринги толтурду!

Бара баргъан заманланы биринде,
Ким биледи, Малкъарны элериинде
Турурма таулуланы эслериинде.
Огъесе кетермеми кёллериинден?

«Кёзден кетген – кёлден кетер», – дегенлей,
Къалырмамы унутулуп халкъымда?
Керек болмай, атылгъан тегенелей,
Ийленмезча мени атым талкъымда.

Жарлы халкъым, сюйген халкъым, Малкъарым,
Жашауунгда кёп кюлени абындынг.
Дагъыда мен хар кюн сайын къаргъанып,
Аллаххача, жалан санга табындым.

Жашауунгда кёп кюлени абындынг.
Сени бла бирге уа мен да абындым.
Дагъыда бир бирден айырылмадыкъ,
Дагъыда бир бирге къайырылмадыкъ!

Жанымы къыйыры – сюйген Малкъарым.
Мен ёлюп кетгинчи, аузумдан кетмезсе.
Къууанчым, бушууум – мени хар халым
Санга ушайды, сен айып этмезсе.

Тауларында таулу болуп туугъанма,
Такъыр жеринги кёп болуп кёрюрге.
Сени жауунг – мени жауум. Къуугъанма.
Малкъар жерде мен таулулай ёлюрге.

Паспортумда жокъ эсе да миллетим,
Къычырама: «Мен таулума!» – деп кесим.

НЕК МУДАХСА?

- Нек мудахса бу ариу кюн, ахшы жаш?
Неди къайгъынг бюгюн сени, жигит жаш?
Бизден игилеге да тийгенди таш!
Мындан аман кюлени да кёргенбиз.
Мындан уллу ачыула сынагъанбыз,
Мындан ауур бушуу да кётюргенбиз.
жашау алайды, жаш, жер юсюнде.
Экеу ёледи, эсле, биреу тууады.
Жашауну ажымлы адам кючюнден
Къарыулу къарыусузну кёп къууады!
Мудах болма бу мажюсю заманда,
Хорлатма кесинги! Бир кюн туугъанбыз,
Къачан болса да, бир кюн а ёллюкбюз.
Къыямада эки дуниямы кёрлюкбюз?!
Алай бла кесинги бош къыйнама,

Эски жырны жангы кюнде жырлама.
 - Кёрмеймисе, ма жарлы факъыраны,
 Кюн сайын багушланы къазып-чачып,
 Факъыр излейди бир къабарыкъ аш.
 Къалай аурумасын анга инсан баш?
 Кеченг – ауара, кюнюнг а – къарангы.
 Къалай атсын аллай жарлыны тангы?
 Юйюрюню болмай къабар азыгы,
 Не бла кечинсин жарлыны жазыгы?
 Советлени кетгенине бек жарсый,
 Жюреклери ауруйдула кёллени.
 Бирле уа, къууана, бетлери жарый,
 Сау болгъанча аланы ёлгенлери.
 Неге къууанайым да мен, сагъыш эт?
 Бу дуниядан ол дунягъа къач да кет!
 - Жангылма, жаш, дуня аман туйюлдю.
 Дуня жерни адамыны юйюдю!
 Жашайма деп, ыразы бол да, къууан,
 Аллах бергеннге чамланма да, жубан.

ТАНСЫГЪЫМЫ АЛАЛМАДЫМ

Тансыкъ болдум сабийлигим
 Жалан аякъ жериме.
 Туугъан элим – бийлигим
 Мени халал жюрегиме.

Бюгюн а мен барайым да
 Кёнделенни тийресине,
 Ахлу кёзден къарайым да,
 Бир кюн туруп биргесине,
 Тансыгъымы алайым да!

Жашла бла ай жарыкъ кече
 Орамда бугъумуч ойнай,
 Къара шаудандан суу иче,
 Кыгчыра кечеги тойлай.

Сабийлей, жалан аякълай
 Жюрюген ташлы жолларым,
 Жашлыгъымда къойла сакълай
 Мени жербаш халжарым.

Жай чилледе Ташкёпюрде
 Кёнделен суу шорхалары,
 Къаланинганлай кёп ёмюрде
 Акъ къаяны тапкалары.

Туугъан элим Кёнделенде
 Тапшинде субай тала.
 Хар Аллахны жай кюнюнде
 Биз ойнаргъа ары бара.

Аман агъач къабыргъада
 Битген кертмеле жыяргъа,
 Эшеклени сюрюп алгъа,
 Биз кёп чыкыгъанбыз сыртлагъа.

Тызылны гара суулары
 суусабымы къандырдыла,
 Къайын терекни къуулары
 Гулоч топла алдырдыла.

Ажокъаны мюшкериси
 Кюз артында от чагъалла,
 Аман агъачны кертмесин
 Къууут тартыргъа къагъалла.

Акъ къаяны тийресинде
 Аны кюнлюм бетлеринде
 Зыкала, мыстыкъулакъла,
 Чунгурунда оразыкла.

Мени сабийлигим ёсген
Элими тегерегинде
Шауданлары – суусап кесген
Бюгюн дарман жюрегимде.

Юч-тёрт кере барып, къарап,
Тансыгъымы алалмадым,
Ёсген тенглери ми санап,
Къабырларын табалмадым.

Теш башлары, орамлары
Бюгюн башха тюрлюдюле,
Бюгюн жангы адамлары
Ол жерледе жюрюйдюле.

Айырылып, кетип бара,
Тигеледим мен суу таба,
Къапландым да бауурумдан,
Сабий кибик, ичдим суудан.

КИТАБЫН ОКЪУГЪАНДАН СОРА

Бабаланы Ибрагимге

Суу шорхаланы тауушу
Эштиле эсли сезюнде,
Малкъар халкъны бет жууашы
Сакъланады кезлеринде.

Тюшген ташны ауурлугъу
Турады басып жеринги,
Кёкде шибля дауурлугъу
Къозгъайды тынч жюрегинги.

Жер сайынгы къудретинде
Эл жамауат чакълы азбыз.
Аллахны дин хурметинде
Биз да халкъбыз, биз да халкъбыз.

Сенляй жашы болгъан тауда
Малкъар атлы ёз халкъыбыз
Жарлы болмаз жаны сауда,
Айтылгъанлай тау атыбыз!

Кёкню узакъ жюзлеринде
Жулдузла бла ушакълайса,
Аллахны сакъ кюнлеринде
Малкъар халкъны къучакълайса!

Пушкин китаплада бюгюн
Орус тилини байыкъдырды,
Акъыллы сезлеринг бюгюн
Китап тилибизни жангыртды!

Поэзияны кеп тилинде
Жашап турургъа керегенг,
Таза назму тизгининде
Чагып тургъан терегинг!

Китабынгы ненча кере
Къайыгтарып окъусам да,
Аллах аны кеси кёре,
Анча кере къууансам да!

Кеп халкъланы тиллеринде
Быллай тизгинле аздыла.
Китапларынг малкъар юйде
Къышны хорлагъан жаздыла!

Сени бюгюн жазгъанынгы
Тамбла биреу ангыламаз,
Тил байлыгъын къазгъанынгы
Къабыргъасын къалаялмаз!

КЪАЯ ЫРАНДА ДОРБУННГА...

Къая ыранда дорбуннга
Кирейим да, жашайым.
Кеси халал къолумда
Бишген ашны ашайым.

Малкъар таула бийикден
Элим таба къарарма,
Тауда битген жилекден
Эртген, нигир къабарма.

Суусап болсам, тигелеп,
Гара суудан тогурма,
Дорбунумда төнгереп,
Тау хаудан солурма.

Ёлсем, анда ёлейим,
Саггышларым – биргеме.
Бу жашауну кёрмейин,
Сукъланама кёргеннге!

Тюненеги юйююю
Жашы болуп тууганма,
От жагъамы кюлюню
Ташы болуп, сууганма!

Манга айып этмегиз,
Малкърны кызы, жашы,
Мени атып кетмегиз –
Мен тауну сууукъ ташы!

Бюгюн жашау бирлеге
Болур тамам байтамал.
Мен сёзюю кёплеге
Жюрегимден айтама!

Хар адамны жазуу
Жашауунда башхады,
Къадарыны базуу
Къоланмыды, къашхады.

Кесим бла сёлешеме,
Бу жашауну жаратмай.
Къачаргъа кюрешеме,
Тауларымда танг атмай.

Жашау къалай болса да,
Ол татлыды, билеме.
Менден кимге озса да,
Кетип, тауда ёлеме!

Ёлеме деп, кишини
Мен хазна къоркъуталмам,
Хайыры жокъ ишими,
Къадардан къутулалмам.

Хапарымы эштгенлей,
Бирле кёл кендирирле,
Бирле, къая тюшгенлей,
Къара кийим киерле.

Горбачевну, Ельцинни
Жашаргъа къралында –
Кёторалмам ол динни,
Ол ниет жокъ къанымда!

Тауларым, сау къалыгъыз,
Сау къал, саулай Малкърарым!
Тау къабыргъа салыгъыз,
Анда сууусун жаным!

ХАЙЫРСЫЗ ЖЫЛЛАРЫМ, ХАЙЫРЛЫ ЖЫЛЛАРЫМ

Кёчгюнчю жылларым –
Хайырсыз жылларым.
Кимгеди тырманым?
Къайгылы турганым –
Бушуулу жылларым.
Бушууну жырладым,
Ачыуну сынадым,
Жашырын жиялдым.
Тынгылап турмадым,
Тынгылап турмадым,
Халкъымы къадарын
Дефтерге жазалдым.
Болмай мадарым,
Терсликни къазалдым,
Халкъымы къара кюн
Къыйнагъан эр ётюн,
Инжиле онюч жыл,

Кёпюрю – къылдан-къыл,
Жолу уа – тардан-тар...
Тарыгъа кимге бар?
«Онюч жыл» атадым
Жазгъан поэмама,
Терсликни малтадым
Багъалы халкъыма.
«Онюч жыл» китапны
Халкъым тюз жаратды,
Кёргенди азапны.
Ол китап жиятды
От сынагъан къартны...
Жууурганнга кёре
Аякны узат
Дегенлей, жашадыкъ,
Азаплыкъгъа тёзе.
Ашаргъа тапмай зат,

Хансланы ашадыкъ.
Онюч жылдан сора
Бизге кюн ачылды,
Терлик бизден къорап,
Ёчюлдо, чачылды.
Эки жыл жилидыкъ.
Бириде – кёчген жыл,
Бириде – келген жыл.
Кёчген жыл – ачюдан,
Келген жыл – къуанчдан.
Биз жолгъа атландыкъ,
Кюн тийди таулагъа,
Сау къалгъан саулагъа.
Хайырсыз жылларым
Санымы кыркыдыла,
Хайырлы жылларым
Тангны атдырдыла,

Мени жылытдыла.
Мудах жырларым
Жюрек таралтдыла.
Жарыкъ жырларым
Жюрек жырлатдыла.
Хайырсыз жылларым:
«Киши бол!» - дедила.
Хайырлы жылларым
Биргеме болдула,
Тёзюмню кёрдюле,
Къарыуну бердиле.
Бирлери – бушуу кюн,
Бирлери – къуанч кюн.
Бирлери – сол билек,
Бирлери – онг билек.
Адамгъа жашауда
Кёп керек, кёп керек!

КЪЫШ КЕЧЕЛЕ

Къыш кечеле таулада сабыр, шош.
Кече жырын жырлайды черек бош.
Къыш кечеле узундула, узун.
Ауаз – кычыргъанча тауда къузгъун.
Къыш ауур жукъула кысхадыла.
Сагъышларым башымы кысхандыла.
Кечеги акъ жулдузла ёчюле,
Созула-созула къыш кечеле,
Аз жукъума чаллиуле эшелле,
Сакъ башыма кёп затла тюшелле.

МАЛКЪАР – ОЛ ЖАЛАНДА

Малкъар – ол жаланда
Минги – Тауну кырлары туююлдо,
Кёпню кёрген къартларыны юююдо!

Малкъар – ол жаланда
Чалбаш, субай таулары туююлдо,
Дарман чыран сууларыны куююдо!

Малкъар – ол жаланда
Бушуу жырланы ауазы туююлдо,
Жангы Малкъарны къаласы, юююдо!

Малкъар – ол ма бююн
Жарасы сау болгъанны жырыды,
Къуанчыды, тамбланы сырыды!

Малкъар хар заманда
Бийик тауларыбызны бийиди,
Керти халкъыбызны халал юююдо!

КЁНДЕЛЕН СУУ

Кёндеден суу, Кёндеден суу
 Минги-Тауну дёрденинден
 Бузну эритип, чыкыгъан суу,
 Аллах бизге бергенинден
 Сен – жашауубузгъа асыу!

Бир-бирледе ачуланып,
 Кьутургъанлай, толкьунлана,
 Жагъаларынгы ояса,
 Кёпюрсюзлей да кьояса.

Жай чиллени исси кюню –
 Ташкёпюрге чакъыраса,
 Анабызны кьучагыча,
 Анда бизни кьучакълайса.

Кёндеден суу, сен – таза суу,
 Тогъуп-тогъуп, кьаналмайбыз,
 Санларыбызгъа сен асыу,
 Кёндеден суу, сен – гара суу.

Сау кечени шуулдайса,
 Анам будай суургъанча,
 Къыш кечени мурулдайса,
 Буз тьобюнде сен жукълайса.

Мен ёсгенме, дарман кибик,
 Ичип Кёндеден сууундан,
 Мен букъгъанма, анга кирип,
 Жай чиллени кьызыуундан.

Сабий тууса, жилий-жилай,
 Ол кюн аны сен жуугъанса,
 Адам ёлсе, саны жукълай,
 Сен юсюне кьуюлгъанса.

Туугъанига да, ёлгениге да,
 Дарман болуп, сен жарайса,
 Кетгениге да, келгениге да
 Таза бетден сен кьарайса!

Минги-Тауну жюрегинден
 Дарман суу болуп, чыгъаса,
 Тызыл тарны этегинден
 Кёндеден таба чабаса.

Тызыл кьаяланы жырып,
 Кёндеденге ашыгъаса,
 Чаба, жорта, тарда арып,
 Тардан ёзеннге чыгъаса!

Атынга да Кёндеденни
 Атын атап, кьубултабыз,
 Унутулмасын дегенини
 Жюрегибизде туттабыз.

Сабийлей Кёндеден сууну,
 Бауурланып, тогъугъангма,
 Жай чилледе кьызыууну,
 Жууунганлай, хорлагъанма.

Кьол таш ата, суу бойнунда
 Тенг жашла бла эришгенбиз,
 Терлеп, кьызып оюнладан,
 Суусап кьандыра, ичгенбиз.

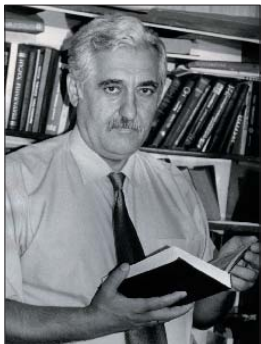
Кёндеденде арну кьызла
 Тизилишип, зурнукчала,
 Суу бойнуна жолну ызлап,
 Челекледен суула чача,

Юйлерине ташыдыла
 Сууукъ сууну хар кюн сайын,
 Отларын да ышырдыла,
 Чоюнларын отха салып.

... Халкъым кёчген жылларында
 Санга термилгенлей турдум.
 Мен айланган жолларымда
 Санга кёп эсими бурдум.

Кёндеден суу, Кёндеден суу
 Кёндеденде – кёндеденчи,
 Тапдым санларыма асыу,
 Эрттен, ингир сени ичип!

ПУШКИНИ, КЪАЙСЫННЫ ДА ТЮРК ТИЛДЕ
СЁЛЕШДИРГЕН ЖЕРЛЕШИБИЗ

Мызыланы Адрайны жашы Къаншаубий Тюрк тилли халкъла аралы академияны сыйлы академигиди. Башкъортостан Республиканы Стамбулда келечисиди. Ол кѣп жылланы «Идишъ» деген тюрк къурулуш фирманы Россейде бла СНГ-ни къыралларында координатору болуп тургъанды. Тюркде аты айтылгъан уста тилманчладан бириди, белгили востоковедди, тюркологду. Россейни Жазуучуларыны союзуну члениди.

Арт жыллада тюркню ара журналларында, газетлеринде, назму антологияларында, энчи-энчи жыйымдыкъла болуп да Россейни классиклерини XIX, XX ъмюрлени

закий поэтлерини, малкъар назмучулары да алапат чыгъармалары кѣчюрюлюп басмалангандыла. Аланы тюрк тилге бу къыралны белгили поэтлери Ахмет Неджет, Аныл Меричелли бла бирге Мызыланы Къаншаубий кѣчюргенди.

Мызыланы Адрайны жашы Къаншаубийни туугъан эли Яникойда болургъа тюшсегиз, мында жашагъанла кеслерини жерлешлери Къаншаубийни юсюнден къаллай улуу ъхтемлик бла айтханларын, анга улуу хурмет этгенлерин, намыс-сый да бергенлерин эслериксиз.

Мызыланы Азнаурну жашы Жарахмат Къалабекланы Гонай хажини къызы Афуажанны алады. Ала кеслери да Думалада жашагъандыла ол заманда. Афуажан беш сабий табады: Адрай, Хафийсат, Фатимат, Мариам, Къанитат.

Заманы келгенде, Адрай Газаланы Ахтуханны къызы Абий бла жашауун бир этеди. Сюрюннге дери бу юйюр Думалада тургъанды. Адрай бир ауукъ заманны мында устаз болуп ишлейди. Ол кеси ыразылыгъы бла Улуу Ата журт урушха кетеди. Анда тасхачы ротаны политругу эди, ауур жаралы болгъунчунга дери. Мызы улу бир санын къоюп къайтады къанлы къазаутдан.

Кѣчгюнчюлюкде быланы юйюр Къазахстанны Туркестан шахарына тюшеди. Адрай мында коммунальный мюлкню эсепчиси, кассири болуп да ишлегенди. Кавказгъа къайтхандан сора кѣп жылланы Адрай

Жарахматович Яникойну орта школунда малкъар тилден айырмалы устаз болуп тургъанды. Яникойда, Каменкада да уллу дебери жюриген адам эди (жаннетли болсун).

Адрайны бла Абийни жети сабийлери болады: Зайнаф, Далхат, Роза, Ниязбий, Лида, Зариф, Къаншаубий. Биз бюгюн хапарын айтырыкъ – юйорню бек гитчеси – Къаншаубийди.

Ол 1951 жылны 17 февралында Къазахстанны Туркестан шахарында туугъанды. 1968 жылда Яникой элни орта школундан сора бир жыл Тырнауздагъы Магъадан комбинатда ишлейди. Ызы бла МГУ-да Азия бла Африка къыралланы институтун бошагъанды. Жашау, чыгъармачылыкъ жолуну юсюнден а, сёзсюз, соруулары аны кесине берсек табыракъ болур, баям.

Бу кюнледе мен Мызыланы Къаншаубийге тюбеп, аны бла ушакъ этгенме. Окъуучулары ол ушакъ бла шагъырей этебиз.

– Къаншаубий, Къулийланы Къайсынны 80-жыллыгъын мындан он жыл алгъа бизни республикада, артда уа Стамбулда бла Анкарада алай кенг халда, кёп адам да къатышып белгилеуге Тюркню культура къуллукъчулары тири къатышырча, анга уллу юлюш къошарча, къалай аталгъан эдинг?

– Мен Ахмет Ясевини фонду бла эрттеден бери бирге ишлеп келеме. Ол а Къазахстан Республика бла къаты байламлыкъ жюриютеди. Къазахстанда уа, айтхылыкъ поэтни, гуманистни эмда бурун заманланы акъылманы Ахмет Есевини туугъан шахары Туркестанда (бу шахарны энчи белгилерге сюеме, мен кесим да кёчгюнчюлюкде анда туугъаным себепли) Тюрк-Къазах университет къуралгъанды. Анда уа кёп халкъланы, ол санда Россейни да келечилери окъуйдула.

Ахмет Есевини фонду Анкарада да кёп къазахлы закий жазычулары басмалагъанды. Аланы арасында къазах адабиятны мурдорун салгъан Абай Кунабаевни, Джамбул Джабаевни, Мухтар Ауэзовну, Олжас Сулейменовну эм башха адабиятчылары китаплары да бардыла.

Ары дери уа, Къайсынны назмуларын тюрк тилге мен кёчюргеним себепли, аланы энчи китап этип чыгъарайыкъ деп, Есевини фондуна кесим келеме. Аны башчылары уа мени айтханыма ыразылыкъларын билдиредиле.

Ол таулу акъылманны 80-жыллыкъ юбилейини аллында болгъанды. Белгили тюрклю жамауат къуллукъчу, Меджлисни (Тюрк Парламентни) депутаты Кемал Зейбек, бизни жерлешибиз, Тюрк Республиканы Президентини ол заманда советниги болуп тургъан, Ахмет Ясевини фондуну президенти Хурриет Эрсой да (анга таулула, къубултуп, Айжаякъ дейдиле), мени Анкарада бла Стамбулда закий Къайсынны туугъан кюнюне аталгъан байрам ингирлени, Къабарты-Малкъардан келечиле да чакъырып, алай бардырайыкъ деген башламчылыгъымы къабыл кёредиле.

Мен, аланы ыразылыкъларын алгъандан сора, олсагъат КъМР-ни халкъ жазычусу Тёппеланы Алимге сёлешеме, ол а Тюркге келлик делегацияны къурау жаны бла ишлени бардырады.

Сени оюмунга кѐре, Босфорну жагъасында Къайсынны туугъан кюнюне аталгъан ишле тап бардырылгъанмы эдиле?

– Анкарада Архитектураны Музейини уллу залында, Тюрк Республиканы культурасыны министри Истемихан Талай да къатышып, уллу къууанч ингир болгъанды.

Анда бардырылгъан концертни атына Тюркню премьер-министри Месут Йылмаздан, къыралны кѐп министрлеринден, депутатладан, тюрлю-тюрлю шахарланы мэрлеринден да алгъышлау телеграммала келген эдиле.

Музейни фойесинде Къайсынны жашы Азамат ишлеген суратланы кѐрмючю да къуралады. Байрам концертде уа Къабарты-Малкъарны бла Тюркню искусстволарыны усталары аламат жырла айтхандыла, тепсенгендиле. Андан сора Анкарада Къулийланы Къайсынны атын жюрютген парк ачылгъан эди. Энди Къайсын акъылманны 90-жыллыгъына уа ол паркда закий назмучубузну эсертмесин орнатыр муратлыбыз.

Къабарты-Малкъарны келечилерини хурметлерине Тюркню культура министри къонакъ алыу да къурайды. Ахмет Ясевини фондуну офисинде аны президенти жуйюсхан Хурриет Эрсой Кавказдан келгенлени къонакъгъа чакъырып, сыйлайды. Къулийланы Къайсынны «Жаралы таш» деген назму китабы малкъар эм тюрк тилледе ма ол кюнледе басмаланнганды. Аны тюрк тилге мен кѐчюргенме.

– Бизни айтхылыкъ жерлешибизни чыгъармаларын тюркю окъуучула жаратамыдыла?

– Бу къыралда китапла аз тиражла бла басмаланнганларына да къарамай, ол жыйымдыкъны юсюнден оюмларын жазгъанла, аны назмуларыны бир-бир тизгинлерин юлгюге келтиргенле да кѐп болгъандыла.

Газетле бла журналла кѐп махтау рецензияла басмалагъандыла. Белгили жазуучу Гюндогду курдлу боевикле бла кюйсюз къазауатха аталгъан статьясында, къыралны кюнчыгъыш жанында къан тѐглоуоуну тохтатыргъа чакъыра, Къайсынны «Мен бу къолла бла асырагъанма» деген назмусун юлгюге келтиргенди.

Ма аны ючюн, ол хыйсапдан кѐчюреме мен малкъарлы акъылманны чыгъармаларын тюрк тилге бюгюн-бюгече да. Алгъаракъда белгили тюркю поэт Неджет бла бирге «Бу таула тургъан къадарда» деген жангы назму жыйымдыкъны басмалагъанбыз. Бу китап – таулагъа махтауду, аланы жырлауду, алагъа салауатды.

– Тюркю жазуучула орус поэзияны классиклерин а билемидиле?

– Тюркю жазуучула Николай Гогольну, Лев Толстойну, Федор Достоевскийни, Антон Чеховну, Леонид Андреевни, Михаил Шолоховну, Андрей Платоновну эм башха орус жазуучуланы чыгъармаларын иги биледиле. Ала Тюркде дайым да басмаланнганлай турадыла. Алай, жарсыугъа, орус поэзияны тюркюле иги билмейдиле. Мен акъыл этгенден, аны сылтауу орус тилни иги билген тилманчла болмагъанлары себеплиди.

– *Анга бир юлгю уа келтираллыкмыса?*

– Аллаһ юлгюле тапхан кыйын туююлдо. Пушкинни «Памятник» деген белгили назмусун бизни кыралда хар окъуучу да биледи. Тюрк тилге уа ол, магъанасы тюрленип, кужур кёчюрюлгенди. «К нему не зарастёт народная тропа» деген тизгинни ёзегин буруш этип кыйгъандыла. Тюркча аны кыбырына элтген жол бла киши да барыргъа суймейди, жол да саллык туююлдо айтхылык назмучуну кыбырына деп ангылашынады.

Мен анга бек аман сейир этеме, сора жюрегим да бек кыйналады. Ма аны себепли шуёхум Ахмет Неджет бла бирге, женгерибизни да ёрге кыйырып, бу ёломсюз чыгъарманы жангыдан кёчюрююню кьолгъа алабыз. Назмуну тюз да кёчюргенлей а, терк окъуна Тюркде даражасы жюрюген журналладан биринде басмалайбыз.

– *Алгъаракъда Пушкинни «Евгений Онегин» деген романын да басмалагъанса. Къанишубий, буроманны тюрк тилге кёчюрюр акъылгъа уа кыачан келгенсе?*

– Ол акъыл мен тилманчлык иште биринчи атламла этип башлагъанымда окъуна келген эди. Алай, не жашырлыгы барды, бу чыгъарманы уллулугъу, кыйынлыгы да мени кьоркьутханлай тургъандыла. Аны бла бирге мен романны кёчюрюу бла кюрешген адамланы юслеринден материалланы уа аямай жыяма. Сёз ючюн, Владимир Набоков «Евгений Онегинни» ингилез тилге кёчюрюр ючюн 15 жыл кюрешгенин билгенме. Дагъыда Набоков кёчюрмеси бла бирге кесини оюмларын да минг бетде жазып басмалагъанды.

Жазыучу, чыгъарманы кёчюрген этгенликге, окъуучугъа: «Евгений Онегинни» назму халда кёчюрюр онг бармыды? – деп сорады. Жууапны да кеси береди: «Арталлы да угъай! Нек дегенде битеу рифмаланы башха тилге чот бла окъуна кёчюрюрге онг жокъду». Алай бла ол кеси поэманы рифмасыз назмунуча кёчюргенди.

Болсада, биз барыбыз да билгенликден, «Евгений Онегин» дуняны кёп тиллерине рифмасы, жиклерини саны да сакъланып кёчюрюлгенди.

Ахмет Неджет, мен да оруслу закийни бу баш чыгъармасын тюрк тилге кёчюребиз дегенде, бизге дери да алай этерге кюрешгенле болгъанларын уста билгенбиз. Алай бу ишни ахырына жетдирирге шёндюге дери кишини кьолундан а келмегенди.

Биз романны француз, болгар, азербайджан эм башха тилге кёчюрюлген тюрлюлери бла шагъырей болгъанбыз. Сёзсюз, ол бизни ишибизге уллу себеплик этгенди.

– *Ахмет Неджет бла уа бир биригизни кыалай тапхансыз? Хар биригизге да кыаллай иш жетгенди?*

– Биз бирге тамамлагъан биринчи кёчюрме иш Къулийланы Къайсынын «Фируза» деген назмусу болгъанды. Андан бери Къулий улуну «Кавказ назмуларын», Б. Пастернакны «Доктор Живаго» деген рома-

нындагы назмуларын, М. Лермонтовну «Смерть поэта» деген назму жыйымдыкыларын энчи китапла этип, бирге кечюрюп С. Есенинни «Руки милой – пара лебедей», Б. Пастернакны «Сестра моя, жизнь» деген назму жыйымдыкыларын, А. Пушкинни «Сюймеклик лирикасын», «Орус поэзияны кюмюш ёмюрюню антологиясын» басмалагъанбыз.

Мен акбыл этгенден, назмуланы жаланда поэт иги кечюрюрге боллукъду. Алай ол назму жазылгъан тилни уста билирге керекди. Орус тилни жик-жиги бла билген адамны Тюркде тапхан кыйын болгъаны себепли уа, эки тилманч бирге бардыргъан иш оригиналгъа жууугъуракъ болгъан сунама. Сёз тюрк тилге кечюрюу иш бла кюрешген тилманчланы юслеринден барады, нек дегенде, биз барыбыз да билгенликден, алгъыннгы Совет Союзда хар жазыучу да, ол кыйсы миллетден болса да, эки тилни да билгенди, жюрютгенди. Аны себепли орус тилге чыгъармаланы асламысы уста кечюрюлгенди.

Шёндю Тюркде бу иште бек устагъа фахмулу поэт Атаол Бехрамоглу саналады. Ол орус тилни, литератураны да иги биледи, алай аллай жазыучула кыралда бек аздыла. Кёп кечюрмеле ючюнчю тилледен этилгендиле неда чыгъарма жазылгъан тилден хапарлары да болмагъан, аны билирге да суймеген, анга хунерлери да жетмеген адамла кюрешгендиле бу иш бла.

Аны себепли бизни Ахмет Неджет бла бирге ишлегенибизни бек хайырлы сунама. Бу иште хар бирибизге да бирер жумуш жетеди: мен чыгъарма бла кечюрюлгени кылай келишгенине кырайма. Ахмед Неджет а тюрк тилде назму жазыу жорукъла, стиль ючюн жууаплыды.

Экеулен бирге ишлерча амал мени акбылыма кеч келгенди. Ары дери мен кесим тюрк тилге бир кыауум затла кечюре да тургъанма. Алай кертисин айтыргъа керекди, тюркюлени араларында гитчелигинден окъуна турмай, тюрк тилни шахарчыланы, эллилени араларында башхалыгын билмей, чыгъарманы тюз да, тынгылы да кечюрюу амал жокъду. Ма анга кёре биз Ахмет Неджет бла орус тилден кечюрген назмула ёлчемлеринден, магъаналарындан да таймайдыла деп, таукел айтыргъа боллукъма.

«Евгений Онегинни» да жаланда Ахмет Неджет бла бирге тап кечюраллыкъ эдик деп, мен алай кырайма.

– Нек?

– Ахмет аруз деген эрттегили тюрк поэзияны, аны жазыу жорукълары бек иги билген адамды. Ол бурун заманладан келген кёп тюрк чыгъармаланы шёндюгю тюрк тилге кечюргенди. Аны себепли, «Евгений Онегиндеча» назму жорукълары кыаты сакъланган чыгъарманы назму формаларын, ёлчемлерин тюз болгъаныча, Неджетча, ол жорукъланы харкюнюк ишинде хайырланган адам кечюраллыкъ эди.

Мен аны бошдан айтмайма. Шёндюгю тюрк поэзия асламысында верлибр амал бла жазылады. Бу халда жазгъан поэтге классикалы чыгъармаланы кечюрюнюу кылай ышаныргъа боллукъду, ол аны кюндундан келмезлик ишди.

– *Бу улду ишни башлагъаныгызда уа къаллай чырмаулагъа тю-бегенсиз?*

– Орус тилде аз сёзле бла кёпню билдирирге онг барды. Тюрк тил алай туююлду. Аны себепли подстрочникге кёп кере къайтыргъа тюше эди. «Евгений Онегиндеча», бек узун тизгин жалаңда тогуз жикден къуралган чыгъарма бир строфагъа аны магъанасын сыйындырган бек къыйын эди.

Тюзюн айтсам, тюрк тилде «Евгений Онегинни» 11-10 жик бла кёчюр-ген тынчыракъ болгъанына тюшоннгенме мен. Оригиналда уа бир тизгинге 9-8 жик сыйынады. Азербайджанны фахмулу поэтлеринден бири Самед Вургун кесини кёчюрмесинде ма ол жолну сайлагъанды.

Тюрклю поэт бла мен а, чыгъарманы ол формасындан таймазгъа къаст этип, оригиналында болган ёлчемни сакъляялганбыз.

– *Пушкинни романын кеси тилине энди кёчюрюрге тебирегенлеге уа не зат айтырыкъ эдинг?*

– Бек алгъа Александр Сергеевични назмуларын, жомакъларын кёчюрюп, сынау жыйышдырсынла да, поэзияны бийик тёппесине алай бла аз-аз ёрлесинле. Сынаурузу бу къыйын ишни къолгъа алгъандан хайыр жокъду.

– *«Евгений Онегинни» басмада чыгъарыргъа уа ким болушханды?*

– Бек алгъа «Эверест» китап басма. Ол ишибизни бек суююп алгъанды эмда айтхылыкъ оруслу поэтни туугъан кюнюне аны чыгъаралгъанды. Аны ючюн мен китап басманы баш редактору Осман Акынхайгъа жю-рек ыразылыгъымы билдиреме.

Аламат тюрклю поэтни, бизни литературабызны иги билген Атаол Бехра-моглуу бизге кёл этдирип тургъанын да белгилерге сюеме. Ол, романын биз кёчюрген юзюклерин журналлада бла газетледе окъугъандан сора, ишибиз-ни махтап, романын саулай кёчюрюп басмалагъыз деп, къадалып тургъанды. Тюрклю окъуучула орус поэзияны бу хазнасын билирге керекдиле деп, ол манга бла Ахмет Неджетте къуруда къайтарып, айтып тургъанды.

Дагъыда бир къууанчлы шарт: «Евгений Онегин» 2003 жылны бек иги кёчюрмесине саналгъанды, манга бла Неджетте аны ючюн къырал сауугъала да берилгендиле.

– *Пушкинден баиша къайсы авторла бла шагъырей этгенсиз тюрклю окъуучулары?*

– Белгили тюрк поэтле бла бирге мен оруслу поэтлени кёп чыгъар-маларын кёчюргенме: Федор Тютчевни, Федор Глинканы, Афанасий Фетни, Иван Бунинни, Сергей Есенинни, Валерий Брюсовну, Александр Блокну, Анна Ахматованы, Марина Цветаеваны, Борис Пастернакны, Евгений Евтушенкону, Андрей Вознесенскийни, Бэлла Ахмадулинаны, Роберт Рождественскийни. Айтхылыкъ орус поэт Михаил Лермонтовну «Назмучуну ёлюму» деген энчи жыйымдыгы уа «Брой» китап басмада поэтни 185-жыллыгына аталып чыкъгъанды.

– *Къаншаубий, биз бу айтып кетген ишле бла сен бош заманында кюрешесе. Ол баш ишинги юсюнден да бир-эки сёз айтсанг эди.*

– Мен 1975 жылда МГУ-да Азия бла Африка кыралланы институтун бошаганма. Андан бери жаным-къаным бла да Тюрк бла байламлыкыдама. Бир ненча жылны ичинде кесим кырауаган «Картал» фирмагъа башчылык этип турганма. СССР-ни Госкиносу бла, СССР-ни Ара телевидениясы бла да бирге ишлегенме. Мени битеу ишим Тюрк бла байламлы болганды. Мен Россейни кинофильмлерин тышына сатыугъа эмда тюрк фильмлени сатып алыугъа себеплик этгенме. Ататюркню кыралыны юсюнден документли фильмлени кырауау жанлы болуп къаты сюелгенме. Ол ниетни жашауда да бардыргъанладанма.

– *Бизни кыралда сен тюрк тилден орус тилге кёчюрген къаллай фильмле кёргозтюлгендиле?*

– Аланы арасында бек игиге, сёзсюз, кёп сериялы «Королек – птичка певчая» деген фильмни санаргъа боллукъду. Аны, мен билгенликден, Совет Союзуна адамлары бек жаратхандыла. Анга бу фильмде баш рольну – Феридени ойнаган белгили тюркню актриса Айдан Шенерге шёндю иш да келип турган ыспас телеграммала бла къагъытла да шагъатлык этедиле.

Тюзюн айтханда, «Королек-птичка певчая» мен орус тилге кёчюрген биринчи суратлау фильмди.

Артда «Млечный путь», «Долг чести» дегенча башха тюрк фильмле да болгандыла.

– *Суратлау фильмлени алыугъа кесинг а къатышханмыса?*

– Мен Москвада бир къауум кинофестивальга къатышханма. Андан сора мени «Любовь моя, печаль моя» («Мосфильм») эмда «Манкурт» (Туркменфильм) деген совет-тюрк фильмлени съёмкаларына чакыргъан эдиле. «Любовь моя, печаль моя» деген фильмде баш рольну белгили тюркню актриса – тюркню кинону патчахы Тюркан Шорай ойнаганды. Анга Востокну Элизабет Тейлору деп да айтадыла.

– *Сен кёп жылланы эки кыралны да киноискусстволары бла байламлык жюрютюп келесе. Аны бла байламлы, жаланда бизни окъуучуларыбызгъа белгили актёрланы жашауларындан бир кюкюлю затланы эсинге тюшюраллыкмыса?*

– Айтханымча, 70-чи жыллада Тюркан Шорай Босфорну жагъасында аты айтылган, халкъ суйген киноактриса болганды.

Бизде уа – «Мосфильмде» – «Фархад бла Ширин» деген фильмни съёмкаларына хазырлануу бошала тура эди. Кюнлени биринде бизни кыралны ара шахарына Тюркан Шорай келеди, аны биргесине уа газетлени, телевиденияны, радиону дуния бла бир корреспондентлери да.

Ишни башлагъынчы, таматаларыбыздан бири, аны аллында суу боюнуна барып солусакъ тап болур деп, алай оноу этгенди.

Кече уа мен тургъан отоугъа Стамбулдан таныш фотокорреспондентим хыны кирип келеди. Аны аузундан жаланда бир соруу эшитиле эди: «Бизни бла бирге суу боюнунда Тюркан Шорай а боллукъмуду?» Мен анга ол бизни бла бармай къалмазлыгъын билдиреме.

Мени танышым, аны эшитгенлей, къууанч тыпырлы болуп: «Энди уа мен Тюркню бек бай адамларындан бири боллукъма!» – деп къычырады. «Къалай бла?» – деген сорууума ол, ышарып: «Мен Тюркан Шорайны жууунган кийимлери бла суратха тюшюрсем, Стамбулда насыплары тутхан адамладан бирине саналлыкъма!» – дейди.

Экинчи кюн биз барыбыз да Москва сууну бойнуна барабыз, жууунабыз, кесибизни кюннге къыздырабыз, ойнайбыз-кюлебиз. Бизни арабызда ойнамай-кюлмей, мудахлыкъ басып тургъан жаланда бир адам болгъанды: мени Стамбулдан келген таныш сурат алыучум. Ол, жарсыугъа, муратына жеталмагъан эди.

Хар къууанчны да башчысы болуучу Тюркан Шорай ол кюн, нек эсе да, жууунмагъанды...

Дагъыда бир кюлкюлю ишни юсюнден айтайым. «Любовь моя, печаль моя» деген фильмде Совет Союзда атлары айтылгъан, кёпле суйген актёрла ойнагъандыла. Армен Джигарханяны, Владимир Самойловну, Ирина Мирошниченкону, Арчил Гомиашвилини атларын айтсакъ да тамамды. Тюркюледен а Тюркан Шорай, Йылмаз Дуру эм башхала.

Бир жол мен фильмни директору Зиновий Гризик бла Стамбулдан жаяу къайтып келе тура эдик. Къонакъ юйюбюзге жетер-жетмез бир ахырлыкъ тауушла, бир кесекден а къаты къычырып, харх этип кюлгенлени эшитебиз. Бир такъыйкъадан а – тегерек шум болуп къалады!

Бир ауукъ замандан дагъыда кюлкю эшитилди, андан сора тегерекни бийледи биягъы шошлукъ. Ма алай бир ненча кере болады.

Мен да, Гризик да бир бирибизге соруулу къарайбыз. Мени уа, жаным-тиним футбол болгъаны себепли, эштада, телевизор бла футбол оюнну кёргозте болурла деп, кёлومه алай келеди. Болсада, ол кюн бир тюрлю оюн болмагъанын эсиме тюшюрюп, ол оюмну да акъылымдан кетердим.

Къонакъ юйге киргенибизде, Анатолий Папанов, Армен Джигарханян эм Всеволод Санаев ортада олтуруп, аланы тегереклеринде уа «Любовь моя, печаль моя» деген фильмни съёмкаларын бардыргъанла харх этип кюле тургъанларын кёребиз. Ол ючеуленден хар бири кезиу-кезиу бир кюлкюлю хапар айта эди. Хар айтылгъан чамдан сора уа къарс, кюлкю тауушла узакъгъа эшитиле.

Алагъа къарагъанла уа бек ахырында чамгъа артыкъда уста болгъанны сайларгъа керек эдиле.

Къонакъ юйде ишлегенле, ала уа тюркюле эдиле, манга: «Совет адамланы былай къууанып, былай кюлюп-ойнап биз ёмюрюбюзде да кёрмегенбиз, не болгъанды былагъа?» – деген эдиле. Тюркюле, керти окъуна, Совет Союзда жашагъанла хар заманда да мудахлай тургъан, къаштойле сунгандыла. Къыйынлыкъла эслерин асыры бийлеп тургъандан, ала бир заманда да кюлмейдиле деп, алай оюмлагъандыла.

– *Бююнлюкде сен Башкъртостанны Стамбулда келечисе. Сени бу кълудгундан файда бармыды Башкъртостанига, Тюрк Республикагъа да?*

– Аны уа кесинг оюм эт. Бир жылны ичинде эки республиканы арасында сатыу-алыу 50 миллион доллардан 125 миллион долларгъа дери ёсенди. Тюркге терк-терк башкъртлу предпринимательле келедиле, парламентни келечилери бир бирлерине барадыла, бийик окъуу юйлени араларында да жууукълукъ кърала турады, былтыр Стамбулда Башкъртостанны культурасына жораланнган кюнле ётгендиле. Быйыл Тюрк Республикада Россейни жылдыды. Анда мени да гитче юлюшчюгюм болур, баям.

Келе тургъан 2008 жыл а Россейде Тюрк Республиканы жылы боллукъду. Мен оюм этгеннге кёре, Тюркню маданиятда, адабиятда, санатда, эл мюлкде, промышленностьда жетишимлери бла да шагъырейленириксидиле бизни къралда. Сора, айхай да, биз тюркню закый жазыучусун, Нобелни саугъасын алгъан Орхан Памукну да унутмазгъа керекбиз. Кертиси бла да, бу саугъа битеу да тюрк тилли халкъланы саугъасыды, аланы барысыны да уллу да, деберли да, ёмюрлюк да белгисиди. Мен ол жетишим бла да алгъышларгъа сюеме «Минги Тау» журналны окъуучуларын.

Энди уа Мызыланы Адрайны жашы Къаншаубий кёчюрюп Тюрк Республикада басмаланнган чыгъармаланы тизмеси бла сизни шагъырей этерге сюеме: (Малкър тилни билмегенле да шагъырейленирча, ол тизмени орус тилде бергенни тюзге санайма.)

РУССКАЯ ПОЭЗИЯ В ТУРЦИИ в переводах Къаншаубия (Анатолія) Мизиева и др.

А. С. Пушкин

1. Журнал «Варлык», № 1101, июнь 1999 г., стр. 72. г. Стамбул. Опубликовано стихотворение А. С. Пушкина «А. П. Керн» в переводе Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

2. Журнал «Инсанджил», № 105, июль 1999 г., стр.14, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение «Я памятник воздвиг себе нерукотворный...» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

3. Журнал «Эврэнсель кюльтор», № 91, июль 1999 г., стр. 20-21, г. Стамбул. Под заголовком: «Пушкину – 200 лет», опубликована краткая информация о поэте, а также отрывок из романа «Евгений Онегин» (Письмо Татьяны Онегину). Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

4. Журнал «Папирус», № 31, сентябрь 1999 г., стр. 47, г. Стамбул. Опубликовано краткие данные о поэте и романе «Евгений Онегин», а также отрывок из романа «Евгений Онегин» (Устный ответ Онегина на письмо Татьяны. т. е. строфы XII-XVI). Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

5. Журнал «Шийир одасы», № 12, декабрь 2000 г., стр. 13, г. Анкара. Опубликован отрывок из романа «Евгений Онегин» (Письмо Онегина Татьяне) в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

6. Журнал «Поэтический листок», № 33, июль-август, 2001г. Стр. 2, 2001 г., г. Стамбул. Опубликовано стихотворение «Я памятник воздвиг себе нерукотворный...» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

7. Журнал Союза писателей Турции «Гюзель яйынлар», № 13, ноябрь-декабрь 2001г., стр.72, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение А. С. Пушкина «Расставание». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

8. Журнал «Эски», № 2 декабрь 2001 г., г. Стамбул. Опубликован отрывок из романа А. С. Пушкина «Евгений Онегин» (Устный ответ Татьяны на письмо Онегина) в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

9. Журнал «Инсанджил», № 135, январь 2002 г., стр. 22, г. Стамбул. В статье Исмета Алыджи «Пушкин – вдохновение нового рождения» опубликован отрывок из стихотворения А.С. Пушкина «Я памятник воздвиг себе нерукотворный...» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

10. Журнал «Будала», № 19, январь-февраль 2002 г., стр. 18. г. Стамбул. Опубликовано стихотворение А.С. Пушкина «Пробуждение». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

11. Журнал «Инсанджил», № 138, апрель 2002 г., стр. 17.

М. Ю. Лермонтов

1. Журнал «Эврэнсель кюльпюр», № 93, июль 1999 г., стр. 44-45, г. Стамбул. Под заголовком: «Герой прошлого века – ЛЕРМОНТОВ» опубликована краткая информация о поэте, а также стихи: «Молитва», «Нищий», «Не плачь, не плачь, моё дитя...». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

2. Журнал «Папирус», № 33, ноябрь 1999 г., стр. 16, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение М. Ю. Лермонтова: «Ангел». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

3. Журнал «Шийир одасы», № 12, декабрь 2000г., стр. 11, г. Анкара. Опубликованы стихи М.Лермонтова: «Дума», «Парус» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

4. Газета «Джумхурет» от 09.12.99 г. (Приложение «Китап», стр.19)

Опубликована подборка стихов М.Ю.Лермонтова: «Нет, не тебя так пылко я люблю...», «Поэт», «Кавказ», «Сон». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

5. Журнал «Инсанджил», № 111, январь 2000 г., стр. 12, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение М. Ю. Лермонтова: «И скучно и грустно...» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

6. Журнал Союза писателей Турции «Гюзель яйынлар», № 2, январь-февраль 2000 г., стр. 122-123, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение

М. Ю. Лермонтова «Казачья колыбельная песня». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

7. Журнал «Эдебият дефтери», № 2, апрель 2000 г., стр. 24, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение: «Выхожу один я на дорогу». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Дана краткая биография поэта.

8. Журнал «Варлык», № 1111, апрель 2000г., стр. 44, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение М. Ю. Лермонтова «Смерть поэта» в переводе Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

9. Антология «Атлас шийири» (Поэтический атлас) №7, (Составитель Джебват Чапан), февраль 2000г., стр.350-354, г. Стамбул. Опубликовано стихи М.Лермонтова: «Нет, не тебя так пылко я люблю...», «Поэт», «Кавказ», «Сон». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Дана краткая биография поэта.

10. Журнал «Бахче» (серия «Танры» – Бог), № 18, «Ильк яз» – Первая весна 2000г., стр. 48.,г. Анталья. Опубликовано стихотворение М. Лермонтова «Парус» в переводе Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Издание интересно тем, что этот перевод дан в сопоставлении с другим, опубликованным в 1897 г., т.е. М. Лермонтов – «Парус» журн. «Шюкуфе – и Истиграк», перевод Мустафы Решида и Гюльнар Ханум, 1897 г. 1315 по хиджре.

11. Михаил Лермонтов. Книга стихов «Смерть поэта». Издательство «Брой», Стамбул, апрель, 2000 г., 80 стр., Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

Вступительная статья, замечания, хронология жизни поэта: Каншаубий Мизиев и Ахмет Неджет.

12. Журнал «Эврэнсель кюльтюр», №102, июнь 2000 г, стр.63, г. Стамбул. В разделе «Новые книги» представлена книга: **Михаил Лермонтов. Книга стихов «Смерть поэта». Издательство «Брой», Стамбул, апрель, 2000 г., 80 стр., Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.** Дана фотография обложки книги, краткая биография, хроника жизни поэта, а также строки стихов.

13. Журнал «Папирус», № 45, ноябрь 2000 г., стр. 18-19, г. Стамбул. Опубликовано интервью Мустафы Сантафе с Ахмет Неджетом под названием: «Ахмет Неджет: Мы заново должны перечитать Лермонтова».

14. Журнал «Е», №22, январь 2001 г, стр. 109, г. Стамбул. В разделе «Новые книги» представлена книга: **Михаил Лермонтов. Книга стихов «Смерть поэта». Издательство «Брой», 80 стр., Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.**

Дана фотография обложки книги, и её краткая характеристика.

15. Журнал «Поэтический листок», № 33, июль-август, 2001 г. Стр. 2, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение М. Ю. Лермонтова: «И скучно, и грустно...» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

Фёдор Глинка

Журнал «Инсанджил», № 110, декабрь 1999 г., стр. 37, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение Ф. Глинка : «Весна» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

Фёдор Тютчев

Журнал «Эвренсель кюльтюр», № 94, октябрь 1999 г., стр. 41, г. Стамбул. Опубликовано стихи Ф. Тютчева: «...Не верь, не верь поэту, дева...», «...Умом Россию не понять...», «...Нам дым Отечества и сладок, и приятен...» Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

Иван Бунин

1. Журнал «Эвренсель кюльтюр», № 95, ноябрь 1999 г., стр. 46, г. Стамбул. Опубликовано стихи И.Бунина: «...Догорел апрельский светлый вечер...», «Родина». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

2. Журнал «Поэтический листок», № 33, июль-август, 2001г. Стр.2, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение И. Бунина «Одиночество» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

3. Газета «Джумхуриет» от 2002 г. (Приложение «Китап», стр.18) Опубликовано цикл сонетов И. Бунина. Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Дана краткая биография поэта.

Александр Блок

1. Журнал Союза писателей Турции «Гюзель яйынлар», № 12, сентябрь-октябрь 2001г., стр. 68, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение А. Блока: «Синий плащ». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

2. Газета «Джумхуриет» от 2002 г. (Приложение «Китап», стр. 18) Опубликовано цикл стихов А. Блока. Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Дана краткая биография поэта.

Валерий Брюсов

Журнал Союза писателей Турции «Гюзель яйынлар», № 1, ноябрь-декабрь 1999 г., стр. 90-92, г. Стамбул. Опубликовано стихи В. Брюсова: «Кинжал», «Сумерки», «Близким». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

Саша Чёрный

1. Газета «Джумхуриет» от 02.05.2002г. (Приложение «Китап», стр.18) Опубликовано цикл стихов Саши Чёрного под названием «Забросив черствый хлеб, задумались слегка...», состоящий из стихотворений: «Тучков мост», «Нетерпеливому», «Разгул», «Два желания», «Обстановочка», «Замираю у окна». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Дана краткая биография поэта.

2. Журнал «Отеки-сиз», № 14-15, 2002 г., стр. 30, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение Саши Чёрного «Любовь должна быть счастливой...» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

Николай Гумилёв

Журнал «Эски», № 6, апрель 2002г., стр.53, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение Н. Гумилёва «Шестое чувство» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

Владислав Ходасевич

Газета «Джумхуриет» от 04.04.2002 г., № 633 (Приложение «Китап», стр. 18) Опубликовано цикл стихов В. Ходасевича под названием «Счастлив, кто падает вниз головой./Мир для него хоть на миг – а иной.», состоящий из стихотворений: «Путем зерна», «Сны», «Слепой», «Призраки», «Тишина», «Было на улице полутемно...». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Дана краткая биография поэта.

Велимир Хлебников

1. Журнал «Эдебият гондеми», № 6, август 2000 г., стр. 23, г. Стамбул. Опубликовано стихи В. Хлебникова: «...Слоны бились бивнями так...», «...Когда умирают кони, дышат...». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

2. Газета «Джумхуриет» от 28.02.2002г. (Приложение «Китап», стр.18). Опубликовано цикл стихов Велимира Хлебникова под названием «Если я обращу человечество в часы/И покажу, как стрелка столетия движется...», состоящий из стихотворений: «Мне мало надо!...», «Числа», «Годы, люди и народы...», «Когда умирают кони, дышат...», «Слоны бились бивнями так...», «Самострел любви», «Девушки те, что шагают...», «Если я обращу человечество в часы...». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Дана краткая биография поэта.

3. Журнал... «Я призываю вас шашкой...»

Сергей Есенин

1. Газета «Джумхуриет» от 19.10.2000 г. (Приложение «Китап», стр. 18) Опубликовано цикл стихов С. А. Есенина под названием «Не буди того, что отмечалось...», состоящий из стихотворений : «Письмо матери», «Отговорила роща золотая...», «Собаке Качалова», «До свиданья, друг мой, до свиданья...». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Дана краткая биография поэта.

2. Журнал «Е», № 21, декабрь 2000 г., стр. 64-69, г. Стамбул. Опубликовано цикл стихов С.Есенина к 75-й годовщине со дня смерти поэта: «...Выткался на озере алый свет зари...», «...Свет вечерний шафранного края...», «...Руки милой – пара лебедей...», «...Кто я? Что я? Только лишь мечтатель...», «...Отговорила роща золотая...». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Дана краткая биография поэта.

3. Журнал Союза писателей Турции «Гюзель яйынлар», №7, ноябрь-декабрь 2000г., стр. 127, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение С. Есенина: «Шагане». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

4. Журнал «Варлык», № 1120, январь 2001г., стр. 79, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение С.А. Есенина «...Никогда я не был на Босфоре...» в переводе Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

5. Журнал «Эдебият гюндеми», № 9, январь 2001г., стр. 27, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение С. Есенина «Пушкину». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

6. Журнал «Поэтический листок», № 33, июль-август, 2001г. стр. 2, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение С. Есенина «Прощай, Баку!» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета

7. Журнал «Бахар», № 44, октябрь, 2001г. стр. 42, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение С. Есенина «Золото холодное луны...» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета

8. Журнал Союза писателей Турции «Гюзель яйынлар», №11, июль-август 2001 г., стр. 65, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение С. Есенина: «Метель». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

9. Журнал «Будала», № 18, ноябрь-декабрь 2001 г., Опубликовано стихотворение С. Есенина «Глупое сердце, не беяси!...». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

10. Журнал «Эски», № 4, февраль 2002г., стр.25, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение С. Есенина «Голубая да веселая страна... » в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

Владимир Маяковский

Журнал «Поэтический листок», № 32, май-июнь, 2001г. стр.2, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение В. Маяковского «Послушайте!» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета

Анна Ахматова

1. Журнал «Тюрк дили дергиси» («Журнал Турецкий Язык»), № 73, июль-август 1999г., стр. 11, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение А. Ахматовой «Тайны и печали» латинскими буквами на русском языке и в переводе на турецкий язык. Авторы перевода Аньл Меричелли и Анатолий Мизиев.

2. Журнал «Варлык», № 1125, июнь 2001 г., стр. 66, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение Анны Ахматовой «...Как белый камень в глубине колодца...» в переводе Аньла Меричелли и Анатолия Мизиева.

3. Журнал «Варлык», № 1126, июль 2001 г., стр. 47, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение Анны Ахматовой «Сколько просьб у любимой всегда!..» в переводе Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

4. Журнал «Поэтический листок», № 33, июль-август, 2001 г. стр.2, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение Анны Ахматовой «Летний сад» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

5. Журнал «Эски», № 5 март 2002 г., стр. 23, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение Анны Ахматовой «Песня последней встречи» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

Максимилиан Волошин

Газета «Джумхуриет» от 25.07.2002г., № 649 (Приложение «Китап», стр.18). Опубликовано цикл стихов М.А.Волошина под названием «И если суждены нам встречи./ Я полноблю не взгляд, не речи./ А только бледную ладонь.», состоящий из стихотворений: «Портрет», «В неверный час...», «Обманите меня...», «Любовь твоя жаждет так много...». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Дана краткая биография поэта.

Осип Манделъштам

1. Журнал «Инсанджил», № 06, июнь 2001 г., стр. 20, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение О. Манделъштама: «Образ твой, мучительный и зыбкий...» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

2. Журнал «Поэтический листок», № 33, июль-август, 2001 г. стр. 2, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение О.Манделъштама «Как мы любим лицемерить» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

Марина Цветаева

Журнал «Поэтический листок», № 33, июль-август, 2001 г. Стр.2, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение Марины Цветаевой «Так рано написала я стихи» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

Владимир Набоков

1. Журнал «Поэтический листок», № 33, июль-август, 2001 г. Стр. 1, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение В.Набокова «Скажи...» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

2. Альманах «Шиираты» (Летняя книга), 2004 г., стр. 60-61, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение В. Набокова «Стамбул» на русском и турецком языках. Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

Константин Симонов

Журнал «Эски», № 3, январь 2002 г., стр. 59, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение К. Симонова «Жди меня!» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

Борис Пастернак

1. Журнал «Инсанджил», № 81, июль 1997 г., стр. 65, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение: «Без названия» (Ничин хюзюн долу гёзлерин) в переводе на турецкий язык Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

2. Журнал «Инсанджил» № 108, октябрь 1999 г., Стамбул, стр. 37-39. Опубликованы два письма (от 25.11.1948 и 10.08.53г.) Б. Пастернака К. Кулиеву. Вступительная статья «Письма Бориса Пастернака Кайсыну Кулиеву» написана Анатолием Мизиевым. Перевод писем: Мехмет Озгюль и Анатолий (Каншаубий) Мизиев.

3. Журнал «Инсанджил», № 02, февраль 2000 г., стр.65, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение: «Быть знаменитым некрасиво» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

4. Журнал «Миллиет санат», № 480, 15 мая 2000 г., стр. 26, г. Стамбул. К 40-летию со дня смерти поэта опубликованы стихи: «Эхо», «Красавица моя, вся статья...», «Чувство жизни», «Нобелевская премия», «Быть знаменитым некрасиво...» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Дана хронология жизни поэта.

5. Газета «Джумхуриет» от 1.06.2000г. (Приложение «Китап», стр.18) К 40-летию со дня смерти опубликована подборка стихов Б. Пастернака: «Во всем мне хочется дойти...», «Осень», «Зимняя ночь (Мело,мело по всей земле...)», «Любить иных тяжелый крест...». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

6. Журнал Союза писателей Турции «Гюзель яйынлар», № 4, май-июнь 2000 г., стр.118, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение Б. Пастернака: «Деревья, только ради вас...» Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

7. Журнал «Варлык», № 1116, сентябрь 2000 г., стр. 54, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение Б.Пастернака «Белая ночь» в переводе Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

8. Журнал «Е», № 20, ноябрь 2000 г., стр. 40-44, г. Стамбул. В разделе «Память» под рубрикой: «100 лет – Пастернаку» опубликованы стихи Б. Пастернака: «Февраль», «Гроза, моментальная навек», «Никого не будет в доме...», «Бессонница», «Нобелевская премия» в переводе Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Дана краткая биография поэта.

9. Борис Пастернак. Книга стихов «Часть семнадцатая «Доктора Живаго» (Стихи Юрия Живаго). Издательство «Гендаш Кюльтюр», Стамбул, январь, 2001 г., 128 стр., Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Вступительная статья, замечания, хронология жизни поэта: Каншаубий Мизиев и Ахмет Неджет.

10. Журнал «Эдебият гюндеми», № 10, февраль 2001 г., стр. 31, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение Б. Пастернака «Гроза, моментальная навек» Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

11. Журнал «Варлык», № 1124, май 2001 г., стр. 24, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение Б. Пастернака «Определение поэзии» в переводе Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

12. Журнал «Поэтический листок», № 33, июль-август, 2001 г. стр. 2, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение «Гюндёнмюлери» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

13. Журнал «Эски», № 1 ноябрь 2001 г., стр. 43, г. Стамбул. Опубликовано стихи Б. Пастернака «Ах если бы я знал...», «Красавица...» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

14. Журнал «Е», 2001 г., стр. 40-44, г. Стамбул. Опубликовано статья К. Мизиева о стихотворении Б. Пастернака «Гамлет».

Андрей Вознесенский

1. Журнал «Инсанджил», № 103, май 1999 г., стр. 44, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение «Другу» в переводе на турецкий язык Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

2. Журнал «Инсанджил», № 104, июнь 1999 г., стр. 27, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение «Поверни реку вспять» в переводе на турецкий язык Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

Роберт Рождественский

Журнал «Поэтикус», № 9, август 1997 г., стр. 3, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение «Я не вернусь» в переводе на турецкий язык Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

Евгений Евтушенко

Журнал «Инсанджил», № 94, август 1998 г., стр. 17, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение «» в переводе на турецкий язык Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

Александр Кушнер

Журнал «Инсанджил», № 118, август 2000 г., стр. 49, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение «О слава, ты также прошла за дождями...» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

Симон Чиковани

Журнал «Эски», № 7 май 2002 г., стр. 52, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение С. Чиковани «Морская раковина» в переводе на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

Всего 64 стихотворений

Отдельно изданные К. Мизиевым книги из русской поэзии

1. Михаил Лермонтов. Книга стихов «Смерть поэта». Издательство «Брой», Стамбул, 80 стр., апрель, 2000 г. Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Вступительная статья, замечания, хронология жизни поэта: Каншаубий Мизиев и Ахмет Неджет.

2. Борис Пастернак. Книга стихов «Часть семнадцатая «Доктора Живаго» (Стихи Юрия Живаго). Издательство «Гендаш Кюльтюр», Стамбул, 128 стр., январь, 2001 г. Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Вступительная статья, замечания, хронология жизни поэта: Каншаубий Мизиев и Ахмет Неджет.

3. Александр Пушкин. Роман в стихах «Евгений Онегин». Издательство «Эверест», Стамбул, май, 2003 г. 228 стр. Перевод на турецкий язык

Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Вступительная статья, замечания, хронология жизни поэта: Каншаубий Мизиев и Ахмет Неджет.

Роман в стихах «Евгений Онегин» признан лучшей книгой переводов 2003 года в Турции и получила премию (2004 г.), учрежденную издательством «Дунья».

4. Александр Пушкин. Книга стихов «Лирика». Издательство «Эверест», Стамбул, август 2003 г., 78 стр. Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Вступительная статья, замечания, хронология жизни поэта: Каншаубий Мизиев и Ахмет Неджет.

5. Каншаубий Мизиев, Ахмет Неджет. Антология: «Русская поэзия Серебряного века». Издательство «Папирус». Стамбул, 2004 г. 263 стр. Перевод на турецкий язык и вступительная статья Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Представлены 46 русских поэтов Серебряного века.

6. Сергей Есенин. Книга стихов «Руки милой – пара лебедей» Издательство «Дунья», Стамбул, 84 стр. октябрь, 2003 г. Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Вступительная статья, замечания, хронология жизни поэта: Каншаубий Мизиев и Ахмет Неджет.

7. Борис Пастернак. Книга стихов. Издательство «Дунья». Стамбул, март, 2004 г., 63 стр. Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Вступительная статья, замечания, хронология жизни поэта: Каншаубий Мизиев и Ахмет Неджет.

8. Александр Блок. Книга стихов «Синий плащ». Издательство «Эверест», Стамбул, декабрь 2005 г., 54 стр. Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Вступительная статья, замечания, хронология жизни поэта: Каншаубий Мизиев и Ахмет Неджет.

Отдельно изданные К. Мизиевым книги из советской поэзии

9. Кайсын Кулиев. «Раненый камень». (Книга стихов на балкарском языке с параллельным подстрочным переводом на турецкий язык). Перевод Каншаубия Мизиева. Издание Фонда им. Ахмеда Есеви. Вступ. слово: Намык Кемаль Зейбек, слово о К. Кулиеве: Хюрриет Эрсой. Анкара, 1997 г. – 144стр.

10. Каншаубий Мизиев. «Антология балкарской поэзии». Издательство «Брой». Стамбул, 2001 г. – 160 стр. Вступительная статья Каншаубия Мизиева, статья «Балкарская литература» Зейтуна Толгурова. Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева, Зюхтю Баяра, Атаола Бехрамоглу, Аныла Меричелли, Ахмета Неджета, Сейита Незира, Мехмета Озюля, Хасан Хусейина Ялвача. Представлены биографии, фотографии и стихи 42 балкарских поэтов.

11. Кайсын Кулиев. Книга стихов «Кавказские стихи». Перевод Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Стамбул. Издательство «Варлык», 2001 г. – 64 стр. Вступительное слово: Каншаубий Мизиев и Ахмет Неджет.

12. Мустай Карим. «Башкортостан, который во мне.» Стихи и публицистика. Издательство «Аура». Стамбул, апрель 2005г. – 76 стр. Подготовка к печати и вступительная статья Каншаубия Мизиева. Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

БАЛКАРСКАЯ ПОЭЗИЯ В ТУРЦИИ

Кязим Мечиев

1. Впервые перевод стихов Кязима Мечиева на турецком языке появился в книге «Современная литература тюркского мира», Издательство Ясеви яйындыжлык, Стамбул, 1994 г. Стр. 217-220. Перевод Каншаубия Мизиева. Стихи: «Иги сёз», «Бийик таулары башында...», «Палах тар таулада...», «Багъдатха да Стамбулгъа да бардым...», «Муну айтхан акъсакъ Кязим...» и краткая биография поэта.

2. Журнал «Есеви», № 22, 1995г., стр. 41., г. Стамбул. Опубликовано стихи К. Мечиева «Ёлюм келир» и «Осуят» в переводе Каншаубия Мизиева.

3. В 1997 г. вышла книга переводов с англо-американской и советской поэзии поэта и переводчика Аныла Меричелли «Кырмызы кырмызы бир гюльдюр ашкым» (Моя любовь-красная, красная роза). Вместе с переводами стихов Роберта Бернса, Эмили Диккинсон, Карла Сандберга, Роберта Фроста и др. английских и американских поэтов в книгу были включены переводы А. Меричелли и Анатолия Мизиева из Кайсына Кулиева, Кязима Мечиева, Бориса Пастернака и др. поэтов. Стихотворение К. Мечиева: «Жангыз теректен бау болмаз...». Перевод на турецкий: Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева, стр.93 : Изд-во «Инсанджил яйынлары», Стамбул, 1997г.

4. Журнал «Инсанджил», № 101, 1999г., стр.12., г. Стамбул. Опубликовано стихи К.Мечиева «Дуния деген аллай ачы тенгизди...», «Жашлыкъ, сен садакъ окъ эдинг...», «Тау башында тау болмаз...» в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

5. Журнал «Инсанджил», № 106, август 1999 г., стр. 56, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение «Къайгъы», в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

6. Журнал Союза писателей Турции «Гюзель яйынлар», № 1, ноябрь-декабрь 1999 г, стр. 93, г. Стамбул. Опубликовано стихи К. Мечиева: «Къоншубуз. Ожакъ тютюнюнг...», «Тау башында тау болмаз...», «Палах тау тарлада жолну тынч табад...». Перевод на турецкий язык Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

7. Газета «Джумхуриет от 01.06.2000 г. (Приложение «Китап», стр.18) Опубликовано подборка стихов К. Мечиева. Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

Керим Отаров

1. Журнал «Есеви», № 20, 1995 г., стр. 36, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение «Къама жаралача» в переводе Каншаубия Мизиева. Дана краткая биография поэта.

2. Журнал «Тюрк дили дергиси» («Журнал Турецкий язык»), № 72, май-июнь 1999 г., стр. 9, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение К. Отарова «Къысхады солдатны жукъусу» на балкарском языке латинскими буквами и в переводе на турецкий язык. Авторы перевода Аныл Меричелли и Анатолий Мизиев.

3. Журнал «Варлык», № 1121, февраль 2001 г., стр. 79, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение Керима Отарова «Жаннган эл» в переводе Анатолия Мизиева и Аныла Меричелли.

4. Журнал «Инсанджил», № 124, февраль 2001г., стр. 8, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение «Шуёхланы борчу» в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

5. В книге, изданном в рамках Антальяского кинофестиваля «Золотой апельсин» под названием «Фестиваль поэзии мира и любви» (г. Анталья, 2001 г., стр. 64) опубликовано стихотворение «Баллиле чакъгъан ...».

Танзиля Зумакулова

1. Журнал «Дюшлем», № 9, январь 1999 г., г. Стамбул. Опубликовано стихи «Билмейме, базындынгмы...» и «Не буз, не кьар...» в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

2. Журнал «Инсанджил», № 88, февраль 1998 г. г. Стамбул. Опубликовано стихи «Марама жашлыгъымы...», «Къама бла сёз» , «Нек этедиле...», «Билмейме, базындынгмы...» в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева. Опубликовано краткая биография Т. Зумакуловой.

3. Журнал «Дамар», № 113, июль 2000 г., стр.39 ., г. Анкара. Опубликовано стихи Т.Зумакуловой «Биреуде – кенг юй...», «Нек этедиле...» в переводе Анатолия Мизиева и Аныла Меричелли.

4. Журнал «Бахар», № 44, октябрь 2001 г., стр. 42, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение Т.Зумакуловой «Хайям бла сёлешиу» в переводе К. Мизиева и Сейида Незира.

5. Журнал «Инсан шийир дефтери», г. Анталья. Опубликовано стихи «Марама жашлыгъымы...», «Къама бла сёз» , «Нек этедиле...», «Билмейме, базындынгмы...» в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева. Опубликовано краткая биография Т. Зумакуловой.

6. В книге, изданном в рамках Антальяского кинофестиваля «Золотой апельсин» под названием «Фестиваль поэзии мира и любви» (г. Анталья, 2001 г., стр. 62-63) опубликованы стихи «Биреуде – кенг юй...», «Шайырны сёзю...», «Хайям бла сёлешиу» в переводе Анатолия Мизиева, Аныла Меричелли и Сейида Незира.

Магомет Мокаев

1. Журнал «Варлык», № 1113, июнь 2000 г., стр. 36, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение Магомета Мокаева «Кесиме» в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

2. Журнал «Инсанджил», № 121, ноябрь, 2000 г. стр. 57, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение М. Мокаева «Сюймекликни...», в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

3. Журнал «Дамар», № 119, февраль 2001г., стр. 36., г. Анкара. Опубликовано стихотворение М. Мокаева «Сууугъан ожакълагъа кьар жаугъанда...» в переводе Анатолия Мизиева и Аныла Меричелли.

4. В книге, изданном в рамках Антальяского кинофестиваля «Золотой апельсин» под названием «Фестиваль поэзии мира и любви» (г. Анталья,

2001 г., стр. 65) опубликовано стихотворение «Кесиме». Перевод Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

Ибрагим Бабаев

Журнал «Бахче» (серия «Ашк» – Любовь), № 13, «Ильк яз» – Первая весна 1999 г., стр. 44., г. Анталя. Опубликовано стихотворение И. Бабаева «Беклейиш» в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева. г. Стамбул. Опубликовано стихотворение И. Бабаева «Къызгъа» в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

Ахмат Созаев

1. Журнал «Варлык», № 1101, июнь 1999 г., стр. 23, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение «Айырылыу макъамы» в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

2. Журнал «Варлык», № 1106 (приложение «Китап», стр. 44) ноябрь 1999 г. г. Стамбул. Опубликовано стихотворение «Айырылыу макъамы» в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

Мажит Гулиев

1. Журнал «Инсанджил», № 105, июль 1999 г., стр. 50., г. Стамбул. Опубликовано стихи «Сюймеклик садагъымы ызындын...», «Жашау, кесинги ёр жолларында...» в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

2. Журнал «Дамар», № 109, апрель 2000 г., стр. 32, г. Анкара. Опубликовано стихи «Сюймеклик садагъымы ызындан...», «Жашлыгъында ким юзюллюк сунады...», «Биреуню кёкюрегине...» в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

Салих Гуртуев

1. Журнал «Дамар», № 100, июль 1999 г., стр. 4., г. Анкара. Опубликовано стихи «Жулдузмуду ол юзюлюп тюшген...», «Мюлкюм жокъ деп жарсыма...» в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

2. Журнал «Дамар», № 109, июль 2000 г., стр. 39., г. Анкара. В обзоре «Поэтический венок журнала «Дамар» приводятся строки из стихотворения С. Гуртуева «Мюлкюм жокъ деп жарсыма...» в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

Муталип Беппаев

1. Журнал «Инсанджил», № 115, май 2000 г., стр. 65., г. Стамбул. Опубликовано стихи М.Беппаева «Ай», «Шайтанлы тизгинле», «Таулу къыз» в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

2. Журнал «Инсанджил», № 120, октябрь, 2000 г., стр. 12., г. Стамбул. Опубликовано стихи М. Беппаева «Нарат, жукъудан къалкъып...», «Жалгъан тенглегге», «Бутакъда чайкъала...» в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

Максим Геттуев

Журнал «Варлык», № 1126, стр. 29, июль 2001 г., г. Стамбул. Опубликовано стихотворение «Дилимин Уджунда» в переводе Анатолия Мизиева и Аныла Меричелли.

Али Байзуллаев

Журнал «Варлык», № 1125, стр. 84, июнь 2001 г., г. Стамбул. Опубликовано стихотворение «Ийнанма махтаугъа...» в переводе Каншаубия Мизиева.

Аскер Додуев

1. Журнал «Инсанджил», № 113, ноябрь 2001 г., стр. 23, г. Стамбул. Опубликовано стихи А. Додуева «Мени кьорума», «Узакьдама» в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.
(всего 33 публикаций)

Поэзия Кайсына КУЛИЕВА в Турции

1. Первый перевод стихов Кайсына Кулиева я опубликовал в книге «Современная литература тюркского мира», Издательство Ясеви Яйынджылык, Стамбул, 1994 г. Стр. 221-222. Перевод Каншаубия Мизиева. Стихи: «Хант тузунгу...», «Ат арыр...» Дана краткая биография поэта.

2. Журнал «Ясеви», Стамбул, 1995 г. Стихотворение « Хант тузунгу...», Перевод К. Мизиева.

3. Журнал «Дюшлем», г. Бурса, №1, май 1997 г., стр.38-39. Стихи: «Чегем черегине», «Бу кьолларым бла...», «Сюймекликни жара тапларын...», «Ачны токъ билмез...». Перевод на турецкий: Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева. (Вступительная статья: Поэт в ссылке/Аныл Меричелли).

4. В 1997 г. вышла книга переводов с англо-американской и советской поэзии поэта и переводчика Аныла Меричелли «Кырмызы кырмызы бир гюльдюор ашкым» (Моя любовь-красная, красная роза). Вместе с переводами стихов Роберта Бёрнса, Эмили Диккинсон, Карла Сандберга, Роберта Фроста и др. английских и американских поэтов в книгу были включены и наши с А. Меричелли переводы стихов Кайсына Кулиева, Кязима Мечиева, Бориса Пастернака и др. поэтов. Стихи К. Кулиева: «Чегем черегине», «Бу кьолларым бла...», «Сюймекликни жара тапларын...», «Ачны токъ билмез...». Перевод на турецкий: Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева, стр. 88-90; биография К. Кулиева, стр.121; Изд-во «Инсанджил яйынджылык», Стамбул, 1997 г.

5. Кайсын Кулиев. Раненый камень. (Книга стихов на балкарском языке с параллельным подстрочным переводом на турецкий язык). Перевод Каншаубия Мизиева. Издание Фонда им. Ахмеда Ясеви. Вступ. слово: Намык Кемаль Зейбек, слово о К. Кулиеве: Хюрриет Эрсой. Анкара, 1997 г. – 144 стр.

6. В «Антологии мировой поэзии», изданной в издательстве «Сосйал яйынджылык», Стамбул, 1997г., том 3, стр. 1099 опубликованы два стихотворения К. Кулиева : «Чынарла энтта ачы шыбырдайдыла» и «Сабий жилай ёседи...». Перевод на турецкий язык Атаола Бехрамоглу.

7. Журнал «Инсанджил» № 85, сентябрь 1997 г., Стамбул, стр. 58. Писатель Дженгиз Гюндодду в статье, посвященной жестокой теме стычек с курдскими боевиками и, призывая остановить кровопролитие на востоке Турции, приводит полностью стихотворение К. Кулиева: «Бу кьолларым бла...».

8. Журнал «Инсанджил» № 86, декабрь 1997 г., Стамбул. Опубликовано стихотворение Мустая Карима «Под солнцем высоким», посвященное Кайсыну Кулиеву. Перевод на турецкий Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

9. Журнал «Ясеви» № 49, январь 1998 г., Стамбул, стр. 34-36. Опубликовано статья Каншаубия Мизиева «Путешествие из Москвы в Нальчик» (на празднование 80-летия поэта балкарских гор Кайсына Кулиева). В статье описаны торжества, проведенные в Нальчике, Баксане, Прохладном, Нижнем Чегеме и 1-м Чегеме, посвященные 80-летию поэта.

10. Журнал «Инсанджил» №89, март 1998 г., г. Стамбул, стр. 43-44. Опубликовано статья Аныла Меричелли «Кайсын Кулиев». В статье даются отрывки из биографии К. Кулиева отклики турецкой печати, турецкого радио на стихи поэта, а также строки из некоторых стихотворений.

11. Журнал «Яшасын эдебият» № 5, март 1998 г., Стамбул, стр. 50. Опубликовано два стихотворения К. Кулиева: «Тиширыу ариулугъу – бек жарык чыракъ...» и «Тиширыу сууда жуунады». Перевод на турецкий язык: Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

12. Журнал «Инсанджил» № 90, апрель 1998 г., Стамбул, стр. 14. Опубликовано стихотворение К. Кулиева: «Тепсей тургъан кызгъа» в переводе Аныла Меричелли и Анатолия Мизиева.

13. Журнал «Хабер бюлteni», Издание Университета им. Ахмеда Ясеви, ноябрь-декабрь 1997 г., Анкара, стр. 22-23. Под заголовком «Всемирно известный балкарский поэт и писатель тюркского мира Кайсын Кулиев. Торжества, посвященные 80-летию» опубликованы материалы о закладке Парка им. Кайсына Кулиева в Анкаре, торжественном заседании 21.12.97 г. в Музее скульптуры и живописи и о визите правительственной делегации Кабардино-Балкарии в Турцию в связи с празднованием юбилея поэта.

В этом же издании на стр. 24 опубликовано стихотворение «Бек кыйын кюн айтылган назму» на балкарском и турецком языках (перевод на турецкий язык К.Мизиева).

14. Н. Бюллетень «Идильден хаберлер» (издание фирмы «Идиль»), спецвыпуск, посвященный Башкортостану № 14, январь 1998 г., г. Стамбул, стр. 15.

В материалах, посвященных известному башкирскому поэту Мустая Кариму опубликовано стихотворение поэта «Под солнцем высоким», на трёх языках: башкирском, турецком, русском, посвященное К. Кулиеву. Перевод на турецкий язык А. Меричелли и А. Мизиева, перевод на русский язык Г. Николаевской.

15. Журнал «Инсан шийир дефтери», № 2, июль 1998 г. Анталья, стр. 16. Опубликовано стихотворение К. Кулиева: «Фирюза» в переводе Каншаубия Мизиева и Ахмеда Неджета. Дана краткая биография поэта.

16. Журнал «Инсанджил», № 95, сентябрь 1998 г., Стамбул, стр. 45. В дневниковых записках писателя и поэта Рушена Хаккы, опубликована небольшая рецензия на книгу К. Кулиева «Раненый камень». Дана краткая биография поэта и приведены строки наиболее понравившихся стихов: «Мени сёзюм» и «Бир жаш философну кьагъгытына жууап».

17. Приложение «Китап» к газете «Джумхуриет», № 464, 7 января 1999 г. В разделе «Поэтический атлас» (стр. 18), подготовленном известным турецким поэтом и переводчиком Джеватом Чапаном вся страница посвящена Кайсыну Кулиеву. Опубликовано 8 стихотворений в переводах Каншаубия Мизиева и Ахмеда Неджета: «Къара ат акъ кьарда ёледи», «Бешик жьыргъа кьайгы...», «Билип кьой, жюрегим эмилик ат...», «Къарангы кьайда жетсе...», «Сабий жилий ёседиде...», «Фирюза», «Чегем ташыча бек болургъа...», «Кавказ».

18. Воскресное приложение к газете «Миллиет» – «Газете Пазар» от 10 января 1999 г., стр. 10. Опубликовано стихотворение К. Кулиева «Фирюза» в переводе Каншаубия Мизиева и Ахмеда Неджета.

19. Журнал «Папирус», № 27, стр. 56, май 1999 г., г. Стамбул. Кайсыну Кулиеву посвящены две страницы. Опубликовано стихи: «Таугъа айтама» и «Окьуучума», а также дана краткая биография поэта. Перевод Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

20. Журнал «Инсанджил» № 108, октябрь 1999 г. Стамбул. стр. 37-39. Опубликовано два письма (25.11.1948 и 10.08.53 г.) Б. Пастернака К. Кулиеву. Вступительная статья «Письма Бориса Пастернака Кайсыну Кулиеву» написана Анатолием Мизиевым. Перевод писем: Мехмет Озгюль и Анатолий Мизиев.

21. Антология «Атлас шийири» (Поэтический атлас) № 4 (Составитель Джеват Чапан), 1999 г., стр. 376-382., г. Стамбул. Опубликовано стихи К. Кулиева: «Къара ат акъ кьарда ёледи», «Бешик жьыргъа кьайгы...», «Бил жюрегим эмилик атды...», «Къарангы кьайда жетсе...», «Сабий жилий ёседиде дейдиле...», «Фирюза», «Чегем ташы кибик...», «Кавказ». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

22. Журнал «Эврэнсель кюльтюр», № 97, январь 2000 г., стр. 2, г. Стамбул. Первый номер журнала за 2000 год открывается стихотворением К. Кулиева: «Жангы жыл келди сизге, тауларым!». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

23. Журнал «Варлык», апрель 2000 г., № 1111, Стамбул, стр. 87. Опубликовано стихотворение К. Кулиева: «Бу таула тургъан кьадарда» в переводе Каншаубия Мизиева и Ахмеда Неджета.

24. Журнал Союза писателей Турции «Гюзель яйынлар», № 6, сентябрь-октябрь 2000 г., стр. 99, г. Стамбул. Опубликовано стихотворение Кайсына Кулиева: «Тиширыуну кьоллары». Перевод на турецкий язык Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

25. Журнал «Е», № 23, февраль 2001 г., стр. 25-30, г. Стамбул. В разделе «Поэзия» под рубрикой: «Тюркский поэт, малоизвестный в Турции – хорошо известный в мире: Кайсын Кулиев» опубликованы стихи К. Кулиева: «Таугъа бешик жыр», «Таула бла сёлешеме», «Лермонтов ёлюме...», «Жаш философну къагъытына жууап», «Тау бла ауанасы» в переводе Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Дана краткая биография (К. М.) и фотографии поэта.

26. Кайсын Кулиев. Кавказские стихи. (Книга стихов на турецком языке). Перевод Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета. Стамбул. Издательство «Варлык», 2001 г. – 64 стр. Вступительное слово: Каншаубий Мизиев и Ахмет Неджет.

27. Журнал «Варлык», декабрь 2001 г., № 1131, Стамбул, приложение «Китап» стр. 8, Под рубрикой «Переводчики рассказывают», опубликована статья Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета о жизни и творчестве К. Кулиева.

28. В книге, изданном в рамках Антальяского кинофестиваля «Золотой апельсин» под названием «Фестиваль поэзии мира и любви» (г. Анталья, 2001, стр. 57-61) опубликованы стихи: «Чынарла энтта ачы шыбырдайдыла», «Тышырыуну къоллары», «Фирюза», «Къара ат акъ къарда ёледи», «Бу таула тургъан къадарда», «Бир жаш философну къагъытына жууап». Переводы Атаола Бехрамоглу, Каншаубия Мизиева, Ахмета Неджета.

29. Журнал «Варлык», март 2002 г., № 1134, Стамбул, стр. 54-59. Опубликовано интервью К. Кулиева, данное корреспонденту журнала «Вопросы литературы» В. Непомнящему под названием: «Кайсын Кулиев: Я вырос в среде горского фольклора. Я дышал этим воздухом». Публикацию подготовил и перевел на турецкий язык Каншаубий Мизиев.

30. Журнал «Эски», № 6, апрель 2002 г., стр., 58, Стамбул. Опубликовано стихотворение К. Кулиева «Тиширыуну къоллары» в переводе Каншаубия Мизиева, Ахмета Неджета.

31. Журнал «Эски», № 6, апрель 2002 г., стр. 58-59, Стамбул. Опубликовано статья проф. Тамары Гуртуевой «Единство человека и природы в поэзии Кайсына Кулиева». Отрывки стихов К. Кулиева даны в переводе Каншаубия Мизиева и Ахмета Неджета.

32. Журнал «Да», №7, стр. 103, Стамбул. Опубликовано статья Жанны Кулиевой «Кулиев – поэт всего мира».

33. Газета «Сабах», (приложение «Сабах пазар»), 05.05.2002 г., стр. 11, под рубрикой: «Рюзгяра алфабе» известный публицист и поэт Рефик Дурбаш в конце подзаголовка: «книги на витрине» приводит строки Кайсына Кулиева из книги «Кавказские стихи»: «Къарангы къайда жетсе...».

Басмагъа БЕППАЙЛАНЫ Муталип хазырлагъанды

Жазыучуну насыбы

Шауаланы Миналданны аты малкъар халкъгъа эртте белгили болгъан жазыучуду. Жазыучу деп биз сёзню кенг магъанасын эсге алып айтабыз. Миналдан – 18 жылы тынгылы толмагъан кыыз – жамаутха, ол угъай кыралгъа, керекли ишлени бийик инсанлыкъ даражада тамамлап, ыспасха тийишли бола келгенини юсюнден айтыла тургъанды. Махтаулу устаз, школда директорлукъ, ана тилибизде басмаланнган газетибизни редактору, ызы бла жауаплы бёлмюню таматасы, айтылгъан журналист – была барысы да терен билим, саясат тирилик, миллетине сүймеклик бла усталык излеген къуллукъладыла, алай Миналдан бирине да чып тюшюрмегенди – табийгъатдан келген фахмусуну кючу бла жарытып, ишлегенди.

Миналданны бек магъаналы кылыкъ шарты къаллайды, не бла байламлыды деп сорсала, ким да ол кюрешчиди дерикди. Миллет ючюн кюреш бардыргъан, аны төрелерин, ниет тазалыгъын сакъларгъа итинип, хар сёзюн, атламын анга бойсундургъан тиширыуду дерикди. Ол, газетибизни маданият бёлмюню таматасы болуп ишлей, кёп жаш адамлагъа болушлукъ этгенди, эслиликге, сабырлыкъгъа, жазгъанда сёзню кереклисин сайларгъа юйретгенди.

Миналдан газет ишни борчу бла байламлы жанрланы очерк, ачыкъ сёзлю статья, жамауат, саясат, фельетон дегенчаланы устасыды. Аланы барысын да ол миллетни тарыхына, адети-тёресине, маданиятына жоралап, кюрешни жолундан таймаганды. Аны суратлау хапарларыны, повестьлерини, романыны (трилогиясыны) баш жигитлери да кюрешчиледиле.

* * *

Шауаланы Миналдан литературагъа 1930 жылланы экинчи жарымында келгенди. Ол кьууанчлы кезиу эди: литературагъа Къулийланы Къайсын, Отарланы Керим, Будаиланы Азрет, Залийханланы Жанакъайыт, дагъыда башха поэтле, жазыучула келип, жангырып башлагъан. Алай кьууанч бла жарсыу, насып бла кыйынлыкъ эгизле кибикидиле – бирге жюрюйдюле: аны айтханыбыз – 1930 жылла сёз искусствону азатлыгына тузакъ салып, эркинлигин барамталагъан заман эди. Ол себепден литератураны адамлары, фахмуларын ачыкъларгъа итинселе да, муратларына жетип бармагандыла: кими суратлау-эстетика мардалыкыгъа табыннганды, башхасы кьырал саясат тежегеннге ийнанып, класслыкъ сезимден чыгъалмаганды. Болсада жазыучуну фахму жарыгъын саясат ёчюлтюп кьоялмайды – Шауаланы Миналдан а фахмулуланы тизмесинде эди, кеси да жазычулукъ ишин назмучуча башлагъанды.

Ол жаны бла аты уллу поэтле бла тенг айтыллыкъ эсе да, Миналдан фахмусуну энчилигин прозада кёрюп, чыгъармачылыкъ кьадарын аны бла байламлы этгенди. Алай ол поэзияны чырагъын да жандыргъанлай тургъанды. Бютюнда 1970 – 1980 жыллада жазгъан назмуларын эсге тюшюрсек, Миналданни фикири, жашауну юсюнден сагъышлары терен болгъанларын, жюрегинде бийик поэзияны оту жанып тургъанын ангыларыкыбыз.

Назмуларыны биринде «Жюрек кюе эсе» деп да ол андан айтханды:

*Жюрек кюе эсе, кишиге сормаз,
Ич ауруу, кёз аурууча, ачыкъ болмаз.
Анда жанады ёртен, тютюн этмей,
Кюер ол, этген муратына жетмей.*

Жюрекини кюйгенини юсюнден, кьууаннганыны, жарсыгъаныны, бушуу этгенини юсюнден да Миналдан кёп назмугъа жан салгъанды. Кесини инсанлыкъ борчун алай ангыларгъа аны эркинлиги кимден да уллуду.

Ол малкъар халкъны тарыхыны узакъ жолун билген жазыучуду, миллетни жюрек урууун тынгылы эшитген. Миллетге жангы эс тапдыргъан, анга дерс берип, устазлыкъ этген а аны озгъан заманыды, тарыхды. Бютюнда тарыхны жарсыулу, къара кийген бетлери. Анга кёре, Миналдан халкъны бушуулу кюнлерине энчи эс буруп, кимни

да жүрегинден кетмезча, унутулмазча суратлау мадарланы, бояуланы жыйышдыра биледи.

«Элимде» деген назмусу ол жаны бла малкяр поэзияны алтын бюртогюне саналырчады:

*Таууш, тютюн жокъ, орамла – мурса.
Былаймы болады терслик урса?
Тийре сангырау, тилсиз хурула.
Юй хунала туралла оюла.*

«Сууукду ныгыыш», «Төгереки кундушла алып», «Эски кыбырла», «Шууулдайды кыбырны кыаданы» дегенча сыфатла бушуулуккыну белгилерине айланып, назмуну жүрюшюне драма энчилик береди.

Шауаланы Миналдан тарыхны кыара бетлерини юсюнден окыуучуланы эски жараларын ашландырыр муратда жазмайды, поэтни ниети андан кенгди. Аны назмуларын социально-саясат, инсанлыккы, туугъан жерине да саклыккы, ариу кылыккы дегенча миллет байлыккыны бирикдирип, тарых оюмну жамауатха магъанасын ачыкылайдыла. Тарых оюм а эслиликке сагъайтады, жангылыч ишледен азатландырады. Миналдан кесини ол философия фикирин кеп тюрлю суратлау сыфатланы кыаууму бла билдиреди, алай ачыккы сёзден да артха турмайды:

*Биз кым тюзле жырып кыайтхан эсек да,
Тутмазбыз бир бирге жүрек кыараны.
Терк унутханбыз кыалай кюйдюргенин
Сюргюнюлукде бизге туюшген жараны.*

Миналдан поэзиясыны, кыара сёз бла жазылган чыгъармаларыны баш ёзеге, аланы аркыа жиликлери халкына, туугъан жерине суймекликди. Айхай, былайда бир-бир окыуучула, кесаматчыла да туугъан жерине суймеклиги келлендирмеген дуня литературада поэт болмагъанды дерле. Ол тюз оюмду. «Чынтты лирика Ата журтуна суймекликден башланады», – деп жазгъанды В. Белинский.

Алай хар инсан энчила, аны журтуна суймеклиги да энчиди. Окыуучуланы да сезимлерин анга кере жарытады. Миналдан назмуларында ол жаны бла кезбаулуккы эслемейди, адамны жүрегинде жангы ийнаныулуккыну ёсдюрген. Адамны туугъан жери – «Адамны жаннетиди» деп да андан айтады Миналдан. Ол а айтылып неда аталып кыалган сёз туююлду: поэтесса туугъан жерини энчи шартларын сайлап, аны «жаннетте» ушатхан «межамыны» суратын да кёргозтеди. Ата журтуну «жырлай саркыгъан череклери», «толкыунлача чайкыала шууулдагъан назы, нарат, чынар тереклери», «Чегем чучхурну хычыуун шырылдагъан тауушу» – быллай суратлау мадарла биригип-жыйылып, малкяр халкыны туугъан жерин «жюреклене жырлатхан, жылы, жарыккы юйге» ушатадыла.

Насыпны, акъыл бла эслиликни, фахмуну, сабырлыкь бла тѣзюмлюкню – хар иги илишанны – инсаннга туугъан жери бередит. Туугъан жер, Ата журт – кишилиликни да шауданыды. Аланы сакълап, къорууларыгъ’а, кишиликиди. Ол себепден Миналдан анга уллу эс бурады, назмуларыны орта жаухарына айландырып. Анга бла суймекликге.

Сакъланган суймеклик да кишилик кибикди, халкъны миллет эслилигине, тазалыгъына шагъатлыкь этген:

*Узакълада кѣп термилген шауданым,
Санга белгиледи къалай кюйгеним.
Айт манга, жаным, жашырмай айт,
Къайда болур сен таньучу суйгеним?*

Туугъан жерине, миллетине суймеклик, ниет тазалыкъгъа бла миллетле араларында тенгликге итинмеклик Шауаланы Миналданны поэзиясын, прозасын да бирча жарытханлай келедиле. Ол тюрюлю инсанлыкь байлыкьла уа кюреш бла байламлы сакъланадыла. Анга аллай уллу магъана бермесе, жазычу романына «Кюреш» деп да атамаз эди. Миналдан аны 1930 жылланы ахырында жазып башлап, малкъар халкъ кѣчгюнчюлюкден азатлангандан сора «Мурат» деп басмалагъанды.

Ана тилде жазылгъан ол биринчи романды. Анга кѣре бизни сѣз искусствобузну айнытыуда «Муратны» магъанасы уллуду. Бютюнда аны хапарлау, сюжет жиби, сыфатла къаууму, сѣз байлыгъы, жигитлени ич ниетлерин ачыкълау мадарлары – была барысы да литературабызда жангы башламчылыкьны атламлары болгъанларын эсге алсакъ, романны магъанасын тынгылы ангыларыкъбыз.

«Мурат» жазылган эмда басмаланган жылла къыралны саясаты бла ниети искусствогъа энчи излемле салган кезиюу эди. Заманны тежеулерин неда орус литератураны тѣрелерин Миналдан сан этмей жазгъанды романын деп кесаматласакъ, жалгъан сѣз айтыр эдик. Алай ол миллетни жарсытхан кемчиликлени, аны ашауун-жашауун, тарых жолун, тиширыулары къадарларын унутуп, саясатха шежда этген жазычуладан туйюлдо: фахмусу бла журегинде жамауатха тутхан мураты, къуууму белгилеген суратлау – эстетика излемлеге бойсунуп къурагъанды чыгъармасыны сыфатла къауумун. Ол заманлада класслыкь сезимге кѣре чыгъармаланы жигитлерин эки къауумгъа юлешген тѣре эди. Миналданны романы да азат туйюлдо андан: жигитлени бир къаууму – Бийберт эм аны жанлыла; башха, экинчи жагъада – Мурат, Муратны анасы, эгечи Асият, элни жарлылары дерге боллукьду. Болсада жазычу аны бла чекленмейди – фикирини класс чюйреликден кенгиди. Ол кенгликни ачыкълагъан сыфатла – Юсюпдю, Жижюу бла Къонакъды. Романны баш жигитлеринден бири Асият къарындашыны жажил оноундан чыгъалмагъан, кеси къадарын къорууларча «менсилги» болмагъан жаш тиширыуду. Къайын атасы бла къайын анасыны терсликлеринден башын къутхаралмай, кѣп кюнлени ичинде апчып,

артыкылыккыга тѣзюп турган. Болсада Асият асыры жакылледен, эссизледен да туйюлдою. Анга кѣре Бийбертни келинини эси ѳсе, дуняга кѣз кѣрамы тынгылы тамырлана башлагъанын Миналдан тынгылы суратлау даражада кѣргюзтеди. Бара барган заманда Асият кесини да, ахлуларын да кѣорууларча кюрешни жолуна чыгъарына окъуучу толу ийнаналды. Былайда иш Асият «кюрешчи» болады неда болмайды дегенде да туйюлдою. Роман жазылган жыллада аллай сорууну «социалист» литературалага уллу магъанасы бар эди да, кѣайсы жазуучу да анга жууап излей эди. Алай Миналданны Асият бла байламлы суратлау сыфаты окъуучуну жюрегинде жашап, унутулмай тургъаныны сылтауу башхады: Асият малкѣар литературада кѣлыгыгылыгы тынгылы ачыкъланган биринчи тиширыу сыфатды. Аны юйретуу магъанасы бюгюнню жашауга да керекди: тиширыу миллетини адетине, тѣресине сыйына эсе да, «Менсилигине» сакъ болургга тийишлиди, намысы, инсанлыгы ючюн кюрешден артха туругга, буюгъургга керек туйюлдою деген ниетни ачыкъланганды Миналдан.

Арт он-онбеш жылда жамауат класс кѣауумлагга юлешингенине жораланган чыгъармаланы ыспассыз этерге итинген кесаматчыла кѣпден-кѣп бола барганлары окъуучулагга белгиледи. Школ программаладан чыгъарып, атлары махтау бла айтылып турган жазуучулары масхаралап (А. Фадеев, Н. Островский, М. Горький, сѣз ючюн).

Тюзмюдо, терсмиди ол тюрлю кѣз кѣрам деп сорганда, аны жууабы бирди: аллай кесаматчыла жакылликни тузагъындадыла, неда Ариссейни халкыларыны сѣз искусстволарыны, аны бла бирге уллу орус литератураны тарых жолларын эсге алмай, хапар айтадыла дерге тийишлиди.

* * *

Хар кезиуне энчи борчу, жауаплыгы барды деп айтыр кереклиси жокъду. Жаш жылларында эллилерини, халкыны аллында бир тюрлю жауаплыкъ сезмей жашагъанны кѣартлыгы намыслы, насыплы эди дегенге киши да ийнанмаз. Адамга хурмет жалаанда аны жыл саны ючюн этилмейди. Аны жашлыкыны кючю, онгу неге берилгени, кѣалай-алай десек да, эсге алынмай, намыс, хурмет да анга кѣре этилмей не амал. Миналдан аны терен ангыллагъан жазуучуларыбыздан болуп, миллетге керек ишден кесин аямаганды. Борчуна сууукъ кѣрагъанлагга да тийишли багга биче билгенди. Адам не бек термилсе да, бир сынап озгъанын экинчи сынаялмайды. Башхаланы сынаулары, ачуулу, кѣолайлы бола келген эселе да, бизге эс тапдыра, жашау алай барады. Аланы биле, кѣре турганлай, кесинг кесинге бой салдыралмай, намыс юлюшоню кесдинг эсе, кимге дау айтырыкъса, кимден кечгинлик тилериксе? Кечгинлик тилегенликге, озгъан затла кѣайтмайдыла. Бу сѣзлени биз Миналданны жангы «Кечерлеми» деген повести бла байламлы айтабыз. «Мурат» деген романда бла жангы повестьде жазуучу кѣурагъан

тиширыулары кылыклары, дунияны ангылаулары бла малкъар халкыны ёсюу, айныу жолунда тюрлениулени шарт белгилейдиле. Асият, зор жашауну кюйсюзлюгюн сынап, сыймеклик, намыс, ёхтемлик ючюн сермеширге керек болгъанын ангылай башлагъанладанды. Ол алыкын къарыусузду – кюрешчи туйюлдю... кюрешчи эсе да, халк ючюн угъай, ёз башы ючюн кюрешчиди. Алай уллу да гитчеден башланганын, хар затны диалектика ёсюую барды деп айтыр кереклиси жокъду: Асият кенг жолгъа чыгъарына автор бизни ишексиз этеди. Асиятчаланы сермешлери келтирген эркинликни татыуун Зайнаф сынайды. Алай биреуню кючу бла ышырылгъан насып, терк окъуна селейип, кишини жылытмаз эди. Зайнаф малкъар халкыны культурасы, илмусу, билими ёсюп башлагъан кезиуню адамыды. Ол жаны бла биринчи хайырлы атлам этген билимли тиширыуду.

Зайнафны жашаугъа кёз къарамы теренди. «Сюйген тынч туйюлдю... адамны сыймеклигин алсанг – жюрегин да аласа», – дейди ол. Алай аны хар ким да заманында ангылаялмайды. Масхут аладан бириди. Ол Москвада окъугъан кезиунде Зайнафны сыймеклигине терилип жашагъанды. Термилгенин тапханда уа, табан кётюргенди. Жаш, кыздан айырылып, ишине кетгенлей, башха тиширыугъа териледи. Ол сыймеклик туйюл эди – эссизликге хорлатыу эди. Масхут, башы барып тийгенде уа, сокъуранады: эки сабий тиширыуну къояды да, Зайнафны табады. Зайнафны аны юйюрлю болгъанындан бла болмагъанындан хапары жокъ эди. Билгенден сора уа? Сыймекликге кир къондургъан, кесича бир тиширыуну намысын аякъ тюп этген адам бла ол насып юлюш табаллыкмы эди? Зайнафны бийик культурасы, миллет ёхтемлиги, жашауда кёпчюлюк ниети айнытхан кылыгы, психологиясы аны бла келишалмайдыла. Намысын кем этип алгъан насып – тары бюртюкден да гитчеди. Энди уа, кёп заман саркъып, къартлыкъ-къарыусузлыкъ да Масхутну эшигин кыагъа башлагъанда, ол Зайнафха – жашлыкына тубейди. Аны кёзлери, сёзлери, солууу, жюрюшю да мудахлыкны белгисидиле. Масхутну жюрегини таралыуу, сокъураныуу тынчлыкын эртте алгъанын жазычу насийхатсыз ачыкълайды. Гитче шартны кючу бла адамны ич жарсыуун, ниетин, саулай да чыгъарманы муратын билдириу усталыкны баш илишанларынданды.

Керти, Масхут ишин билмеген адамды дерге жарамаз. Аны жарлыкыгы, хариплиги нёгерлери къол узатханда ангыларгъа сыймегенинде, таматаланы жашау сынауларын тергеуге ала билалмагъанындады. Ол бир заманда къартлыкъ жетер, жетсе, озгъан жашлыкыгъа соруу этер деп кёлуне келтирмегенди. Ким биледи, Зайнаф, къоншулары жазыкъсынып, анга кечгинлик берирле, алай жазыкъсындырыу бла алыннган кечгинлик намысны къайтармайды. Масхут бла Зайнафны сыймекликлери аланы жашлыклары бла байламлыды. Ала кюн таякчала жарыкъдыла, заууклудула. Болсада табийгъат, бергенича, сыйыргъан да этеди. Элинге, журтунга келген зурнукла шаш узая башласала, жюреке мудахлыкны тюшмей не амал. Жашауну, ёкюллюкню белгилери – къанатлыланы ийнакыламай,

ёмюрлюк кьонакьла сунуп тургъанлай, эрттенликде уянып, аланы кёралмасанг, жарсыйса. Масхут да жарсыйды. Чыгъарма окъуучуну жюрегинде мудах сагъышны андан кьозгъайды.

Жашауну диалектика бирликде кёргюзтюу Миналданны прозасына баш тёреди. Къууанч бла бушуу, адамны жюрегинде тюрлю-тюрлю сезимлени сормай-ормай тюбешиулерин искусствону тилине айландыргъан тынч туююлдо. Анга тынгылы хат, къара бла акъ угъай, тейри кылычны бояулары керекдиле. Миналданны прозасы ол даражадады.

Алай бла, поэзия бла хапарлау жанрла Миналданны фахму энчилигиди. Аны биринчи романы «Муратха» алыкъын тийишли багъа берилип, керекли жылы сёзле айтылмагъан эселе да, прозабызны отун ышыргъан чыгъармаладанды. Эштада бюгюнлюкде малкъар литературада тиширыулары сыфатларын алып къарасакъ, Асиятха жетген табылмаз. Миналдан кеси да тиширыулары кылыкъларын, жарсыуларын, итиниулерин тынгылы биле болур да, аланы юслеринден жазаргъа андан ёчдю. Миналданны бек махтаулу чыгъармалары тиширыулары къадарларына жораланнгандыла. Асият («Мурат»), Зайнаф («Кечерлеми»), Керимат («Атасыны башлыгъы»), Балдан («Балдан») эм башхаларын эсге тюшюрсек, Шауаланы Миналдан миллетибизни ниет байлыгъына махтаулу, улуу ыспасха тийишли юлюш кьошханын ангыларыкъбыз.

* * *

1980 жыллада Миналдан «Муратны» экинчи китабын («Тейри жарыгъы»), Байсолтанланы Алимни юсюнден «Тенгиз сарнагъанда» деген повестин жазгъанды. Энди уа бизни «Муратны» ючюнчю китабы бла къууандыргъанды. Ала барысы да жазуучу халкъыны аллында инсан борчуна кече-кюн демей, сагъайгъанлай жашагъанына шагъатдыла. Миналданны къууанчы, насыбы да чыгъармачылыкъ тирилиги бла байламлыды.

ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун

ШАУАЛАНЫ Миналдан

БУЗУЛГЪАН ДУНИЯ

(«Мурат» романны ючюнчю китабындан)

I. КЪУТУРГЪАН ТЕНГИЗ

*Дуня дегенинг алай кыйын, тик жолду, –
Ол жолда ким азаплыкъ сынамады?
Дуня деген алай ачы тенгизди, –
Анда кимни кемелери батмады?
Ачы дуня тенгизинде барабыз,
Кемебизни батарын билмейин.*

Кязим

Халкъда тынчлыкъ жокъду. Къырал къутургъан ырхыгъа ушайды. Шахарлада, элдеде уллуну, гитчени да башларын уруш кыйгъы алгъанды: къыралгъа ачлыкъ киргенди, жаланнгачлыкъ да. Жер-жерледе, жоллада, бутсуз, къолсуз, сокъур солдатла, къолларын узатып, садакъа жыядыла. Аланы бир-бирлери уа жюрегинги тырнарча, кез жашларынгы тѣкдююрча тарыгъуу жырла айта.

Ач, жаланнгач сабийле уа, зыккылары салына, темир жол станциялада, вокзаллада ким не къапдырыр, кыйда ѳтмек бурху, гирах, чириген кѳгет, кемирилген сюек табарбыз, кимни хуржунуна, артмагъына, четенине къол сугъарбыз, кыйсыны чемоданын, тыйюмчегин, четенин, бохчасын сыпыртабыз дегенча, сынчылап айланадыла. Башхалары уа, асыры къарыусуздан, кыйда болса мугурайып, гуппушчук болуп жатадыла. Аягъы юслерине туралмай, ауа-сауа, ауузларындан сѳз чыгъаралмай турадыла. Ёлгенле да аз тыйюлдюле.

Бетлери асыры толудан, булкалача жылтырай, жиликлери юзюлген сабийлени къатлары бла бурунларын, эринлерин жыйыра, жийиргенип озгъан бай адамла уруш кыйынлыкъын сынагъанлагъа ушамайдыла. Ала сабийлеге, неда садакъа жыйгъанлагъа кез-къаш бермей, кѳрмегенча этедиле, сансынмайдыла. Не заманда да бар кыйынлыкъ кеси кыйыны бла жашагъан къара халкъгъа жетеди, аны борбайын юзеди, анга жюк болады. Бу къанлы къазауатны кыйынлыкъы, ачылыкъы да анга тюшеди. Топ, окъ аллына да аны жанлары сюеледиле, ат, аш да ол береді аскерлеге, къазауатха керекли сауутланы алыргъа этилген къоранчла да, солдатлагъа керекли кийимле алыу да халкъны боюну-

на тышедиле. Бай кѳауум, аскер заказланы толтура, ырысхыларын керелейдиле. Ёлюм, ауруу бла келген хатала да халкъ асламланы онгун аладыла.

Урушну фронтларында ёлген солдатла окопада топуракъ тюбюнде чирийдиле. Жер да кѳан ырхыла, кёлле сугъара, лагъым отла кюйдюре, топла, танкла, бомбала теше, жыра, кюл эте, ынчхайды, титирейди. Кёк да от жалында кѳаралады.

Кѳыралны оноучулары урушну ачы, кѳутургъан тенгизинде кемелери бата, кѳазауатны гюрюлдеген ёртенине адам, ырысхы тапханлары тергеусюз атадыла. Ала, кеслерини халкъларыны жашауларын тар, такъыр, жаханым этедиле. Бир-бир кѳыралла уа кѳутургъан тенгизни толкъунларына юлюш боладыла.

Дунияны кѳыралларында халкъла экиге, ючге бёлюнюп, ышаныулыкъ, жандауурлыкъ, хурметлик кѳалмагъандыла. Кѳарыулу кѳарыусузну буады, сагъат, кюн, унамасанг а такъыйкъа сайын да кѳыйынлыкъла тууа, хорлагъан кюч ала, хорланган аякъ тюбюнде кѳала барадыла. Жашау. Урушну зарауатлыкъларыны, ачылыкъларыны кѳыйынлыкълары, чеклери да жокъдула. Аскерле да, халкъча, жанларындан тойгъандыла. Кючлю кѳыралла бир бирлери бла талаша, кючлюсю кесин онглу этип, душманын тобукъландырыргъа, кёбюрек кѳыралланы жалынчакълыкъда тута, аланы жеге, байлыкъларын сыйырыргъа жан атадыла. Аллайла урушну хорламлы бошар ючюн хар бир тюрлю хыйлалыкъны да хайырланадыла. Россейни, Германияны, Италияны, Францияны, Американы Бирлешген Штатларыны, Австрияны-Венгрияны, дагъыда башхаланы алларында уллулукъму, зорлукъму, онгсузлукъму сакълайды? Хорламны кѳайсылары алырла? Оюлгъан жарла, кѳар юзюлгенле кимлени басарла? Кѳайсысыны кемеси тарых тенгизинде батар? Не уа кѳыралланы кѳайсыларыны кемелери от, окъ, ёртен, ырхы толкъунланы жырып, ётюп, сау кѳалырла?

* * *

Огъурсуз, жүреклени кюйдюрген, башларын кѳайнатхан хапарла аз-аз жер бла, жел бла да «Кийик дивизиягъа» да эшитиле башлагъандыла. Алай аны солдатларыны кёбюсю ол хапарладан терен оюм этеди дерге кѳыйынды. Ала туманда ажашхан зурнуклагъа ушайдыла. Дивизияны командирлери не кѳаты болсала да, аны тегерегин кѳалауурла, тасхачыла бла да не бек кѳуршаласа да, не аз да жепи жер кѳоймазгъа кюрешселе да, желни тыялмазлыкъларын сокъур, сау да биллиги хакъ эди.

Заман, уруш да барадыла, тегерекни да чарс баса, туман, жауун булутла кѳалындан-кѳалын бола, кюнню жарыгъын жабадыла. Булутла бирге чулгъана, булгъаша, шибиля кючню туудурадыла, ала, от окъла бла булутланы жыра, жанган «сюнгулерин» тегерекге жибере, ачы гюрюлдейдиле.

II. БОЛЖАЛЛЫ ПРАВИТЕЛЬСТВОНУ «САУГЪАСЫ»

Кюн эрттенликден окъуна кызыдырып башлады. Агъач талада дивизияны битеу тизерге буйрукъ берилди. Тизилгенлеге буйрукъ болду:

– Онг жаныгъызгъа къарап, сир сюелигиз! – Командирле тизгинленни алларында, къурукълача, сир къатып турадыла.

Юч минутдан онг жанындан, алтын чынлары да жылтырай, генерал чыкъды. Ол тизгин тургъан солдатланы, офицерлени алларында тохтады. Генерал дивизия бла саламлашхандан сора аны къатына къара къалпагъы, костюму бла чойсакъал, узун адам келди.

Алгъа генерал, андан сора чойсакъал кѐп жаншадыла. Дивизияны солдатлары уа ала айтханны, оруслула бла орус тилни билгенле болмасала, хазна киши ангыламады. «Къарс къагъыгъыз», – «Ура!» – деп кычырыгъыз», – дегенде, къарс къагъа, «Ура-а-а, Ура-а-а!» – деп къатлай эдиле. Неге къарс къакъдыргъанларын, не ючюн «Ура» деп кычыртханларын билселе, аскерчиле кеслерин шум тутар эдиле.

Генерал «Тузем дивизия» (ичинден а «Кийик дивизия») Болжаллы правительствону политикасын къабыл кѐреді, душманнга чабаргъа хазырды дегенде, биягъыча къарс къакъдырып, «Ура-а-а!», «Ура-а-а!» деп кычыртханда, агъач зангырады. Ол июньну 17-чи кюнню эди. Бир ыйыкъдан а дивизияны кѐп аскерчиси, не ючюн жан бергенин билмей, уруш тюзюнде къалгъан эди.

18-чи июньда 7-чи, 11-чи аскерле, австро-венгер аскерлеге иги къоранч тюшюрюп, душманны артха иги кесек сюрдюле. Аланы окопларында орналсала да, андан ары не этерге билмей, тохтадыла. Заман озады, душман а, эс жыйып, жангы кюч да къошулуп, орус аскерлеге къажау чабады, кѐп солдатын къырады, сауут-сабасын да алады.

25-чи июньда уа, танг жарый, жай буз жаугъанда кѐк ачы кюкюрегенлей, таулада бузла атылгъанча, жерни, кѐкню да, агъачны, ташны да титирете, топла кемсиз ачы, кючлю да гюрюлдедиле. Сагъат жарымындан артыкъ заманны душманны ал эки тизгинлерин топла, пулемѐтла да теплеп, чачып, болгъанны къара-къатыш этип турдула. Сегизинчи орус аскерни бѐлюмлери, фронтну юзюп, душман солдатланы кыуууп барадыла. Къачхан аскерчилени ызларындан атлы аскер сюрюп башлады. Жетгенлерин уруп, жер кыанлы этедиле. Сермеш баргъан аулакъ ѳлген, жаралы солдатладан, бети кѐрюнмезча болгъанды. Австро-венгер аскерле, нелерин да билмей, низамсыз къара-къалжа болуп, бир бирге да къарамай, алгъа барадыла.

Оруслу генералла атлы аскерни сермешледен чыгъардыла да, аны орунуна жетинчи жаяу аскерни бѐлюмлерин Сегизинчи аскерге берирге оноу этдиле. Сокъурла жол излегенча, бир бирлерин излей, сакълай, буйрукъла жаза, арада заман кѐп кетди. Душман да тынчаймайды, кюч жыяды. Алтынчы июльда уа душман аскер топландан, миномѐтладан отну орус солдатлагъа бузча жаудурады, аланы, эс жыймазча, тюк-тюк этеди, солуу бермей, кѐз ачдырмай ура, артха сюреди.

Орус генералла, офицерле, асыры абызырагъандан аскерлени сермешге тизалмай, «Артха! Артха кетигиз!» «Башыгъызны

кьутхарыгъыз!» – деп кычырадыла, кеслери да, кьургъакъ саламны жел сюргенлей, кишини да сан этмей, алларын кёрмей, къачып барадыла. Жаяу, атлы аскерле да бир бирни кьууадыла, ким кимни озарыкды деп эришгенча. Ала бла бирге «Кийик дивизия» да ол ахырзаман къатышда абызырагъанды, атларына къатыла, тизгинсиз чачылганды. Боран къарны сюргенлей, ол несин да билмейди, туманнга туманланганлайды.

Аскер бёлмолени солдатларыны кёбюсю, окъ, топ юлюшлю болуп, душман ууучлагъан жерни къанлары бла сугъардыла, жан бере, жерни кьучакълап, ёзенледе къаладыла.

Болжаллы правительствону бла генералланы алдаулу политикалары аскерлени урушургъа кёллендиргенликге, иги хазырланмай, ашыгышлы бардырылгъан сермешле терк сууудула. Салам чёпню жел алып кетгенлей, аскерледе уруш этер кёл кьалмады. Солдатланы мудахлыкъ бийлеп, сарыулары генераллагъа, офицерлеге, Болжаллы правительствогъа къайнайды. Элхуурда бузла къатыш-кьутуш болуп, бири бирини юсюне секире, къалана баргъанлай, жаяуну атлы кьууа, жетгенин артда кьоя, тохтаусуз къачыу селеймейди, бары да кеслерини эски окопларына жетерге ашыгъадыла.

* * *

Шакъманнга окъ тийип, инбашын жаралы этгенди. Ол атына кьапланганлай барады. Хажбий бла Кёккёз къаты бла озуп кетген болмаса, анга эс бурмадыла. Мухаммат бла Солтан жетдиле да, экиси Шакъманны эки жанында тохтап, биргелерине элте, аны сау билегинден бла ат жюгенинден тутханлай, артха къачадыла. Жамбот бла Жамболат да Хажбийни бутуна миномёт-жаркы тийип, атдан кетгенин кёргенлей, мычмай атлагъа къатылдыла да, аны къатына терк жетдиле. Жамболат Хажбийни сермеп алды да, Жамботну ат боюнуна берди. Ючюсю да къачып баргъан аскерчилеге кьошулдула. Иесиз кьалгъан атла да кишней, атлы аскерни ызындан барадыла, атсыз кьалгъанла аланы тутаргъа, минип къачаргъа кюрешедиле. Башхалары уа, ёле тургъан иелерин излегенча, ары-бери чаба, ачы кишней, къайры барыргъа да билмей, аулакыда чариш этедиле.

Седиреген, кьоранчы кёп аскер, сермеш башлангынчы тургъан жерине жетип, бираз эс жыйды. Солдатланы арасында аскерни бу айыплыкыгъа кьойгъанлагъа «махтау» сёзлени кёп тюрлюлери айтыладыла. Барын да уллу мудахлыкъ бийлегенди. Пулемётчула болгъан жерде тохтагъанда Сергей Петрович Мухамматха сорду:

– Къалайсыз? Кьоранчыгъыз бармыды?

– Экеулен жаралыды, взводубуздан бешеулен ёлгенди, – деди ол да.

– Болжаллы правительствону политикасы да патчахны политикасындан башха тьойюлдю. Меншевикле да ала кибикиле. Буржуйла ючюн къан тёгююз, республиканы немислиледен сакълагъыз деген меншевикле ох этсинле, солдат кьанда жуууна. Барысы ючюн да жууап берир кюн жетер, – деди Сергей Петрович, кьаны бузула. – пра-

вительствосу, генераллары да душманнга къажау кюрешмейдиле. Ала революциягъа, революция ниетли аскерлеге, халкъгъа къажау турадыла. Солдатла, ол затланы ангылап, меньшевиклеге, эсерлеге ийнанмай тебирегендиле. Большевиклеге кереклиси да олду. Заман бизге ишлейди.

Ала буржуй правительствогъа киргенлей окъуна буржуазия жанлы болгъанлары белгили эди. Буржуазия аланы къоллары бла мыдыхны къозгъайды, аланы болушлукълары бла, кеси бир заманда да эталмазлыкъ аман ишлерин тамамлайды. Аскерчилени сермешлеге барыргъа таукеллендирген да аладыла. Революцияны ишчилени, солдатланы къанлары бла тунчукъдуртмабыз...

Дивизияны бѐлюмлери бирер жерде тохтап, тизгинлерин жыяргъа, эс табаргъа кюрешедиле, окопларын жарашдыра, душман таба къарайдыла. Урушдан, жанларындан да тойгъан, булут бетли аскерчиле арып, аман кюнлю болгъандан, тохтагъан жерлеринде ташлыды, кирлиди, букъуду демей, бауур тѐбен тюшюп, жукълайдыла.

«Кийик дивизияда» да аты-саны болсун деген мурат бла полклада, сотнялада, дивизионлада комитетле айырылгъанын айтмаса, хазна тюрлениу жокъду. Комитетлени членлерине да иги, эсли солдатла аз айырылгъандыла...

Тарнопольдан кюн чыкъгъан жанында Проскуров шахарны тийресине барыргъа оноу этилгени бла байламлы, дивизия жолгъа атланды. Экинчи кюн ол тохтар жерине жетди. Эрттенликден окъуна аскерчиле атланы жууундуруп, туруп жерлерин жарашдыра, тизгин жыя кетип, сауут-сабаларын, ат жерлерин тазаладыла.

Арада ай озгъанлай, взводлада, сотнялада жетишмеген адам санын толтурадыла. Жаланда августну ал эки кюнюнде окъуна госпитальлада жатхан аскерчилери дивизиягъа къайтханладан тышында да, жангыдан пулемѐт, байламлыкъ жюрютген, санитар отрядлагъа да солдатла къошдула. Ол ишлеге кѐре жангы сермешлеге хазырланабыз деп, келди кѐллерине аскерчилени.

III. ДИВИЗИЯ КЪАЙРЫ БАРАДЫ?

Аскерчиле къобуп азыкъ ашагъанлай, атланы жууундуруп, таракъла бла тарайдыла, ат жерлерине да тынгылы къарайдыла. Эскадронну командири уа взводланы командирлерине, алада старшиналарына буйрукъ бердиле:

– Кийимлерин тазаласынла, жыртылгъан жерлерин жамасынла, юзюлген тѐймелерин, бели бауларын тиксинле, сауутларына къарасынла солдатла.

Ингирде уа буйрукъну толтургъанларын тинтип, хар затларын жыйдыртдыла да, атланы къанжыгъаларына къысдыртдыла, жолгъа атландыра, «Аллах онг берсин!» – дедиле, ызларындан къарап.

Дивизия, агъач ичи бла кѐп барып, жасыда темир жол станциягъа жетди, ашыгъышлы адамын, атын да вагонлагъа миндирдиле. Адамлагъа азыкъ, атлагъа бичен да бердиле. Командирлеге уа къаты буйрукъ келди:

– «Къайда да тохтагъан жерлеригизде вагонланы къатларына башха адамны къоймагъыз, солдатланы да сѣлешдирмегиз. Ала орусча билмейдиле деп къоюгъуз. Солдатла бла башха адамны кѣрсегиз, тутуп, дивизияны командованиясына беригиз. Къайры барабыз деп соргъаннга уа хыны жууап беригиз!»

Алда болгъан эшелонланы жоллары эркин болмай, тохтай-тохтай барадыла. Аллай кезиуледен биринде Шакъманланы эшелонлары да тохтап, иги кесек турду. Жан-жанларында къалауурла салгъандыла, къатларына адам къоймайдыла. Кенгден орусча сѣлешген болса, анга ушкоклары бурадыла. Солдатла аланы не айтханларын ангыласала уа не хата!

Пулемѣт отрядха ауур жаралы болуп, артха къайтмазлыкъланы орунларына адамла жибергенде, Сергей Петрович пулемѣтну тазалап жыя тура эди. Ол, ким келгенине артыкъ эс бурмай къойду да, ичинден: «Заман барды, танышырбыз. Кимле эселе да, ышаннгылы адамла болсала, игиси олду», – деди.

Жолгъа ашыгъышлы чыгъаргъа тюшгенде уа, Сергей Петрович ала бла шагъырейленирге заман, онг да тапмады. Вагонлагъа мингенде уа, чыракъ болмагъандан, адам бетин кѣрмеди. Кече жатып тургъанда уа, экеуленни тауча сѣлешгенлерине къулакъ салды. Аладан бири:

– Бизни бери, «Кийик дивизиягъа», таулуласыз деп жибергендиле, – дегенде, экинчиси алай къошду:

– Хабала – черкес, Исмайыл – къумукълу, бири – оруслу, экинчиси – эрменли.

– Пулемѣт отряддагъыла хазна къалмай оруслуладыла.

Къайсы эсе да, жукъларгъа къоюгъуз деп тохтатды.

Агъач ичи бла бара кетип, эшелон тохтагъанлай, инбашы иги сау да болгъунчу дивизиягъа къайтхан Шакъман вагондан секирип тюшдю. Эшелондагъы солдатла да вагонладан тышына тѣгюлдюле.

Шакъман взводун тап жерде солтурча орун алды да, аны тынчайтып, кеси уа пулемѣт отряд таба кетди. Вагонну аумасында ол Сергей Петровичге тюбеди да, аны къаты къучакълады. Кенгиракъ кетип, экиси да тап олтурдула да хапарлашдыла. Сергей Петровични айтханлары Шакъманны башында къазан таууш этедиле, бетин да тюрлендирдиле. Ол бирде эринлерин къабады, тишлерин да къыжырыкълатады. Шакъман взводуна къайтыргъа башлагъанда, Сергей Петрович былай айтды:

– Жашлагъа салам айт. Мында айтылгъан затланы нѣгерлеринге ангылат. Тилчилеге уа эшитдирме. Алагъа ышаныу жокъду. Бизни отрядха алтаулан келгенди. Аладан экиси таулуду, баям. Оруслу, черкес, къумукълу, эрменли да бардыла. Ала кеслерин башхаракъ тутадыла. Экинчи тюберибизге кимле болгъанларын билirme.

Жашла жол жанында терекле тюбюнде, кырдыкга бауурларындан тюшюп, жатадыла. Ала бла бирге Кѣккѣз бла Хажбий да кѣрюнедиле. Шакъман а, аясуз ары-бери атлай, аланы къатларына жууукъ барып, Сергей Петровичден эшитгенлерин айтыргъа адыргы этеди. Сагъыш

бийлегенден къамичи бла чурукъларын урады. Аны эслеген Мухаммат, ёрге турду да, агъач ичи таба кетди. Дагъыда артха къайтып, Шакъманны къатына барды. Ол анга, киши эшитмезча, шошчукъ сёлешди:

– Кёккёзню бла Хажбийни бир жары шашдырыргъа сылтау тапмай турама.

– Вагонлада, – деди Мухаммат, – тизгиннге къарат. Бизни къатыбызгъа кел да, жат. Айтырыгъынг бар эсе, терк бол.

Ол айтханлай этип, Шакъман экисине былай айтды:

– Мен жумушакъ кырдыкда, терекле салкъынында бир кесек къалкъыйым. Кёргенигизни уянсам айтырсыз.

Солтан, Мухаммат, Хахай, Жамбот бла Жамболат да къымсыз жатадыла. Аланы къатында бауур тёбен тыюп жатхан Шакъман башын эки къолуну юсюне салып, айтырыгъын башлады:

– Биз Петроград таба барабыз. Дивизиябызны атлы къзакъ аскерле бла бирге къаугъалы ишчилени къурутургъа, революция ниетли солдатланы, большевиклени, ала жанлыланы ууатыргъа, къырыргъа жибередиле. Къатыбызгъа ишчилени къоймагъанларыны, бизни да киши бла сёлеширге эркин этмегенлерини сылтауу да олду. Билселе, дивизия Петроградха жетмез деп къоркъадыла. Муратлары не болгъанын дивизияны аскерчилеринден аны ючюн букъдурадыла.

– Ол деген а не ишди? Биз мурдарла, асмакъчыламы болгъанбыз? Душманыбыз немисли, австро-венгер аскерле ушайдыла да, – деди Мухаммат, ол заманда Солтан бютюнда къызды:

– Бизни телилеге санайдыла была, баям. Урушну тохтатмагъан, эллиге жер эркинлиги бермеген, халкъны ачдан къыргъан правительствону къорууларгъаamy? Алай бир турсунла! Бичакъ генералланы башларында ойнар. Бийлени, байланы къамичилери сыртларыбызны аз жауур этгендиле да, къарынлары нек бурмайды. Аланы кеслерин къырып салыргъа керекбиз.

Бирсиле да бирер сёз айтдыла. Хоргамлы жашланы ичлери ачгудан жанады. Ала революциягъа къажуу кючлеге къошулмазлыкъларына ант этдиле.

«Биз генералла тутхан ниетли болгъан кюн къырылыргъа керекбиз. Тенглик, эркинлик, тыюзлюк жолну баргъанла жанлыбыз. Революциягъа къажуу бичакъ кётюрсек, къама ойнатсакъ, тарх деп ушкок атсакъ, ана сютюбюз бизге харам болсун! Халкъны налаты жерге кёмсюн! Туз, гыржын, Къуран урсун! Ишчилеге, солдатлагъа, революциягъа къажуу сюелгенле бизни къанлы жауларыбыздыла. Ала халкъны къанын тёкселе, къанларында бушто этербиз. Бизни этибизни ашагъанла къолларыбызны ишчилени къанлары бла жуудуругъа мурат эте эселе, муратлары юзюлюр. Этген антыбызгъа ёлсек, юйлерибизге сау къайтмайыкъ, этибизни къаргъала ашасынла!»

* * *

Кюн да батаргъа жанлагъанлай: «Эшелонла тебирейдиле, вагонлагъа минигиз!» – деп къычырдыла. Атланганда уа бирси полкланы

бир-бир эскадронларына, взводларына хоргамлы жашла эшитген хапар жетгенди. Солдатла, анга кеслери ангылаганча багъа бичип, душманны кьолунда революциягъа къажар кылыч болмазгъады муратлары. Аладан кеплери кеслери кеслерине: «Ким ючюн, не ючюн кьан тегебиз? Бизге революция ниетли солдатла, ишчиле не хата этгендиле? Ала бизни жерибизними сыйыргъандыла, мюлкюбюзномю чачхандыла? Халкыгъа ачлыкъ ким келтиргенди? Солдатланы окопада аламы чиритгендиле? Халкыны кьанын эмген, этин ашагъан, аскерни душманнга таякъла бла жиберип кырдыргъанла кимледиле? Юйдегилерибиз анда, биз мында аман кюнлю болуп турууубуз болмадымы? Тууарлача, жукъ ангыламай. Башыбызны кьайгысын нек кермейбиз? Залимле бла бир жолну бармабыз. Ким эркинлик, ким жер берирге айтса, бизге, халкыгъа мамырлыкъ деп ким сюелсе, аны жанлыбыз. Олду бизни ниетибиз, антыбыз да», – дегенле бардыла, аз болсала да.

«Бизге жетмейди оноу. Революция болгъанлыкыгъа, бизге не игилик келди? Башыбызны тынч кьойсунла ансы, маржадыла тюплери башларына айланмаса. Киши ючюн бичакъ да кетюрмейме, кьан да текмейме. Жаныбыздан болгъанбыз», – дегенле да аз туюлдуле.

Эрттен азыкъларын кьабып, пулемётчуланы отряды хапаргъа кьызды. Жангыдан отрядха кьошулгъанла бла шагъырей болургъа Сергей Петрович аланы кьатларына барды. «Танышайыкъ, Сергей Петрович Степановма», – деди ол, бетинде, боюнунда да эриши кьызыл таплары бла, акъ ура башлагъан, сакъалы жетип, мудах кезлери жютю кьарай, биреулен: «Сергей... Сергей?! Кертда да олму болур? Олду!» – деп, аны аллына барды. Арсарлы бола, орусча сорду: «Сен Кавказда Хоргам деген элде кьагъытчы болгъанмыса?»

– Болгъанма.

– Мени уа танымаймыса?

– Угъай.

– Тейри, хазна танымас... Тапла бет сыфатымы бузгъандыла. Чачыма да акъ кире турады. Эгечин байгъа сатхан, Мурат деген телини танымаймы эдинг?

Сергей Петрович сейир-тамаша этди да, Муратны кьаты кьучакълады. Инбашына кьагъа, келю да тола, айтды:

– Кьууандым. Алай бош угъай, бек. Аллахха шукур сау кьайтханынга! Тапларынг болмасала, таный кетер эдим. Урушдамы тюшгендиле кетмез тамгала?

Мурат башын булгъады:

– Уруш да салгъанды тапла, аланы кийимлерим жашырадыла. Быланы уа, оруслаула айтычулай, Тайганы иеси «генерал Топтыгин» салгъанды.

Сергей Петрович Муратха:

– Экибиз бир бирге айтырча кеп хапар барды. Алгъа негерлеринги танит, – деди.

Мурат Сергей Петровични негерлери бла шагъырей этип тебиреди.

– Бу мени бла бирге Сибирьде тургъанды, Максимов Мирон Сергеевичди. Хабала – черкеслиди. Ол да Сибирьни сууугъунда къурчланганды. Тохаев Салих – къарачайлыды. Муну да кишилигин Сибирь сынар ючюн къалмагъанды. Исмайыл – къумукълуду. Енисейни боюнунда жандармаланы сакъ къалауурлукъларында кечесин, кюнюн къыйынлыкъ боранында ашыргъанды. Мартирос Галустян – эрменлиди. Ол да патчах «сыйлы кёрюп» Сибирьде чиритирге суйген, сынаулу революционерди. Кёресе, барыбыз да бир «ауруудан ауругъанлабыз», Романланы «юйлерине от салгъанладанбыз». Салих Сибирьде турлукъ болжалын алгъа бошاپ кетген эди. Къалгъанларыбызны уа урушда къырылыр эселе деп, болжалыбыз да бошалгъынчы урушха жиберип къойгъандыла. Къарачайлы шуёх бла запас полк къуралгъан жерде тюбегенбиз. Андан а сизни дивизиягъа жибергендиде алтыбызны да.

Сергей Петрович ичинден къууанды, алагъа жарыкъ да сёлешди:

– Бизни жолдашларыбызсыз. Къайры баргъаныбызны да биле болурсуз. Кавказны жашларын Петроградны революция ниетли халкъына къажар бармазча этиу алай бош иш туюлду. Ол къоркъуулуду, уллу магъанасы да барды аны. Бу дивизиягъа битеу контрреволюция къауум бек ышанады. Нек? Ала умут этгенден «Кийик таулула» къан тегерге тансыкъдыла, хазырдыла.

– Ачыкъ билмесек да, – деди Мирон Сергеевич, – биз ишекли болуп турабыз. Къайры элтгенлерин сезгенбиз, – станциялада кычыргъанланы сёзлери къулакъларыбызгъа чалыннгандыла.

– Ол да игиди. Оноу бирди – дивизияны солдатлары бла ангылатыу ишни бардырууду. Тап тюшгенлей, кесибиз къуллукъ этген аскер бёлюмлени, отрядланы кеси жаныбызгъа тартыр, революция жанлы этер ючюн къаты кюреширге керекбиз. Шакъман кесини взводун, мен тёртюнчю эскадронну, артиллерия дивизионну, Мирон Сергеевич бла Мартирос Галустян чечен, ингуш полкланы, Хабала къабарты, черкес полкланы эскадронларын, Исмайыл, Салих бла Мурат дагъыстанлыланы, къарачайлыланы къолгъа алабыз. Билгенибизни солдатлагъа ангылатмасакъ айыплы, гюняхлы да боллукъбуз. Душманны ниетин алагъа ачыкъламасакъ, кёзлерин ачмасакъ, биз Петроградны революция ниетли ишчилерини, солдатларыны алларында борчубузну толтурлукъ туюлбюз, бизге адам деп да айтмасынла.

Хоргамдан келгенле кимле болгъанларын айтханда, Сергей Петрович Мурат экили болду: алгъа къууанды, ызы бла кёзлерине мудахлыкъ чапды. Бир кесекден кючсюндю да, сабыр сёлешди:

– Суйген эллилеринг, душманынг бла да тюбеген сейир туюлмюдю, къайда эсе да бирде, къазаутда? Ичими бир салкъынлыкъ алады. Дагъыда жанады. Къанбермез улу Шакъман мени кёзюме да кёрюнмесин. Кесими тыярма десем ётюрюк айтырыкъма. Сарыуум къайнап турады ит тукъумгъа.

– Мурат, – деди Сергей Петрович, – Шакъман къалгъан Къанбермезлагъа ушамайды. Ол бизни жанлыды. Сенден тилерим, аны менден, Мухамматдан башха кёрме. Бизге керекли адамды. Бийлени ара-

ларында тюз ниетли, кыралын, халкын суйгенле кѣпдоле. Шакъман да аллайладанды. Кѣккѣзню, Хажбийни кыатларында кесинги сакъ тут. Аланы тиллери мындан Кавказгъа жетеди, ауузлары ийисли, ниетлери къара кѣмюр адамладыла.

Мирон Сергеевич сѣзню тыйды.

– Тамамды. Ишни кьолгъа алдыкъ. Хапар – аз, иш – кѣп болсун. Мурат, кѣрдюнгю, кьаллай уллу борч чыгъып кьалды. Битеу жюрек отугъузну, ѣтюгюзню да таулу жашланы душманнга кьажау бурургъа беригиз.

Эшелонла бир бирни кьууа, бир бирден кьача, Север таба барадыла. Паровоз да, ынчхай, сызгъыра, ачы кьычыра, уф-туф ѣте, вагонланы кьыж-кьыж ѣдире, тартады. Аланы чархлары уа тыхар-тухур тауушлары бла кьулакъланы сасыга, аямай бир бирлерин кьууадыла. Атланы, адамланы да терлеген ийислери кѣллерин бокълагъан солдатла уа вагонланы эшик юслерине басынадыла.

Солдатла бир бирге лакъырда ѣте барадыла, кѣп кьалмай, Орша станциягъа жете кетгендиле. Эшелонла кѣп темир жолла бирге кьошулгъан, уллу станциягъа жетгенлей, «Орша станция!» – деп кьычырдыла. Вагонланы эшиклерин ачдырмай бир кесек тургъанлай, буйрукъ болду:

– Эшикге сауутларыгъыз бла чыгъып, аланы бир жерге жыйыгъыз.

Аскер бѣлюмле, буйрукъну толтура, сауутларын берип, дагъыда вагонлагъа миндиле, эшиклерин ѣтип, жерлеринде таяндыла. Сагъат чакълы заман озгъандан сора эшелонла жолларына тебиредиле. «Сауутларыбызны нек алдыла? Бу не сейирди? Бизни солургъа ишми жибередиле», – деп келди кѣллерине.

Дивизияны полклары Орша станция, Витебок, Дно, Шклов шахарла революция ниетли аскер бѣлюмлени кьолларында болгъанларын, Минск шахарда большевиклени комитетини бла ишчилени, солдатланы депутатларыны Советини оноулары бла ала дивизияны сауутларын сыйыргъанларын да къайдан биллик ѣдиле.

Сауутларын сыйыртхан «Кийик дивизияны» эшелонлары экинчи кюн Дно станциягъа жетер-жетмез жангы буйрукъ болду. Анга кѣре дивизия агъач кьыйырында тьошюп, кесини кече кьалыр жерин жарашдыра туруп, генералла, ачыудан ичлери кѣмюр бола, кьыл чайнайдыла. Жангыдан аланы сауут-саба, топла, пулемѣтла, окъла, патронла бла жалчытыргъа керек ѣди. Жан-жанларын ашай, тѣгерекге офицерлени ийип, жангыдан сауутла излерге тьошдю.

Юч-тѣрт кюнню ичинде фронтха иерик сауутланы, от, окъ, патрон кереклени жыйып, дивизияны полкларына юлешдиле. Андан ары Петроградха атла бла барыргъа оноу ѣдиле.

Ючюнчю атлы корпусну Уссурий, Дончу кьзакъланы дивизияларыны алларында «Кийик дивизия» барсын Петроградха дегенде, генералланы бир бирлери эринлерин чюйюрдоле, бурунларын тарта, бюсюремейдиле. Ала орус эркинликни большевикледен кьорууларгъа кавказлы кийик таулулагъа буюруу айыплы болур. Оруслулада боль-

шевиклени гунч этер аскер кюч жокъмуду да? Къырылыпмы къалгъан-быз? Ол сыйны кавказлы эшеклеге бериу неге ушагъан ишди? – деп суюлды. Башхалары уа, шытыларын чача, алагъа чамландыла.

– Кийик таулула революцияны къанын бушто этселе, большевиклени къанлары бла Петроградны жолларында кирни жуусала иги окъунады. Оруслуланы къоллары угъай, кавказлыланы мурдар къоллары жойсала Петроградда мыжыкъланы, аманлыкъчыланы, хаулелени, къаугъа кётюрюп айланган большевик сатхычланы къырсаала игиди. Орусула кеслери халкъларын къырдыла деп айтдыргъандан эсе, кавказлы кийикле къырдыла деселе, тап келеди бизни эриши кёрмезге.

– «Кийик дивизияны» дивизионларыны комитетлерине оноу жетмейди. Алагъа айырылгъанла, дивизияны солдатларына асламы да революция не болгъанын хазна билмейди, орусча да ангыламайдыла. Большевиклени сёзлерине къарарча туююлду. Дивизия биз айтханны арсарсыз этерикди. Ол бизни къылкъыяр къылычыбызды. Аны солдатлары уллу бичакъларын, къамаларын, окъларын, топларын да эркинликни суюгенлеге сынатсынла. Аны алгъа жиберип, биз тегерик къанны анга тёмке кыйсакъ, дуняда демократла къан ичген орусула, революцияны душманлары демезле. Даулашны къоюп, кесибизге табынлай этейик дегенле хорладыла.

– Эрттен бла эртте тургъузуп, дивизияны тизигиз. Таулула бла мен кесим сёлеширме, – деп, акъ чепкенли, къалакъ кёк бухар бёркюн да бир жанлыракъ кийип, узун гырхы генерал барына да кетерге эркин этди. Жумушакъ уллу шинтикде кериле, эркин олтуруп, узун иничке бутларын узатды, башын да шинтикни артына таяндырып, сагъышланды:

«Бизни кючюбюз революцияны хорларгъа, аны жокъ этерге жетерикмиди?» Терк окъуна олтургъан жеринден къобуп, санап башлады: «Юч жюз минг адамы болгъан офицер корпус, эллиу минг жете кетген аскер училищеде, школлада окъугъанла, «Георгий» крестле бла сауугъаланган, революциягъа къажау жюз минг чакълы адам...». Битеу аскер бёлюмледен айырып жыйгъан жюз минг да къазакъ аскерчиле. Чех, поляк аскер бёлюмле. Алада да солдатланы саны жюз мингнге жетеди. Дагъыда уручула, адам ёлтюрюучюле, саудюгерчиле... Бабасла уа. Кёпбюз. Ала жетишмеселе фронтну ачарбыз да, немислилени Петроградха бошларбыз. Нева черекни бети къызарыр, шош шорхалары Фин богъазгъа революционерлени, большевиклени да салыларын ташырла... Мен а Петроградха, къылыч ойната, къууанч бла кирirme. Аллыма келгенле намысымы кётюрюрле, ариу кёрюп, уллулукъ бла патчахны Къыш тоханасына чакъырырла. Аякъ тубюбюзню жалагъан эсер, меньшевикле уа эшик артындан да къараялмазла. Жаншакъла. Алай бош угъай, тели жаншакъла. Итле юргенлей юредиле. Алагъа тынгылагъан жокъ. Кеслерин къорууларыкъ сунадыла. Алай бир турсунла. Жумушубузну этсинле. Артда уа бокълауучла бла багушха атарбыз. Ала керекли жерибизге кийиз жамау жамарбыз. Большевиклени уа, башчыларын башсыз этип, хар къурукъ сайын асарбыз!»

Аллай оюмла кѐлюн кѐтюрген генерал, кюллюгю келе, кеси кесине ыраы болуп, кѳууаннгандан эки кѳолун бирге ышый, терезеден кѳарады. Бираз тынгылады да, кѳолларын ойната, тамбла дивизиягѳа не айтырыгѳыны юсюнден сагѳышланды. «Мен, – деди ол, – кийик таууланы кѳанларын большевиклеге кѳайнатама. Ала Петроградха кеслерин тѳыйдыртмай барырча этеме. Жаралы айѳу тѳегерегин ашагѳанлай, жерлеринде чыдаялмай, ѳшюн урурча, кѳозутама аланы... Кийиклеге ариу, сыйдам сѳелешсенг болады...»

* * *

27-чи августда танг аласында сырыйна дивизияны кѳозгѳады. Бет жуууп, кийиннгенлей: «Полкла, эскадронла, дивизионла, взводла тизгин туругѳуз!» – деп, команда берилди. Узун иничке бутларын созуп ала, генерал тизгин тургѳан солдатланы алларына чыгѳып, кѳурукѳа, сын кѳатды. Рапортну алып, таууланы кѳллерин кесине бурурча, ол сѳзюн сабыр, жумушакѳ ауаз бла башлады:

– Мени балаларым. Кавказ кѳушла! Эркинликни сѳйген жигитле!..

Сергей Петрович ичинден: «Булбулча жырлайса», – деди. Мирон Сергеевич Мартирос Галустянны кѳулагѳына шыбырдады: «Таууланы кѳргенинлей болсун. Тюлкю тили бла алдаргѳа кюрешеди». «Кукук хоразны махтаргѳа кюрешгенлей башлагѳанды», – деди Мартирос Галустян да. Генерал а бардырады сѳзюн:

– Петроградда революциядан сора Россейде демократия республика кѳуралгѳанды. Адамла тенг, эркин да болгѳандыла. Мен да бюгюн сизге, балаларым, тау кѳушла, жигитле деп ол тенгликни хайырындан сѳлешеме... Полклада жѳтел, чючгюрген тауушла эшитилгенде, генерал бираз тынгылады. Аны ол айтханларын жаратмагѳанларын сезсе да, сѳзюн андан ары бардыра:

– Эркинликни, революцияны душманлары большевикле немислилеге сатылгѳандыла. Ала, Петроградда орамлагѳа жайылып, «Жашасын Германия! Болжаллы правительство тайсын!» – дейдиле. Ара шахарда низам жокѳду, большевикле революциягѳа кѳажау кѳозгѳалыу кѳтюрюрге хазырланадыла. Бек биринчи большевик – Ленин – немислилени тасхачысыды...

Ол аны айтыр-айтмаз андан-мындан кѳычырдыла:

– Немислилеге Риганы да большевиклеми бергендиле? Огѳесе генералламы? Немисли тасхачыла аскерлени штабларында олтурадыла.

Дауур уллугѳа кете башлагѳанда, генерал ауазын чѳкдюрдю:

– Мени айтма кѳоюгѳуз. Хар ким да тенгди жаншаргѳа, сѳйген арта сѳлешир. Уручула, аманлыкѳчыла, анархистле болгѳанны сыдырадыла. Алимле, кѳуллукѳчула, художникле, поэтле орамгѳа чыкѳсала, аланы ѳлтюрюп, Нева суугѳа атадыла. Ол ишлени барын да большевикле кѳозгѳайдыла, ала хорласала, Россия жоюлукѳду. Уруш, ачыкѳ бизни боюнубуздан бууарыкѳдыла...

Биягѳы дауур башланды, ким сѳлешгенин билмезча, жан-жанындан генералгѳа тилин кѳапдырыр сѳзле эшитилдиле:

- Халкълагъа мамырлыкъ!
- Ачлагъа ётмек!
- Эллилеге жер!
- Миллет халкълагъа тенглик!

– Барына да эркинлик! – деп большевикле айтадыла. Болжаллы правительство уа не бергенди?

– Фронтлада солдатланы асмакъгъа асаргъа генераллагъа эркинликни, шахарлада уа ишчилеге ачлыкъны. Эллилеге уа жер орунуна окъ, тутмакъ, – деп жууаплады солдатладан бири.

– Халкълагъа Россия тюрме болгъанлай турады. Берген эркинликлери, тенгликлери олмуду? Тюзлюк большевикледеди деген сёзле уа генералланы жюреклерин окъча кюйдюредиле.

Генералла, офицерле, керохла бла кёкге-кёкге атадыла, солдатланы сатырларыны бир жанындан башха жанына чабадыла. Аланы шайтанлы этген тауушла уа жан-жанындан эшитиледиле. Абызырагъан генералны къатында тургъан, тау бийледен бир-эки ротмистр кими чеченча, башхасы черкесча, къарачайча, къумукъча бирер сёз айтдыла.

– Кавказлыла! Бизни намысыбыз бла ойнамагъыз. Тамата оноучуну сёлешме къоюгъуз!

– Революция Россейниди. Бизге революция керек туююлдо. Биз шериятыбыз бла жашарыкъбыз. Сёлеширге онг беригиз.

– Тамата айтханны кичи этген тёребизди. Тёребизни бузмабыз. Тынгылайыкъ. Оруслуладан юлгю алмагъыз. Большевиклени къатыгъызгъа къоймагъыз. Ала сизни динигизден айырлыкъдыла, кеслери уа мажюсюледиле. Биз кесибиз буслийман республика къуарбыз.

– Кавказлыла, жигит таулула! Жанларым, кёзлерим! Сиз намыслы, низамлы адамласыз. Таматагъа, къуллукъчугъа, оноучугъа хурмет эте билесиз. Сиз Петроградда низамны тохташдырысыз. Большевик кийик жаныуарланы ат аякъларыгъызны туюбюнде чегилерин тегерсиз. Петроградха тёп-тёгерекден аскерле барадыла. Биринчиге биз кирирге, аперимликни биз алыргъа, эркинликни байрагъын Адмиралтействону башында биз тагъаргъа керекбиз. Балаларым! Жигитле! Петроградха алгъа! Ур-а-а-а!

Дивизияны полкларында генералны урасын кёпле къайтармадыла. Сёз къозгъалады деп къоркъуп:

– Чачылыгъыз! Жарым сагъатха ашап, атлагъа минип, жолгъа атланыргъа хазыр болугъуз! – деп, генерал солдатланы бир кесекге башларына эркин этди.

Азыкъларын да ашагъынчы, жангыдан дивизиягъа атларыгъыз, кесигиз да вагонлагъа минигиз деген буйрукъ келди. Эшелонлагъа: «Петроградха Демократия республиканы къоруулаучула барадыла», «Низамны къалауурлары», «Эркинлик, тенглик, тюзлюк ючюн сермеширикле» – деп жазылгъан къызыл къумачланы да такъдыла.

Солдатлагъа патронладан толу экишер патронташла да юлешгендиле. «Кийик дивизияны» бёлюмлерине да дивизияны аскерчилери бла

сёлеширге келген болса тышындан, хар бир солдат орусча билмейме деп кьойсун. Солдатла бла сёлеширге кюрешгенни, анга тынгылагъаны да уруп ёлтюрюрге солдатлагъа, офицерлеге да эркинлик бериледи деген буйрукъ да келди. Хар иш да кьуугъуннга баргъаннга ушайды. Генералла, офицерле да муратларына жетер ючюн, чепкен сокъгъанлай, бир бирлерине ышанмай, тегерекни сынчылап айланадыла, солдатланы кьозгъар, аланы большевиклеге, ала жанлылагъа юсгюрюрге мадар излейдиле.

Эшелонла тебирегинчи, 4-чю эскадронну солдатлары кьумукълу, черкес, чечен эскадронланы аскерчилери бир бирлери бла сёлеше, лакъырда эте, кюле, чам айта тургъанлай, ким эсе да бомба атып къачды. Ол чачылгъанда, кьычырыкъла кьулакъланы сангырау этдиле, ёлгенле хурттак-хурттак болдула, жаралыла уа, болушлукъ тилей, симсирей, ынчхай, амалсызга къалдыла. Адамла эс жыйгынчы, тау бийледен ротмистр ачы кьычырды:

– Бомбаны большевикледен башха киши атмагъанды. Не аман иш да аладан чыгъады. Кавказлы жигитле! Жерлешлирибизни къанларын алайыкъ. Большевиклени, орус мыжыкъланы къанларын итлеге ичирейик. Мени ызымдан! – деп, кенгден къарап тургъан орусла ишчиле таба ол кесин атды, кьолундагъы уллу кьылычны да ойната.

Жаягъындан къаны бара, Шакъман бир эриши сурагъы кёрдю: Хажбийни эси ауупду, онг кьолуну бууунундан алгъасы кетип, топуракъ къатыш тыпырдай тура эди. Хажбийге чапды. Солдатланы ротмистрни ызындан кьууулгъанларын эслегенлей, аны кьуюп, жаралыланы кьычырыкълары, ынчхагъанлары кёлун аман этдире, аскерчиле бла бирге тебиреди. Бир кьауум солдат да жан-жанына сызылдыла.

Ротмистрни ызындан баргъанла бла кеси взводуну аскерчилерин кёрдю. Хар бири кеси тилинде аман айта, жыгъал-мугъул этеди. Шакъман алагъа сёлешгенликге, киши анга тынгыламады. Ол, не кючюн да жыйып, керохун да кьолуна алды да, алгъа ётдю. Керохундан кёкге юч-тёрт кере атды да, чамланып сёлешди:

– Къайрысыз? Кимден къан аллыкъсыз? Бомбаны ким атханын кёрдююзюм? Кёрмегенсиз. Большевикле этгенди деген сизни терсине бурады. Терсни, мурдарны жашырады, хатасыз адамлагъа кьозутады. Большевиклеге, ишчилеги сизни нек кьозутадыла? Сиз алагъа кьошулсагъыз, революция жанлы болсагъыз, эркинлик, тенглик, жерле, мамырлыкъ ючюн кюреширексиз да андан. Ол а орус, тау бийлеге, байлагъа керекмейди. Ала бизни кьутургъан итле этип, жарлыланы талатыргъа кюрешедиле. Биз ишчилени, ала да бизни ёлтюргенликге, ротмистрни неси кьорарыкъды? Ол излеген айрылыкъды, бизни большевиклеге юсгюрююдю. Кеси жанына тартыргъа кюрешеди дивизияны. Сабыр болугъуз. Биз ишни кертисин билирбиз. Артха къайтыгъыз да, жаралылагъа, ёлгенлеге къарагъыз. Быллай аман иш большевиклеге угъай, бизни душманларыбызгъа, халкъны биригирин суймегенлеге керекди. Аны билмеген телле уа душманла болсунла! Хоргамлыла, Тёбен эллиле, артха къайтыгъыз!

Шакъмандан башхала да сѐлешдиле, къанлары бузулгъан аскерчиле кючден-бутдан сабырландыла. Ротмистр къамасын чыгъарып, Шакъманнга тартдырды, Мухаммат ушкогун ротмистрге бурду, Солтан да, уллу бичагъын кюнде жылтырата, аллына сюелди да, башын булгъай, айтды:

– Жюйюсхан ротмистр! Бу иш, сени кибики, кир ниетли жюйюсханладан чыкъгъанды. Бомбаны атханы билесе. Бар, алып кел да, бизни кѐз туурабызда ълтюр, киши эсенг. Командирибизге къатылсанг, бичакъ башынгы юзер, окъ жюрегинги тешер. Взводну командири тюз айтады. Былайдан чачылыгъыз.

Кюреше кетип, солдатланы артха къайтаргъанда, офицерле ачыгъдан эринлерин чайнай эдиле. Ала ичлеринден: «Кийик таулула бла ишлегенле бардыла. Тиллери жютюлени тайдырырга керекди ансы, муратыбызгъа жетмебиз. Ишибизни туура угъай, киши билмезча, таша этербиз. Алайсыз иш кыртыды», – деди.

IV. ЖЮРЕКЛЕНИ АЧХЫЧЫ

Дивизияны артиллерия, пулемѐт, байламлыкъ жюрютген, санитар отрядларында революция ниетли солдатла битеу полклагъа, дивизионлагъа, эскадронлагъа келечилерин жашырын жиберип, ала да солдат комитетлени членлеринден эсли, англы таулуланы кенгешге чакъыртдыла. Кенгешни ача, Мартирос Галустян былай сѐлешди:

– Заман азды. Генералла, офицерле да тѐгерекге сагъайыпдыла. Биз ишибизни къысха бошайыкъ. Мирон Сергеевич, башла.

Мирон Сергеевич:

– Дивизияны Петроградха революцияны бууаргъа элтгенлерин билесиз. Солдатланы араларында ангылатыу ишни бардырмасакъ, къан тѐгюллюкдю. Большевик ниетлени солдатлагъа жаяргъа не мадар да этигиз, – деди. Сен а не айтырыкъса дегенча, Мирон Сергеевич Муратха къарады. Сѐзюн чорт кесе, ол терк бошады:

– Дивизия бизни жауларыбыз айтханны этсе, биз жукъгъа тиймеген теллебиз. Башыбызгъа бѐрк киймебиз. Керти сѐз къаяны тешеди дейдиле. Аскер бѐломлеге жайылайыкъ.

Кенгешни аны бла бошап, бирери бирер аскер бѐломге кетдиле.

Вырицастанциягъа, уф-туфэте, бекалгъа ингуш полкнужелонлары жетгенде, алдагъы поезд асыры терк тохтагъандан, вагонлада аскерчиле бир бирлерини юслерине адула, тап, ачыгъанла окъуна болдула. Темир жолну бир-бир жерлери тууарылыпдыла, башха жерлеринде уа жолну юсюне къаланмагъан зат жокъду: вагонла, бузулгъан эски паровозла, къурукъла, агъачла, сыныкъ темирле, ящикле, контейнерле.

Ротмистр полкнужелонлары буйругъун толтурур мурат бла терк окъуна тасхачыланы жыйды да: «Атлагъа минигиз да, мени ызымдан!» – деп, жоргъалап кетди. Тасхачыла уа халны билирге, къаллай кючле жолну сакълагъанларын кѐрюрге керек эдиле. Ала иги да узайгъынчы, ушкокла атылгъан, пулемѐтланы къысха, бирде узун тауушлары чыкъдыла, тасхачылагъа революционерле от ачып тубебиле. Черкес,

дагъыстан полкла тургъан жерге кючден баргъан Исмайыл, Салих, Мурат сёзю андан, мындан кымылдата кетип, ачыкъ айтдыла:

– Биз, – деди Салих, – Петроградха бошуна бармайбыз. Бизни ары ариу жерлени кёргозтюрге деп да элтмейдиле. Ишчилени, кесиби кибик солдатланы бизге кырыдытып, байла, бийле ырахат жашасынла депди муратлары генералланы, офицерлени да.

Анга андан-мындан чанчхы, жаныу сёзле айтадыла, тюртдюм эте, кычырадыла: «Жашаргъа сую эсенг, ауузунгу кысып, былайдан кыруу». «Юйюбюзге къайтыргъа суюбиз, башыбызны сёзден сакълап». «Муну неге жаншата турасыз, къаплап къоймай?» «Бу сыйынг бла взводунга бар».

Мурат, тынгылай кетди да, кючсюндю. Къаны къайнап, алагъа ачыу тиерча сёлешди:

– Биз, была тюзлюкню, эркинликни суюген таулуладыла деп, сёзюбюзню бошуна къоратабыз. Алыкъына сыртлары зулмчуланы къамичилерине чыдарыкъ болурла. Кеслери да бурунлары бла суу ичгенлеге ушайдыла ансы, мыйылары ишлегенча кёрюнмейдиле. Салих, сен, мен, бу, Исмайыл сынагъан онжыллыкъ Сибирь тутмакъны не болгъанын билмегенле, суу хударну татыуунму ангыларыкъ сунаса? Кеслерин сокъурла, сангыраула этип, башларына келлик кюнню билмейдиле. Байла бла бийле андан да бай, залим болурларын, къанларын алагъа бютюнда бек эмдирирге сую болурла. Немислиле, австриецле орус солдатланы кырып, ала аулакълада, кёлледе, жол жанларында къурт эте тургъанлыкъгъа къайгъыра болмазла.

Исмайыл да кючсюндю. Мудах кёзлерине ачыу булуту чапды, солдатланы мыйыларына ётерча айтды:

– Боюнларын мугур этерге, эшекча жегилерге юйренмейми кългъандыла. Сёзлерине кёре башларына келген сыйсызлыкъдан тартынмагъанга ушайдыла. Воллах, генералла элте барып, «кийик» таулуланы Петроградны революция ниетли халкъына кырыдыргъанлыкъгъа, аны ишчилерин а дивизия атла бла малтатханлыкъгъа, мингле бла жарлы къатынланы, сабийлени жойгъанлыкъгъа, генералланы, жер иелерини, бай, бий итлени ичлерин ачыу тырнамаз. Аланы нелери къорарыкъды, халкъ кеси кесин кыргъанлыкъгъа. «Кавказлы мурдарла» деп, айтдырсынла, ёмюрге юслеринден кетмезлик айыплы атны ёшонлерине жаздырып къайтсынла эллерине.

Биягъы Мурат бир-эки сёз кёшмай болмады:

– Керти айтаса, Исмайыл. Дунияны череклери бла жуусала да кетмезлик къаннга боясынла сабан агъач, чалгъы тутхан кьолларын. Келигиз, кетдик.

– Воллах, Мурат, сен быланы кимле болгъанларын тюз ангылагъанса. Акъны къарадан айырмагъанла, быдырларына генералла табан жетдирселе, арт бёксюмлерин буруп, жумушакъ жерибизге ур деп тургъан тентекледиле, – деген Исмайылгъа тырман этди биреу.

– Элеп сёлеш, къан ауузлу этербиз, бизни жарлы, жалчы сунмаймысыз? Биз кесибиз кибиклени къанларын тегергеми? Не уа сабийле-

ни, тиширыулары ёлтюрюргеми? «Кийик таулула» адам эти ашамайдыла. Байны, бийни зорлугъун сынамагъан да сунма, – деп кызыды гырхыракъ солдат.

Мурат, къарай кетип, аны таба атлады. Солдатны алгъа тартды да, солууун кючден ала, шыбырдады: «Юсюпмюсе? Мында нексе?»

– Сен а? – деди Юсюп. – Кесинг да кимсе? Мени уа къайдан таныйса? Аллай бир ачы да къалай сёлешесе, кёлюнг барып?

Мурат кёз жилимукъларын къолуну тышы бла сюртдю. Иги кесеге дери сёз къайтаралмай, тили айланмай, адам эшитир-эшитмез: «Муратма» – деди. Юсюп, бети кызара, бёркюн кёзлерине тартды да, Муратны къаты къучакълады. Юсюпню имбашлары, аркъасы къалтырай, ауузундан сёз чыгъаралмай, аны кёкюрегине къапланып, иги кесек жилиды. Къалгъанла уа, сейирге къарап, тынгылауну басдыла. Ахырында болушун билгенден сора, бир бири сёзлерине эс бура, къулакъ сала башладыла, жумушадыла:

– Залимле, зулмучула бла бизни ниетибиз, жолубуз да бир туююлдю.

– «Кийик таулулары» башы бузукъла сунмагъыз. Ала излеген тенгликди, тюзлюкдю, къазакъла, бийле, байла бийлеп тургъан жерле-рибизни артха къайтарыуду. Биз да кесибизни тюзлюкню излегенлеге санайбыз, – дедиле.

Чечен полкда да бай къауумдан жашырын жарлы таулула бла кенешни бардыргъанда, барысы бирча, ачыкъ большевикле айтханны этербиз демеселе да:

– Биз генералла, большевикле жанлы да туююлбюз. Аралыкъны сюебиз. Бирлерине да къатышмайбыз. Генералла кеслерине аперимлик алыргъа сюйгенликге, экилеринден да бизге не тюшерик сунаса, – дегенле болдула.

Тохаев Салих сабыр сёлешди:

– Кыарындашла! Сиз иги оюмлап айтхан сунмайма. Генералла атакагъа элтселе бармасагъыз, илишаннга саладыла. Революциягъа къажану сюелсегиз, ишчиле, революция жанлы солдатла да сизге от ачарла. Сиз, бирлери жанлы да болмай, аралыкъда турлукъбуз дейсиз. Ол заманда эки отну арасында къалырсыз. Насыбыгъыз тутса, революция жанлы болурсуз да, къолугъуз, бетигиз халкъны къанына боялмазла...

Сагъышландыла. Тынгылауну басып кёп турдула. Биреулен а былай сорду:

– Экилери да бизними кырылыкъдыла да сора? Хатабыз да жетмей.

– Не сунаса да? Командиринги буйругъун толтурмасанг, ёлтюрлюклерин билесе. Сен мени ёлтюрюрге келсенг, мен а кесими къорууларгъа керекмеми? Анга не сёз барды. Ёлтюр деп турмазым белгиледи.

– Полкда солдатла бирча революциягъа къажану бармайбыз. Бизни душманларыбыз генералладыла, офицерледиле деп тохтасала, бир киши зат эталлыкъ туююлдю, – деди Мурат. – Кыара шинли, бёкем санлы чеченли, алгъа чыгъып, бёркюн да къолуна алды да, сёзюн башлады:

– Кавказлыла эркинликни суйген, аны ючюн кьан тегюп келген халкьлабыз. Патчахлыкь бизге аз кыйынлыкьмы бергенди?! Кьаныбызны эмер ючюн кьоймагъанды. Энди биз тенглик, эркинлик ючюн кюрешгенлени ызларындан барлыкьбыз.

Андан-мындан селешдиле:

– Кеси халкьына дивизия сауут бла чапмаз.

– Кьан тегерге тансыкь туйюлбюз. Эркинлик, тюзлюк ючюн кюрешден артха турмайбыз.

– Халкь жанлыбыз.

Алагъа чойре ауаз чыкьмады. Балтикачы матросла – агитаторла да полклада ангьлатыу ишни бардырадыла. Ала да дивизияны революциягъа кьажау сюелмезге чакьырадыла:

– Дунияны жарлылары, ишчилери, кеси кыйынлары бла жашагъанла бир бирлерине кьажау кюрешмей, эллиледен жерлени, агъачланы сыйыргъанлагъа, ишчилени кьанларын эмген капиталистлеге, халкьланы эзген, унукьдургъан зулмучулагъа сауут кетюрейик.

Петрограддан келген матросла – агитаторланы бир кьаууму ингушлулагъа, кьабартылылагъа, малкьарлылагъа листовкаланы кергюзте, алада нени юсюнден жазылгъанын айтадыла, аскерчилени журеклерине жол излейдиле. Уллу санлы матрос солдатлагъа айтыр сезюн башлады:

– Листовкала халкьгъа, сизге Корнилов хорласа, эркинлик жокь болады, жерсиз кьаласыз, эллилеге жер иелерини, ишчилеге капиталистлени, солдатлагъа генералланы, миллет халкьлагъа орус байланы, бийлени кыйынлыкь бериулери, бийлик этиулери бютюнда бек кючленирикди. Эркин солургъа кьоярыкь туйюлдюле. Ол революциягъа, халкьгъа кьажау кючлени кьолларында сюнгюдю, кьылычды, Корниловчула излеген революцияны тунчукьдуруп, зулмучулары ырахат жашарча этиюдю. Революция, жарты жолда кьалмай, андан ары тереннге барыр, ол ишчилеге, эллилеге, миллет халкьлагъа – эркинлик, тенглик, жер, ачлагъа – ётмек, кьыралгъа мамырлыкь берир ючюн большевиклени башчылыкьлары бла ишчиле, революция ниетли эллиле, солдатла Корниловха кьажау кюрешедиле.

Ол бошагъанлай, сёз Хабалагъа жетди:

– Ишчилени, солдатланы, эллилени да зулмучулары, залимлени боюнсаларына жекгенлей тутаргъа кюрешген генерал, аны оноучулары бизни кьолубуз бла революцияны бууаргъа умут этедиле, биз аланы умутларын юзербиз, патчахча, Корниловча, асмакьчыла, мурдарла туйюлбюз. Кавказ халкьланы жашлары эркинлик ючюн кюрешни аскеридиле. Корниловчулагъа негер болгъан кюн халкьны налаты бизни жерге кёмер.

Жамбот бла Жамболат, Хахай Корнилов дегенигиз кимди деп сордула. Мирон Сергеевичге, Мартирос Галустяннга, Сергей Петровичге кезиу-кезиу Корниловну юсюнден билгенлерин, эшитгенлерин айтыргъа тюшдю. Алгъа Мирон Сергеевич башлады:

– Корнилов патчах аскерни генералды. Ол патчахлыкьны сакьлар ючюн жанын берирге хазырланданды. Кьыркь сегизинчи мараучу ди-

визияны командири болуп тургъанды. Ол дивизияда бизни 8-чи аскерни санында эди. Бек тутхучсузду, не тюрлю аман ишге да хырсыды, оюмсуз генералды. Женгил ачыулануучу адамды деп эшитгенме. Бек кир ниетли, ишни аман жанындан тутхан болмаса, онгуна бармагъан, суугъа тюшсе да, къургъакълай чыкыгъан, сёзюнде турмагъан, уят, намыс, хурмет деген затха ахырда эс бурмагъан налатды.

– Аскер ишде да, – деди Мартирос Галустян, – бир тюрлю фахмусу, хунерлиги, ётгюрлюгю да жокъду. Генерал чынланы да тутхучлары кёпден, ала болушуп алгъанды дегенлерине шагъатма.

Сергей Петрович Корниловну юсюнден толуракъ айтды:

– Корнилов эриусюз къатыжюрекди. Анга этген ишин оюмлагъаны, тергеусюзлюгю, атдым сёзлери, солдатлагъа къол жетдиргени шагъатдыла.

Ол, бираз сагъышланып, эсине тюшюре, сёзюн андан ары бардырады:

– Генераллагъа, офицерлеге аскерчини бети къонгуроу кибики: не къадар къаты урса, жюреке ол къадар бир къууанчыды, аямай уругъуз дейди ол. Корнилов не заманда да аланы тюерге ёчдю. Ашамай турса да, аскерчилеге къол жетдирсе, тоюп къалады. Къонгуроу ургъанча, анга бу иш хычыуун кёрюнеди. Ол кесини оноунда болгъан дивизияны солдатларын малгъа окъуна санамайды, аланы аямагъанды бир заманда да. Аны жюреги буз угъай, ташды. Болумдан, халдан оюм эте билмейди. Кесине жигит, батыр деп айтдырыр ючюн не акъылсыз ишден да артха турмайды. Кесине нёгерге да кир ниетлилени сайлайды. Онгну солдан айыргъан адам туююлдю. Не заманда да аны дивизиясындан къоранч кёп болуп тургъанды. Аны ючюн сюдге бир ненча кере тюшгенди. Сюдден уллу генералла къутултуп, башын жулгъандыла. Ма революциягъа къажау сюелгени да акъылсызлыгъы, халкъгъа тутхан харам ниетиди. Солдатланы, ишчилени къанларын тёкдюроу ёмюрлеге да кетмезлик, жууулмазлыкъ тамгъады аны бетинде. «Кийик дивизияны» Корниловдан айырыр ючюн аны кесини ичинде революция ниетли солдатла, балтикачы матрос агитаторла, башха ишчи келечиле да кюреше эдиле, Петрограддан келген келечилени бир къауумун Муслийман съезд жиберген эди. Муслийман съездни келечилери да кавказ халкъладан болгъанлары да тап тюшюп къалды. Аны санында дюгерлиле, къумукълула, черкесле, къабартылыла кеси тиллеринде дивизияны солдатларына, Корниловну муратын ангылата, Болжаллы правительство да кеси къыйыны бла жашагъан, урунган халкълагъа аманлыкъ болмаса, игилик этмегенин, этмезлигин ачыкъладыла.

– Корнилов патчахлыкъ ызына орналсын деген бёрюлени бек кюй-сюзлеринденди. Тау халкъланы жашлары, бёрюню ызындан барырча, бёрю кючюкле туююлдюле. Сиз тюзлюкню излерсиз, анга таянчакъ болурсуз, жарлы халкъны къорууларсыз деп, умут этебиз. Динибиз, Аллахыбыз бла да тилейбиз, Корниловха нёгер болмагъыз. Башыгъыз бла туз туюсегиз да, аны кёлюн алалмазсыз. Байланы, бийлени туз ар-

баларына жегер ол сизни. Кеси этген муратына жетсе, юй, арбаз кирнича, сизни багушха төгер. Сагъыш этигиз, оюмлагъыз. Биз сизден тилерик олду, – деди келечилени таматалары.

Мурат, айтылгъан затлагъа тынгылай кетди да, кызып селешди:

– Биз, кавказлыла, патчахха, Арисейни бийлерине, байларына да кийик халкъла кёрюнебиз. Аладан кьуралгъан дивизия бла уа кеси ишчилерин, солдатланы кьырдырлыкьдыла. Не ючюн кьырдырадыла? Алгъынча, бой салып, урушда кеслерин кьырдырыргъа суймегенлери, ётмек беригиз, иш кюн сегиз сагъат мардада тохташдырылсын дегенлери ючюн. Аурууугъузну алайым, кеслерини халкъларын кьырдыргъан орус бийле, байла кийик болмай, мурдаргъа саналмай, биз кийик да, мурдар да нек болабыз?

Бизни бу берчли кьолларыбыз кылыч ойнатыргъа, ушкок атаргъа тансыкъ туйюлдоле. Ала чалгъы чалыргъа, сабан агъач, сюрюучю таякъ тутаргъа термиледиле. Къая эрининден салындырып, бизни кирли, аман ишлеге тюрте эселе, душманларыбыздан эсли, акъыллы болургъа керекбиз.

Къанбермезларыча, харамдан тоймагъанла бизни жукъ да ангыламагъан, малхуниялагъа санайдыла, юсгюрюп, бир бирге кьырдырып, кеслери уа ырахат, той эте жашарыкъ эдиле сора?! Аз эсе да, мыйыдан кьуру туйюлбюз. Акъыл кыйынлыкьда бизни къаядан атмай сакъларыкъ жипди. Корниловну кьуйругъу уу жилианды, башы – ёртенди, жүреги бёрюдю. Ёртенинде да кеси кюйсюн, ууундан да кеси ёлсюн. Ол ётюрюкню, мурдарлыкьны саудюгерчисиди. Отдан, уудан, къандан, ётюрюкден да кери турургъады бизни муратыбыз.

– Революция, – деди Хабала, – бизге тюзлюкге, тенгликге, эркинликге жол ачарыкъды. Корниловчула уа юйлерибизни, жүреклерибизни чачарыкъдыла. Ол бизни кёзлерибизни, жүреклерибизни да сокьургъа санагъанлыкьгъа, тау халкъланы жарыкъ сёзле бла кёзлерин ачханла бардыла. Ала бизни жүреклерибизге да жол табадыла. Жарыкъ, керти, иги сёзню кылыч кесмейди. Корнилов, аны нёгерлери мурдарлыкь, кирли ишле бла кюрешедиле. Биз алагъа нёгер туйюлбюз.

Солдатла бирча жабу этдиле. Ала «Корниловха биз полиция, жандарма кьуллукьну толтурур адамла болмагъаныбызны айтабыз. Биз юйлерибизге, Кавказгъа барыр кьайгъыдабыз», – дегенни айырыргъа боллукъ эдиле.

Билмей тургъанлай, ашаргъа жаныуар марагъан къапланча, эслетмей, жокку-жокку болуп, хапаргъа тынгылагъан солдатлагъа, уллу бичакъланы кынларындан суууруп, офицерле жан-жанларындан чапдыла да, кычырыкълары кёкге бара, буйрукъ бердиле:

– Агитатор матросланы, Муслиyman създни келечилерин тутугъуз да, бугъоулагъа салыгъыз. Бойсунмагъанын уруп ёлтюрюгюз!

Солдатла уа алагъа:

– Сизни тутаргъа керекди. Ёлюрге да сиз тийишлисиз, – деп, матросланы, муслиyman келечилени да араларында букьдуруп, офицерлеге ёшюн уруш этдиле.

Бет кьянлары кьуруп, офицерле башларын алып кьачдыла. Солдатла уа аланы ызларындан сызгыра, аналарына да «махтау», чам сёзле айта, ашырдыла.

Бий кьауумдан кичи командирле вагонлада сёлеше тургъан матросладан, Петроградны ишчилерини келечилеринден тёрт-беш адамы ёлтюргенлерин эшитгенлей, кьабарты полкнуга 3-чю бла 4-чю сотнялары, дюгерлиле, татарлы полкдан да кёпле мурдар офицерлени излей, вагонлагъа чапдыла. Ючеуленни табып, тарт-соз эте, кьамаланы кьарынларына, ёшюнлерине тиреп, кёзлерине, башларына тебинедиле. Аланы ортагъа алгъанлай, Мухаммат жетип, кьамичиси бла ючюсюн да, кезиулетип, аямай тюе тургъанлай, Сергей Петрович чапды да, ортагъа кирди. Мухамматны бир жанына тартды да, айтды:

– Солдатла сюд этсинле. Кесилигинг бла дерт жетдириу ушамайды. Полкга элтсинле да, анда ишлерине комитет кьарасын. Сен а Шакъман бла бирге келечилени ашыр. Биз да бир кьауумларын Гатчинагъа баргъан поездге дери элтип келейик.

Солдатла кичи командирлени ёлтюрмей кьоймаздан, кими андан, башхасы да мындан узалып, кьол жетдиредиле, юслеринде кьаралтмагъан жер кьоймай, онгсуз этгендиле. Мирон Сергеевич алагъа полк комитетле кьарасынла деп тохтады.

Ахырларына таянган, бетлеринде кьан юйюшмеген жер кьалмай, тау бийледен кичи командирлени мурдарлыкъ ишлери ючюн ёлтюрюрге илишаннга алдыла. Кьоркьуу кьалтырауукъ ичлерин алгъан, ырмах командирле эринлерин чайнайдыла. Даулаша кетип, пулемётчу отряд сюд этсин деп оноулашдыла да, ары жибердиле. Ары да жетдирмей, ючюсюн да ёлтюрюп, темир жолгъа атып кетдиле.

Шакъман бла Мухаммат, Сергей Петрович бла Мирон Сергеевич да бир кьауум нёгер бла матросланы, Муслиман съездни келечилерин ашырырдан алгъа дивизия Петроградха кьажау сауут кётормезлгине аланы ышандырырча, сёз бердиле. Башха полклада да Корниловнуга оюмсуз кьара ниетли ишине кьатышмазгъа кьаст этген эдиле. Дивизияны полклары, келечилени, матросланы да офицерледен сакълагъандан тышында да, ала ызларына кьоркьуусуз кьайтырча, кеслериникилеге жетгинчи, биргелерине солдатла да жибердиле.

Айрылыкъ уллугъа кетгинчи, солдатланы бары да Корниловчуланы ишлерин билгинчи, дивизияны Петроградха ёшюн урдуругъа генералла, офицерле да ашыкьдыла. Ала 29-чу августда ингирде Вырицадан бла Сиверскаядан Черкес, Кьабарты полкла бла Гатчинагъа тебиредиле. Полклагъа уа:

– Биз Гатчинагъа барып, анда солурукьбуз. Бизни ары иймезве кюрешгенлеге кьайда да бой бермегиз. Ариу тоханалада солургъа, жашаргъа Петроградны жаланбыдырларындан сора бизге уа нек жарамайды?

– Алгъа, алгъа, кавказлы жигитле! – дедиле офицерле.

Иги кесек баргъанлай, полклагъа жолланы сакълагъан Петроградны революция жанлы солдатларыны бла сауутланган ишчилерини от-

рядлары тубеп, дивизияны солдатларына ишни болушун ангылатдыла. Андан сора ала:

– Петроградха, Гатчинагъа да бармайбыз. Бизни анда ишибиз жокъду – деп, атларын артха айландырдыла. Офицерлеге тынгылагъан болмады. – «Кийик халкъладан» къуралгъан дивизиягъа кишилик къайда! Ит кючюкле! – деп, офицерле, тишлерин къыжырыкълата, чамланадыла, къоркъмасала, пулемётладан от ачып, къырлыкъ эдиле.

Дивизияны Татар полку бла офицерле Царское элге чабаргъа мурат этдиле. Ол муратларына да жетмедиле. 29-чу августда кюн ортасында Болжаллы правительствогъа бла Петроград Советни толтуруучу комитетине артиллерия дивизионну бла пулемёт команданы комитетлери Петроградда революциягъа къажуу кючле бла халкъ кюрешни комитетине «Кийик дивизияны» командованиясын тутаргъа солдатлагъа эркинлик берсегиз, дивизияны Корниловха къажуу бурургъа хазырбыз», – деп билдирген эдиле. Анга киши жууап къайтармагъандан сора иш уллугъа кетеди.

Экинчи кюн Татар полкда оруслауу связчыла, пулемётчула, бирге жыйылып, оноу этдиле: «Революцияны жанына ётерге». Пулемётчуладан бирлери, къаны бузулуп, сёлешди:

– Болжаллы правительство, Петроград Советде меньшевик, эсер жалынчакъла бизни, революцияны да Корниловха сатхандыла, баям. Андан жууап берирге кюсемейдиле. Битеу ушкок, пулемёт, арба, тачанка, топ, ат, патрон къоймай, связь кереклени да алып, кетебиз.

Жан-жанындан:

– Кетебиз! Кетебиз! Жашасын революция!

– Корнилов къурусун! – деп къычырдыла.

Владимир станциядан ала Гатчинада ишчилеге, солдатлагъа къошулургъа атландыла. Аланы ызларындан ол полкдан дагъыда 350 солдат кетди.

* * *

Сентябрьни биринчи кюню булутлу эди. Эрттенликден окъуна полкланы, эскадронланы, сотняланы, взводланы комитетлерини членлери Чолова станциягъа жыйылдыла. Аланы араларында жыйырма чакълы адам бий къауумдан бла аланы шапаларындан бар эдиле. Ала, къалгъанлагъа къарагъанда, жыйылгъанланы ондан бири чакълыдыла. Кенгешни ача, Мирон Сергеевич сёзю Мартирос Галустяннга берди. Ол сёзюн узакъгъа созмады:

– Багъалы жолдашла! Бизге Петроградны ишчилеринден, солдатларындан келечиле келгендиле. Биз алагъа тынгылайыкъ, не айтханларын эштейик. Алагъа сёз берирден алгъа сизге айтырыгъым: патчахлыкъ, бийле, байла, жер иелери, буржуйла халкъланы урушну тирменине атып, къырдырадыла. Революция уа бизге: «Къозгъал, кёп зулмулукъда келген», – дейди. Бу жыр бла битеу дунияны ишчилерин кюрешге чакъырады:

Дунияда ачла, жарлыла!
Къайнайды къаныбыз ачудан.
Ёлюм урушха барыргъа!
Зорлукъ дуняны биз чачарбыз
Тюбю бла, бир затын къоймай.
Биз бир жангы дуния къуарарбыз,
Арада артыкълыкъ болмай...
Залимлеге, кёк бек кюкюреп,
Элия тиер кюн келир!

Петрограддан келген келечилени башчысы, Путилов заводну иш-чиси, кёзлюклерин сыйпай, бурма сакъалын, мыйыкъларын да сылай, къысха сахтиян пальтосуну тюймелерин тешип, фуражкасын да мангылайындан артхаракъ кийип, станцияны залында олтурганлагъа къарады. Ол къысха-къысха сёлешеди:

- Сиз патчахлыкъны сакъларгъа суйгенле жанлыламысыз?
- Угъай, угъай! – деп къычырдыла залдагыла.
- Сиз урушну бардырыргъа ыразымысыз?
- Жаныбыздан, урушдан да тойганбыз, – деген ауазла гюрюлдедиле.

– Эллиле, сиз, жер иелерине жерлени къояргъамы дейсиз?

– Жерлени сыйырыргъа!

– Юйюрлеригиз ачдан ёлюрлеринми сюесиз?

– Угъай.

– Кесигизге «кийик халкъла», алагъа эркинлик, тенглик да неге керекди деп айтдырыпмы турлукъсуз?

– Корниловдан мурдар, кийик да туююлбюз.

– Петроградчы шуёхла, – деди Мурат, – тюз айтадыла. Биз жолубузну белгилерге керекбиз. Мен жыйылганлагъа не заманга дери зулмучулагъа, генераллагъа, офицерлеге кесибизни аякъ тюп этдирип турлукъбуз? – деп сорама. Бизге не ёлюм, не эркинлик. Башха сайлау къалмагъанды. Революцияны къорууласакъ залимледен, бизге кюн жарыгы тиер. Тейри жарыгы жюреклерибизни, тауларыбызны да жарытыр.

Бийледен бир-бирлери андан, мындан сёлешдиле, башларын кё-тюрюб' а солдатлагъа къараялмадыла.

– Кавказлы халкъла муслийманладыла. Ала шериятны жолу бла барлыкъдыла, – деп, мойюшден къычыргъан Кёккёзню ауазы болгъанын ангылады Мухаммат. Бий къауум:

– Орусула кеслери биледиле не этериклерин, Корниловха не буюрганларын да. Бизге жетген оноу жокъду, командирле айтханны этмезге эркин туююлбюз, – дедиле.

– Корнилов революцияны большевикледен къорууларыкъды, – деп къычырдыла дагыда эки-юч адам.

Хабала секирип къопду да, къаны къызып, кесин кючден тыя, къычырды:

– Шериат бийлени, байланы, эфендилениди. Ол жарлылагъа къулдукъ этмейди, этерик да туйюлдю. Революцияны «къорууларыкъ» Корнилов ишчилеге, большевиклеге къажау нек сюеледи? Командирле айтханны этип, жарлы халкъны къырыргъамай?! Аны атанга юйрет. Бизни жолубуз сизни жолугъуздан башхады. Сиз бизни жаханым отуна атаргъа умут этесиз. Жаханымни ёртенинде уа биз сизни шишлик этерге хазырбыз. Насып ючюн ахыр урушха барлыкъбыз.

Мирон Сергеевич, даулашны тыйып, Сергей Петровичге айтырыгъынгмы барды деп сорду. Алгъа чыгъып, ол былай айтды:

– Мен Петроградха келечиле нерге тийишли кёреме. Ала анда дивизияны атындан Петроградны ишчилерине дивизия Корниловну харам, оюмсуз ишине къатышмагъанын, къатышхан да этмезин айтсынла.

Жыйылгъанла аны къабыл кёргенде, бий къауумну шапаларындан биреу:

– Офицерле, биз, кичи командирле да, анга ыразы туйюлбюз,– дегенлей, аны ортагъа алдыла да, тюерге башладыла. Къайсы эсе да: «Тышына атыгъыз, быланы жаншата турмай», – деди. Аны эшитгенлей, къамичиле бла тебине, аланы залдан тышына къуудула. Артларына къарай, бетлери да кетип, ала бири бирин жеталмай, солдатланы жаны, этеклери жел эте барадыла.

* * *

Келечиле айыргъанда, Мирон Сергеевични, Сергей Петровични, Исмайылны да атлары айтылды. Кенгешге къатышханла, ишни бошاپ, аскер бёлюмлерине кетдиле.

Экинчи кюн а ашхам къарангысында Шакъманни взводу тургъан вагонну шошлукъ бийлепди. Солдатланы кими олтуруп, кими да таянып, кеси сагъышларына кёллерин берипдиле.

– Тауукъла бла тенг жатхансыз, шуёхла, – деген ауаз аланы сагъайтды. Мурат:

– Кече къолай болсун! Къонакъла аламысыз? – дегенде, Мухаммат, вагондан секирип тюшдю да, жарыкъ сёлешди:

– Айхай, алабыз. Жууукъ болугъуз.

Мирон Сергеевич, Сергей Петрович, Мурат, Салих, Исмайыл, Юсюп да, вагоннга кирдиле да, жашла бла саламлашдыла, тап олтургъандан сора Мирон Сергеевич Шакъманнга соруулу къарады. Ол аны ангылап, Мухамматха кёзю бла Кёккёзню кёргюзтдю. Мухаммат, жеринден туруп, аны аллына барды да, къаты ауаз бла айтды:

– Былайда бизге айтыллыкъ сёзню тышына ким жайса да, ол сатлыкъгъа, душманнга саналлыкъды. Биз аны экинчиде узун тили айланмазча, жашау ёмюрюню ахыр кечеси бюгече болурча этерибизге тенглигиз, ана сютюбюз бла да ант этебиз. Тилими тыялма деген бар эсе, кенгнге кетсин да, жамычыгъа чулгъанып жатсын. Неда башха вагонлагъа барсын да шагъырейлери бла заманын ашырсын.

Кёккёз эринин къапды. Ол, тилими тыялма да, эшигим жабылып деп къоркъады, не айтылынырыгъын эшитирге да сюеди. Туругъа,

турмазгъа арсар бола кетип, ол баргъан жеринде взвондунда: «Жашырын кенгеш баргъанын ичимде кечиндиралмай, бирлеге айтырма да, ол да тамата офицерлеге билдирип. Ала уа бизни вагоннга чабып, сёз кёзгъарла, адамланы тутарла. Андан сора сау кёрейим, отума суу кьююлады», – деген сагъыш санларын ауурландырды.

– Кёккёз, – деди Солтан, – нек тынгылайса? Сени тилинг ауузунга сыйынмаучуду. Аны жыйылгъан жерде да кёргюзтген хапарынг барды. Эшитген затынгы мыртазакълагъа сууутмай, жылылай жетдирмесенг, къапаханнга тюшген бёрюлей, амалсыз болуучуса. Не кет, неда мында тур да, тилинги тишлеринг бла къаты къыс, ауузунга кирит сал. Взводда айтылгъан затны кишиге сездирсенг, Аллаху акбар, сау кёрейим. Биз сени къанынга кюлбузну боямабыз. Кесинге кесинги жойдуртурубузну уа билип кюй. Кёккёз кючсюндю да, мудах айтды:

– Сизден къалсын башым. Кишиден да къоркъмайма. Мен да бёрк киеме. Сёзюгюзню ичимде тыяллыгъымы бла тыялмазлыгъымы сынагъыз. Мени жойсагъыз, элни эфендисе Хасан атам болгъанын унутмагъыз.

Солтан анга:

– Махтана-махтана, къаядан кетерге да болурса. Эслеп сёлеш, – деп къычырды.

Мурат, башын булгъай:

– Тюкю кеси кюйругъун махтагъанлайды ишинг. Хасан кимни жанлы болуучусун, элни залимлеге кюй аягъынлай ашатыучусун а сынагъанбыз. Тапханса махтаныр зат, – деди.

– Болгъанны, болмагъанны да булгъашдыра, жетген жеринде от сала айланган, атангы хыйлаларын унутхан сунма, – деп кюшду Юсюп да.

Солтан, айтылгъан затны аны эсине сала, сёзю булаи кесди:

– Биз – айтдыкъ, сен – эшитдинг. Сюйгенинглеи эт, кетмейме дей эсенг, мында тур. Барамамы дейсе – жол бош. Бизге бир тюрлю сёз келсе, жанынги кюбюрге салып да сакълаялмазса.

– Болду, болду. Ишибизни башлайыкъ, – деди Мурат. – Мирон Сергеевични бла Сергей Петровични бизге айтырыкълары барды. Тынгылагъыз. Башла, Мирон Сергеевич.

– Биз Петрограддан эрттенли къайтханбыз. Анда Муслиман Советде, ишчи, солдат депутатланы Петроград Советинде, Кронштадт Советде да болгъанбыз. Петроградчы ишчиле бла да тюбешгенбиз. Бизни келчилерибиз дивизия Корниловха болушмазлыгъына, мындан ары империалист урушха да къатышмазлыгъына, Кавказгъа къайтыр ючюн кюреширлигине сёз берип, ант этгендиле. Ол ёре, текебаш Керенский да дивизиягъа жангы командир салыргъа, кесин да Кавказгъа къайтарыргъа айтханды. Анга ким ышанады: сёзюне ие болургъа уа сюймечюдю. Сизге, юйюгюзден айырылып турасыз деп, жаны ауругъандан угъай. Къартларыгъыз, сизни гимхотларыгъызгъа жетдирип, акъыл юйретирле, тамата оночулагъа баш урурча, бойсунурча этерле, низамлыкъны къаты сакъларгъа кереклисине тюшондюрюрле деген умутду къарын ауроулары.

«Кийик дивизия» атыгъыз болгъанлыкъгъа, жолдашла, кийикле, жыртхыч жаныуарла да корниловчуладыла, революциягъа къажар кюрешгенледиле. Дивизияны полклары Кавказгъа къайтсала, аланы эсли солдатларыны анда революциягъа таянчакъ болургъа, жарлы халкъны ызларындан тизер ючюн кюреширгеди баш ишлери.

– Айтханларына кёре, дивизияны мында кёп тутарыкъ болмазла, эшта да. Ары дери уа кесигизге сакъ болугъуз. Къайда да сёзге, не туююшге къошулмагъыз. Биригип, бир жумдурукъ болгъанлай туругъуз, – деди Сергей Петрович да.

Мирон Сергеевич нёгери айтханнга дагъыда къошду:

– Биз, Сергей Петрович, мен, Мурат, Салих, Исмайыл, Хабала пулемётчу отряд бла революция жанлылагъа къошулуп нек кетмегибизни да билип къалыгъыз. Кавказда халкъгъа революцияны бардырыгъа болушур ючюн. Бизге аны большевикле буюргъандыла. Кавказда хал къыйынды. Анда ишчиледен эллиле кёпдюле иги да. Кавказлы байла, орус жер иелери, миллет халкъланы бай, бий къауумлары, эсерле, меньшевикле, революция ниет жайылмагъан аскер бёлюмге, офицерле, дин къуллукъчула халкъланы бир бирге къажар этерге, алай бла уа контрреволюцияны кючлерге кюреширкидиле. Бизни ниетибиз а Кавказны халкъларына тюз жолну сайларгъа болушургады.

Кёккёз ичинден жашлагъа къайнайды: «Къарала, битауузла кеслерин не суна болурла? Алай бир туругъуз революцияны сакълап. Эркинлик керекди ауузачыкълагъа! Окъла, къылычла уа кимлеге тиерик болурла? Мындан юйюбюзге бир къайтайыкъ. Анда кёрюрсюз Хасан эфендини ким болгъанын да. Кёккёзге айтханларыгъыз ючюн да тиллеригизни къабарыгъызгъа да ишекли болмагъыз. Шакъман а быланы бокъсурагъанларына нек тынгылайды? Тели хоргамлыланы нелеринден къоркъады? Къоркъгъанмы этеди, огъесе ала жанлымыды? Аллах билсин. Ашыкъмагъыз. Юйге бир жетейик...»

Жашла ол ингирде Бекболатны, Гапалауну, Татаркъанны, Гошаях бийчени жырларын да айтдыла, бир бирлерине лакъырда этедиле, чамлагъа да кюлдюле. Кёллери жарып, кече ортасына дери кёзюр да ойнай, кюле, жукъламай турдула.

Мурат да ол кюнледен биринде мыйыгъын, сакъалын ишлетип, кийимлерини да къарарыкъларына да къарап, вагонну эшигине кенделен урулгъан къангагъа ёшюнюн тиреп, акъылын терен сагъышха бергенди. Биз да аны сагъышларыны ызларындан сынчылайыкъ.

«Ары, бери бола, анамдан, эгечимден, элимден да тынгылы хапар билмедим. Элиме къайтсам не этеригими, Къанбермезлары бла ортамы къалай айырлыгъымы, халкъ бла ишни неден башларыгъымы, къалай жашау этеригими да оюлмамагъанма.

Къайтханымлай, менден артыкъ алгъан малын сюймей къайтартама Бийбертге. Элни жыйып, залимлени халкъгъа тутхан ниетлерин ачыкълайма, большевиклени халкъгъа не излегенлерин айтама. Башыма да иш этерге керекли сунама. Угъай. Бийбертге чабыб' а ырысхы

ючюн, адамланы кесиме кюлдюрмем. Сабырлыкь этерме. Эллилеге уа айтыр зат кёпдю. Юйдегили болуп да билмейме. Кьуру юйге... Малаынг, атынг, юй жылыуунг жокь. Кемирилген кьуру суюк. Юсюмде эски быстырларымы алышындырырга онгум окуна жокьду. Менича жалан адамгьа ким берликди кьызын? Кьалынсыз... Кьуру кьолгьа кьуш кьонмайды. Эй, умут-умут... Асият Исси Сууда... Мени анама уа ким кьарайды? Юйсюзле, кюйсюзле кьуру мен туююлме. Ала миллионла бла саналадыла. Кёпдюле, бек кёп. Барыбыз бирден кётюрюлсек, бир жумдурукь болуп, большевиклени ызларындан барсакь, жангы, эркин жашаугьа жол ачылыр. Ишчи кьолла бизни ач кьоймазла. Мен алыкьына кесими жолуму толу белгилегенмеми? Угьай. Бек баш, сыйлы да ишим халкьны насыбы, аны азатлыкьы, эркинлиги ючюн кьан, жан аямай кюреширгеди. Манга тутмакьлыкьда, Сибирьде, фронтда да аны юйретгендиде. Ол иги тамамланса, кеси жашауума да бир Аллах айтхан болур. Юй, жер, ырысхы да бизге эркинликсиз табылмазла. Мен кимме? Большевик. Жашауум, ишим да ала бла биргедиле. Алайсыз жашау, солуу да жокьду...»

Мурат кече, кюн да сагьышлары бла биргеди, ала уа дайым юсюн басыпдыла.

Он экинчи сентябрьге дери дивизияны солдатларыны заманлары эригиулю кетди. Ол кюн а эрттенликде «Кийик дивизияны» ашыгьышлы Кавказгьа ашырдыла. Вагонлада этилген тойланы, уругьан кьарсланы тауушлары да, темир жолла бла бирча, хауа толкьунлагьа кьошулуп, артха, Северге учадыла. Биргелерине уа эсли солдатла Тейри жарыгьын Кавказ тауланы жарытыргьа, эркинлик, азатлыкь, тенглик да Северден, орус халкьдан, келликлерине ийнанмакьлыкьны элтедиле.

V. КЕЧЕГИ ЖОЛЮЧУЛА

1917 жыл, мартны экинчи жарымы. Кьышны сууугьу кетип, жаз жылыуу урур эсе уа деп, хоргамлыла жаз башына, кырдык чыгьарына ашыкьгьанлыкьгьа, жаз башы да аланы унутханча кёрюнеди. Малы, адамы да, кьуру териге суюкле жыйгьанлай, бек азыпдыла. Бий, бай кьауумдан кьалгьанланы юслери, башлары да тозурагьандыла: жамаулу сюзюк чепкенлери, тюклери кетип, жары тонлары, бети неден болгьанын билмезча, гюрбю кёлеклери, жыйрыкьлары, эски кийизледен этилген уюкьлары, чириген териледен чабырлары, саргьалгьан эски бёрклери, жамычылары. Хоргамны адамларындан да, бирси эллени халкьларынданча, жюн, чепкен, тери, эти тишге илинир кибик эсе, малларын да бегеуюлле айланып, эки-ючжыллыкь подутлары ючюн сыйыргьандыла. Кеси жанларын да ачдан аманны кебинден сакьларгьа кюреше, адамла, бегеуюлле бюсюремей кьыйгьан, жолда сау элталмабыз деген, арыкьдан ёлюрге жетип тургьан малчыкьларын кюн тууушунда кьауданда кечиндире, кьышдан кьутула барадыла. Уруш бла келген азапха да кючден-бутдан чыдай, адам кефинден чыкьгьандыла. Хоргамлыланы асламы башларын кечиндирирге амал тапмай,

болмагъанча къолайсыз жашау этедиле. Кюнден эки кере ашаргъа гыржын, картоф тапмай, асламына худур ушхуурлары болуп, кюнлерин ашырадыла. Сюрдю жери аякъ басар чакълы болса, къышлыгъы бир тиш чыгъар-чыкъмаз эсе, ортакъгъа жер алсала, урушха дери берген багъалары чакълы эки кере кѣп тѣлеселе, къазауат бла байламлы ат, мал, ахча тѣлерге, адам кюч иерге тюшсе, адамла не бла жашасынла? Сабийле бла бирге къатынла, уллу къызла мандалакъ, гирхолу къаза, бешбармакъла излей, кѣз жашларын азмы тѣге эдиле.

Ашлары тузсуз, юслери кир, юйлери къарангы. Хант тузну, сапыны, патегенни артын къурутсала, ачлыкъ, кирлилик, жалангачлыкъ буууп турсала, урушха, патчахлыкъгъа, бийлеге, байлагъа сарыулары къалай къайнамаз, къажалуукълары къалай ѳсmez!?

Кавказ аскерни баш командири малкъар элени адамлары хар бир элде жер-жерли оноучуланы сансыз этедиле, алагъа бойсунмайдыла, оноуларына ачыкъ къажау сюеледиле, асламы бир тюрко буйрукъну толтурмайды, къалай бла да албугъартыргъа кюрешедиле деп, бошуна тарыкъмагъанды. Неда Малкъар тарыны халкъы патчахлыкъ властьланы намысларын учузарча хыликкя сѣзле окъуна айтадыла деп, бийле жарым патчахха кѣп кере билдиргенлерин унутмагъандыла.

Факъыра къырыкъ болгъан малкъарлыла, холамлыла, бызынгылыла, чегемлиле, бахсанчыла жанларындан, жашаудан да тойгъандан азатлыкъ къазауатда ѳлюрге хазыр болгъанларына жерле, агъачла, адамлыкъ къыйматлары, эркин солуу алыр ючюн кюрешлери шагъат эдиле. Хоргамлыла да, аланы бир элчиклерини адамларына санала, азатлыкъ отуну жилтини болгъанларын ангылап, бир жумдурукъгъа биригирге, эркинликни жюрекlege салкъынлыкъ берлик, хычыуун аязындан солуу алыргъа адыргы этедиле.

Хоргам тарны бек огъары къыйырында, таула таргъа къысхан жерде орналгъанлыкъгъа, аны адамларыны жашау тарлыгъы, къарангылыкъ кѣзлерин, аякълары да байлагъанлыкъгъа, ала кеслерин кѣк бла жер ортасында сунмайдыла, сокъургъа, сангыраугъа да санамайдыла. Къыралны урунган халкъына келген ачылыкъ, къыйынлыкъ, зарауатлыкъ хоргамлылагъа да жетгенин ангылап, ала залимликни ѳртенинде къурчланыргъа, насыпсыз къадарыны тамыры неде болгъанын кѣрюрге, аны кесип, бирси халкъла бла баш эркинликге жол табаргъа итинедиле. Ол а къыйынды. Бек къыйын...

1917 жыл. Март жаз айгъа саналгъанлыкъгъа, аны жели селеймейди. Бурдум этип жаугъан къар къыш чиллени унутдурады. Балдражюзлеча: отунчуну отунда, суучуну сууда къалдырырбыз деп, жаныдыла.

Жассы артында, бири бирин къуууп келгенча, эки атлы кирди Хоргамгъа. Сагъат жарымы чакълы алгъа келген Бийбертни арбазына бурулду. Артда келген а Хажини юй аллында тохтады. Мыйыкъларын, сакъалларын, къашларын, кирпиклерин да къырау басып, атдан кючден тюшген Дорбий Бийбертни эшигин къамичи сабы бла суху къакъды. Эшиклени ачхан Бийберт, Хорбийни кѣргенде, аны танымай, къоркъгъандан бутлары къалтырадыла, эринлери агъардыла. Ол Хорбийге:

– Ий, таланган, кимсе? Не этесе бу заманда? Эсими аласа. Не болгъанды? – деп сорду. Старшина уа анга бютюнда жанын алырча жууаплады:

– Хорбийме. Асыры танымайса. Бизге болуру болгъанды. Эшик жабылгъанды. Башыбызны къайгъысын кёрюрге керекбиз.

– О не болгъанды? Не? Соза турма да, айт, – деди Бийберт, тэзюмден чыгъа.

– Биз эшитмей тургъанлыкъгъа, патчахны тайдыргъандыла. Россейде Болжаллы буржуй правительство къуралгъанды. Советлеми дейдиле, не эсе да ишчиле, жарлыла да бир тюрлю затны къуранына къарс къагъадыла деп, Нальчикде оноучу бий, бай къауумланы ичлерин от алгъанды.

– Эшик жабылып турады де да кьой. Юйюнге бар. Кишиге чуу этме. Эрттен бла хапарны толу айтырса, – деп, ичи кьалтырай, Бийберт Хорбийни ашырды. Бийберт барып жеринде жатса да, танг алагъа дери кёзюне жукъу кирмеди. Бирде аны патчахны тайдыргъанларына ийнанырыгъы келмейди. Дагъыда кьоркьуулу сагъышла ичин тарайдыла: «Аны эшитселе, хоргамлы мискинле бизни ашап кьоярла да. Алайсыз да ала кёзюбюзге, башыбызгъа тебине турадыла. Халкъгъа оноу жетгенден Аллах сакъласын! Къалай базынган болурла патчахны кетерирге? Бийлеге не от тюшгенди? Патчахны сакълаялмай... Къырылыпмы кьалгъан болурла? Аскер кюч, кьыраллыкъны сакълагъан жандармала, полициячыла, тюремеле, сюдле да кьолларында... Оздуруп, халкъны жанындан этген болурла... Хоргамда уа? Сирнек тартсанг, къабыныргъа хазырдыла. Халкъ садакъа жыярыкъ болгъанды...» – Алайгъа жетгенде, эллилерине этген артыкълыкълары эсине тюшдюле. Азнор, Кьонакъ, Мурат, Жижиу, Махмут, Азнауур, Асият, Шерифат, Алий, Хажи, Налжая, Сайхат да кёзлерине кёрюндюле, ала къамала, ушкочла бла юсюне чапханча болуп, элгенди. Жукъу арасында да ол элгенип-элгенип уянады, сууук тинтери баса аркъасын.

Аллай сагъышла элгендире, ол тёшегинде тынчлыкъ тапмай жатханда, Хажи бла Алий да энчи кенгеш бардырадыла.

– Нальчикде, – деди Алий, – бийле, байла, кьуллукъчула патчахны тахтадан атханлары ючюн бек уллу къайгъылыдыла. Къара халкъ а къууаннганды. Алыкъына кьаллай власть боллугъун билген адам да жокъду дейдиле.

– Патчахлыкъ къуруду эсе, Аллах айтхан болур. Халкъ энди, кьой аягъынлай, кесин ашатмаз. Уруш тохтар эсе уа? – деди Хажи да.

– Ким биледи къалай болурун. Кёрюрбюз. Келир оноу, – дегенде Алий, Хажи кенгешлерин былай бошады:

– Игиси келсин ансы, халкъ ахырына таяннганды. Эрттен бла Кьонакълагъа тубербиз да, оноулашырбыз. Тынч кечели бол, – деп ашырды Алийни.

Хоргамны байлары, бийлери шошайыпдыла. Алгъынча базгъынла туюндюле. Хасан эфенди да кёзлерин эллиледен жашырады. Ол Махмутдан отдан эсе бек кьоркъады. Жума кюн намазгъа жыйыл-

сала, адамлагъа намазны терк этдирип, юйюне неда Бийбертлагъа къууулады, ууаз бергенин да къоюп турады. Ичинден: «Халгъа къарайыкъ. Оноуну къара халкъгъа ким берликди? Тёзюм, тёзюм керекди. Юсюбюзге итлени юсгюрмей турайыкъ. Къаллай власть орналса да, кесибизни ушатырбыз. Аллахны бир айтханы эки болмаз», – деп, кесин жапсарады.

Бай, бий къауум да, кеслерини шапалары бла бир акъыллы болуп, къара халкъгъа къарама къаршы турады. Эки къаууму да, жангы властьланы тылпыулары къалай чыгъарыгъын сакълай, ауаралыкъдадыла.

Север Кавказны аслам шахарларында: Грозныйде, Владикавказда (Терк башында), Исси Сууда, Нарсанада, Минводда, Святой Крестде март айда 1917 жылда ишчи, солдат депутатланы Советлери къуралгъаныны хапары Нальчикде да жетеди. Апрельде Нальчикде бла Прохладнада да аллай Советле къуралса да, элдеде уа ол ишден не оном этерге кереклисинден кишини хапары жокъ эди. Тумандача жашайдыла.

Кёп бармай Нальчикден Хоргамгъа: битеу жер-жерледе оноучула къуллукъларын эте, Болжаллы правительствогъа бойсунадыла, аны оноуларын жашауда бардырадыла деген оноу жетди. Правленде къабыргъада тагылып тургъан, Николай II патчахны суратына баш урду да, къууангандан кёз жиялукълары келе, Хорбий, эки къолун да ёрге тутуп, тилек этди:

– Аллах, санга шукур! Бизни къарабауурлагъа малтатмадынг эсенг. Бизге бу ырахатлыкъны бергенин ёмюрю узакъ, кючю кёп болсун! Жашайбыз. Аман кёзлерине жолугъайыкъ битауузланы.

Къабарты, Малкъар да оноуна къарагъан Терк областьда баш власть Толтуруучу граждан комитетге берилгенин, Тау халкъланы буржуйларыны, байларыны, къазакъланы бай, оноучу къауумларыны политика биригиулерини союзу къуралгъанын, Нальчикде да Болжаллы правительствону органы – Нальчик округну толтуруучу граждан комитети ишлеп башлагъанын эшитгенде уа, хоргамлы бийлеге, байлагъа къанат битди.

Ол оноучу органлада уа кимле ишлей эдиле? Жер-жерли, миллет халкъланы буржуйларыны, къазакъланы келечилери, патчахны заманында да ишлеп тургъан чиновникле, дин къуллукъчула. Ол органла халкъгъа, революциягъа да къажан иетни тутадыла. Кеслери да революциягъа къажан аскер кючлени жыйгъан штабха айланадыла. Асмакъгъа асыуну, ёлтюрююню жангыдан бардырып башладыла. Тёленмей тургъан подутланы, налогланы, урушха берилик атланы, малланы, ахчаны къыстау къядыла. Халкъгъа керекли ишлени уа: политика, миллет эркинлик бериуню, бийле, байла жамауатны жеринден, агъачындан сыйыргъанларын эллилеге къайтарыуну, жерсизлени, аз жерлилени жер бла, шахарлада ач халкъны ётмек бла жалчытыуну эсге алмай, аланы узакъгъа созаргъа, тунчукъдуруп къояргъа кюрешедиле.

Россейден эсе, Кавказда хал осал эди. Мында кёп тюрлю къауумла: орус байла, бийле, къазакъланы къолайлылары, миллет байла, бийле бирер жанына тарта эдиле.

Терк областда юч тюрлю оноучу орган кьуралгъаны аны юсюнден айта эди. Областыны толтуруучу граждан комитети, аскерчи кьазакъ правительство, Кавказны таулуларыны бирикген союзу. Ала халкъланы кеси жанларына тарта, миллет айрылыкъны кьозгъай эдиле. Ол а большевиклеге халкъны бирикдирирге, миллет-азатлау кьымылдау-ну социалист революцияны черегини бир айырыкамына буруугъа бек уллу чырмау эди. Большевиклеге кёп тюрлю жерледе, органлада ишлерге тюшгени себепли, Къабартыда, Малкъарда да ишчи классны азлыгъы, эсли, халкъ сёзлерине къарагъан адамла аз болгъаны да анда-мында кьалгъанлары революция ишге уллу заран келтиргени белгиледи. Мында да Нальчик округну толтуруучу граждан комитети куралгъандан сора да, оруслуаны бай кьаууму Нальчикни думасын «Орус толтуруучу комитетге» айландырады. Ол «Нальчик округну эллиле союзу» бла бирге округда оруслуаны сейирлерин сакълайбыз деп, халкъны арасында айырылыкъны кючлейди. Тау бийле да, малкъар халкъны аты бла, халкъланы бир бирге чюйре этер муратда эл-леде да революция ишни кьураугъа кьажау сюеледиле, не жаны бла да жерлени юсюнден сёз кьымылдатыргъа онг бермезге кюрешедиле.

Нальчикде Ишчи депутатланы Советинден энчи, аскер гарнизон да кесини солдат депутатларыны Советин кьурайды.

Шахарлада кьатыш-кьутушлукъну киши айырмай, кимни ызындан барыргъа да билмей, аралыкъ болуп тургъанла халкъны аслам кьаууму эди. Кадетле (бий, буржуй кьауумла) ырысхылары кёплени кеслерине тартадыла. Бай эллилени уа эсерле ызларындан тизерге кюреше, меньшевикле да халкъны кеси жанларына тартыргъа итине тургъанда, жарлыланы кьуарар башчыла уа политика болумдан тюз оюм эталмай айлана эдиле.

Хажы бла Алий да, Кьонакьлагъа тюбеп, бир тюрлю оноуда тох-ташайыкъ деселе, аланы дорбунда тапмадыла. Ала мирзеучюклерини кьалгъанын келтирирге Исси Суугъа кетип эдиле. Экиси да, бушуу-бушман болуп, элге кьайтдыла.

Хажы кьайгъылы сёлешди:

– Дуня тюрлене, кьатыша тургъанда, кенгеширге адам тапмай кьалабыз, баям. Ол кьагъытчыбыз сейирлик акъыллы адам эди. Аллай бир ушакъ нёгерибиз болса, сангыраулача, былай турмаз эдик. Башым кьара кьайгъыдады. Не этейик?

Алий мудах ауаз бла сёз кьайтарды:

– Хажы, не этеригибизни билсер' а нек жарлы эдик. Хар хатаны башы да олду. Барыр жолун, этер ишин билмегенден аман кьайда. Кьонакълары кьайтсала, аланы Нальчикге иерге керекди. Анда халны билирле, халкъгъа не оноу этилгенин эшитирле. Мында бий мурдарла халкъгъа этилген иги оноуну да бизден букьдурлукъдула.

– Керти айтаса. Тынгылагъан ишден туююлдо.

Бир бирден мудах айырылдыла ала. Кьонакъланы келирлерине бек ашыгъадыла. Гюрбежиге келгеннге Хажы, ныгышда Алий патчах тахтасындан тайдырылгъанын айтадыла. Эллилени асламысы уа анга

ийнаныргъа, ийнанмазгъа да арсарды. Правленде патчахны суратын кёрселе, ала кеси кеслерине: «Болмачы хапар. Патчахны тахтадан тайдырсала, суратын кёрмюч этипми турлукъ эдиле? Аллай кюн къайда! Бу Аллах да халкъгъа бир болушмады. Жарлылагъа къара кюн келипди. Патчахы, Аллахы да халкъгъа чамланыпдыла. Ёхчеге этгенча, жаз да кеч къалып келеди. Кюн тийсе, кюнлюмледе къаудан ачылыр эди эсе да, ол да тереннге букъгъанды», – деп, кючсюнедиле. Дагъыда, не деселе да, къулагъыбыз не хапар эшитеди деп да сагъаяды.

Иссу Сууда уа Къонакъ бла Азнауур Андрей Петровични биргесине митинглеге, жыйылыулагъа айлана, дунияны къатыш-къутушлугъуна сейир этедиле. Митингледе, жыйылыулада да эшитгенлеринден ала патчахлыкъны тайгъанын, къыралда эки власть къуралгъанын, меньшевикле, эсерле Болжаллы правительствону оноун къабыл кёргенлерин, правительство халкъгъа эркинлик, тенглик, ётмек, мамырлыкъ, жер да бермезлигин, тюзлюк жолну большевикле тутханын ангылагъан эдиле. Андрей Петрович, аланы жолгъа ашыра, былай айтды:

– Шуёхла, Совет власть ючюн кюрешге кесигизни, эллилеригизни да хазырлагъыз. Халкъгъа игиликни да Советле берликлерин ангылатыгъыз. Барыбыз да бирикмесек, байладан, бийледен властьны сыйыралмабыз.

* * *

Ахшам къарангысында, беш атны ундан ауур жюклеп, Къонакълары дорбуннга табылдыла. Тёрткюнлюк жолоучулукъ аланы арытханды. Бешинчи атны да ала Хажини жашы Гачиядан алгъанларын киши билмей эди. Атланы жюклерин тюшюрюп, Махмут бла Жижиу жауурлукъларын юслерине къысдыла, желден аумагъа элтип, зынтхычыкъ бердиле, алларына биченчик да салдыла. Азнауур, чакъгыч бла отлукъ ташны ура кетип, къууну къабындырып, от этди да, таш къумгъан бла суу салды, ичине да ишхилди чапыракъла атды. Ол суу бла ётмекциклерин къабып, отха да жылынып, мулжаргъа аудула. Тышында жел улугъанлыкъгъа, тонларыны, жамычыларыны тюбюнде солуулары тылпыу эте жатдыла, кеслери да жукъгъа терк хорлатдыла.

Эрттенликде уа Махмут Хажиланы къошха атланды, атларын да элтип, Гачия бла тюбешди. Къонакъ бла Азнауур Хажиге бла Алийге жолугъургъа кереклисин айтды да, Махмут Гачиягъа былай сорду:

– Элде уа не хапар барды? Ёлген, ауругъан болмай турамыды? Урушдагъыладан хапар а жокъмуду?

Гачия уа анга:

– Ёлген жокъду. Шерифат а къыйын ауругъанын эшитген болурса. Ол, ёледи-къалады деп, онгсуз саусуз эди. Энди кючден игирекге айланганды.

– Ол дегенинг? – деп, Махмут, ахысы къуруп, ауузундан сёзюн кючден чыгарды. – Не болганды? Неден ауругъанды? Кеси да къайдады?

– Къара мынга. Билмеймисе? Башынгы булгъагъанынга кёре, эшитменгенсе. Хасан эфенди, сохталарын къозутуп, Шарафутдинни башчылыкъы бла Шерифатны эшек атха миндиргенди. Сохтала, Шарафутдин да

Шерифатны ташла, таякыла бла туююп, ырмах этгендиле. Сабийин да кетертгендиле. Андан сора ол, бек кыйын ауруп, дуняда жаны саулай кыалыр дерча туююл эди. Баям, жарсытмайыкы деген акыл бла санга андан билдирмегендиле. Атабыз эллилени болушлуклары бла кючден сыйырганды. Хоргамда уллу туююш да болганды. Андан бери аягы юсоне болалмайды. Кеси да бизде турады.

Махмутну бети жюз тюрлю болду, эринлерин кыапды, ауузундан а сёз чыгаралмады, ичи жана, дорбуннга кыайтды. Ол кеси кесине урушду: «Ай, не аман тели эдим, аны бөрюлеге ышанган. Жер этеги-не барлыкы эдим эсем да, мындан алып кетмей. Аны мен итлеге кыалай жетдирейим? Кёп тёзгенбиз. Налжан да ичими кыаралтхан эди. Мынга этгенлерине да чыдапмы кыалайым? Угъай. Башыма бёрк киеме. Бу ингирден оздурмай...»

Не этеригин бир инсаннга да сагынмай, акыды, кыарады деп сёз айтмады. Бети кыара-мор болуп, бауур тёбен тюшдю да, кёпге дери жатды. Кюн тюшден аунагъандан сора, жюреги кыозгъалып, кесин кючден тыя, дорбундан чыкыды да, кыая аллында чырпылагъа ташайды. Ташада, кёзюнден акыгъан жылямукыла буз бюртюкчеча тёнгерей, иги кесек жылады. Бир кесек кёлюн чёкдюрюп, эл башында уллу ташланы артларында бугъуна, элге жууук барды да, орамлада жюрюгенлеге, кыайсы юйден ким чыкыгъанына, ким кимни юйюне киргенине кыарайды. Кёзю Бийбертлагъа киргеннге жетди. Атын ташла артында кыююп, артла, хуна жанлары бла жассыда мюйюше, солууун шош ала, кыымсыз болду. Иги кесек тургъандан сора орамда узун иничке кыарелдини эследи. Ауазын иничкеракы этип, Махмут шош сорду:

– Шарафутдин, сенмисе?

– Кимсе? – Менме, – дегенлей не этеригин да билмей, кыатына жанлады. Кыаны кыартыкыгъа сыйынмай, кючюнден келгенича, аны тюртюп, башын хуна ташлагъа урду. Шарафутдин жалганда «Ой, анам! Ай, Аллах!» деген сёзден сора ауузундан таууш чыгаралмады. Кыулакы жаны аны ташха тийип, кыаны бара, солуусуз жарты эриген кыарны юсюнде сойланды. Бираз мычып, эс тапса, алып кетип, Шарафутдинни агъачда туююп, ахырда адам болмазлыкы тёммек этип, эл тыгъырыгына атаргъа эсине тюшдю да, Махмут солуу аламыды деп, тынгыларгъа энишге ийилди. Шарафутдиннге тынгыласа, ол а гыжы кыатып, ауузу, кёзлери да ачылганлай, ёлюп тура эди. Махмут элгенди, санлары бошайып, артха кыачды. Жюрегин басхан ташны кетерип, эркин солургъа мурат этсе да, жюрегин бютюн ауур жюк басды. Адамла бир жуктудан кыайтыргъа ол нёгерлери болган жерге табылды. Ала уа татлы жуктугъа хорлатыпдыла. Шыбыртсыз дорбуннга кирди да, жеринде жатды. Болунган ишни оюмлап башлады. Шарафутдинни кыаныны ийиси бурунуна ургъанча болуп, кёлю бокыланды, кыусарыгы келди, жюреги, санлары да титиредиле. «Мурдар... Кыалай эриши, аман да сёздю ол... Аллах шагъатды, суююп ёлтюрмегенме. Аллах-Аллах, кыолларынг адам кыаннга боялгъаны нечик жийиргенчликди», – дегенлей, кыоллары кыандан липпича кёрюндю да, суу бла жууарыгы

келди. Кёлюн кенгдирирге кюрешсе да, адам ёлтюрвени жүрегин титгенни кьой, тап, мыйысын кьатышдырыр чекге жетдиргенди.

Ол юч кюнде мулжаргъа бауур тёбен тюшюп жатады. Кьобуп, чырпы ичинде да айланады. Азыкь берселе да, бир-эки кьабып кьояды. Нёгерлери ауругъанынгмы барды деп сорсала, угъай, хатам жокьду дегенден башха жууап бермейди. «Мурдарлыкь ёлномден ачыды. Мен а мурдарма», – деп кьычырлыкьы келеди бир-бирде уа...

Кьонакълары биз айтдыргъанны Гачия Хажиге билдирген болмазмы, нек сакълатадыла деселе, небилейим деп кьояды.

Хажи бла Алий Кьонакъларгъа ючюнчю кюн келди да, сакълатханлары ючюн кечгинлик тиледи. Алий жашлагъа:

– Кьанбермезланы Теке Бийбертладан юйюне бара тургъанлай, жыгъылып, башын хуна ташына ургъанды да, ёлоп тургъанлай эртенликде тапхандыла. Биз да дууагъа жүрюп тургъанбыз. Аны амалтын келалмагъанбыз, – деди.

Кьонакь, кюле-кюле, лакъырда этди:

– Теке болуб' а. Кьартая баргъан эркечге Аллах этген артыкълыкъларын жетдиргенди. Бирсилери да аны ызындан барсынла кьысха, – деди. Шарафутдинни юсюнден сёз аны бла бошалды.

Махмутну мудах кёзлерин, саз бетин жаратмай, Хажу Кьонакъларгъа шыбырдады: «Жашха не болгъанды? Бети, кюл кибик, саз, кьаны кьуруп». Кьонакь да анга: «Къайгъы этме, жайыгъыр. Жаш адамны жаз башында жүреги къайгъылы, сагъышлы болуучуду. Сюймеклиги санларын бийлегеннге ушайды», – деп тынчайтды Хажини кёлюн. Хажу да: «Алай а болсун», – деди, кюлюмсюрей.

Ала бир бирлери бла иги кесек кенгешди. Жижюу бла Махмут чыгып къалайыкь, абрекликни кьоюп, патчахлыкь да кетгенди, тиймезле дегенде, Кьонакь бюсюремеди:

– Исси Сууда баргъан митингледе халкь эркинлик излегенликге, – деди ол, – Болжаллы правительство патчах бардыргъан политиканы кьаты тутады, андан халкь игилик сакъламайды дегенлери кьулагъындан кетмейди. Ышаньу жокьду.

– Тюз айтаса. Ала бир итни кьуйругъудула. Романланы тайдыргъанлыкьгъа, буржуй правительствону политикасыны патчахны политикасындан башхалыгъы жокьду. Эркинлик, закон, кюч да, власть да бай, бий кьауумланы кьолларындадыла, – дегенде Азнауур, Хажу да ала жанлы болду.

Сагъышлана кетди да, Хажу былай кьошду: – Патчахлыкь онг кёзюбюзню чыгъарып, сол кёзюбюзню ауузубузгъа къапдыра эди эсе, бу правительство уа сол кёзюбюзню чыгъарып, онг кёзюбюзню къапдырады. Хорбий жума кюн намазда тюбюнден хар кьуллукьчу орунунда къалады, жыйылмай, тёлемей тургъан подутун, налогун да кьысха заманда жыйыгъыз деп келген кьагъытны кёргюзтгенди, айтхан да этгенди. Хар зат да алгъынчады. Тутугъуз да, суйсегиз, тутмакьгъа салыгъыз, суйсегиз – ёлтюрюгюз деп чыгъуу кишиликти юйюлдю. Халгъа кьараргъа керекди.

Келтирген унларыны юсюнден оноу этгенде, Кьонакъ бла Азнауур Хажиге бир кьапчыгын берирге дегенде, ол кьатына да кьоймады:

– Манга Хасан эфенди эл ашагъан сарыуек атагъанды. Бийле, байла темир иш келтирселе, аладан мирзеу, бичен алама этген ишим ючюн. Ол а халкъдан да алай алгъан сунуп, мени сарыуек этгенди. – Жашла кюлдоле. Хасан эфендини уа желмаууз бла тенг эте, Азнауур анга, Хажи элни ашап, мен а кьурлай кьалама деп зарланады деди.

– Бир затдан да тоймагъан, не аман ишни да кьоймагъан зийначы уа Хасан эфендиди, – деп кьошду Кьонакъ да. – Ол тура, элни таша, туура да ким ашар дейсиз?

– Аны кьойдукъ. Аман отха кюйсюн. Оноубузну этейик. Бусагъатда ачдан бек кьыйналгъанла бардыла: Саняат, Кьудас, Мисир, Нашхо, Лейля, Алибий. Дагъыда кьарыусузла бардыла. Алагъа кьарагъыз. Манга уа бир чымпы да керекмейди.

– Шерифат сенде турады. Бир да болмай эсе да, анга жетерик эки пудну ал, – дегенде Жижиу, шыбырдап, Хажи да, Махмут эшитмезча, шошчукъ айтды:

– Аны юлюшюн атасына, анасына беригиз. Аягъы юсюне болгъанлай, анасыны кьолуна барлыкъды.

Махмут жерге кьарайды, кючюнеди, ичинден: «Мен билмеген сунуп турадыла», – деди.

– Мен сизге айтханны Гачия хайырсыз Махмутха билдирип кьойгъанды. Аны энди хатасы жокъду. Асыры кьайгъы этгенча кьрюнесе. Сен эссиз жаш туйюлсе, Махмут. Тёзюмлюк керекди. Жетер алагъа этген аманлыкълары. Кьадар кечмез. Кьоркъма, Шерифат да иги болур. Халкъ баш эркинлик алып кюн да жетер. Эл, жыйылып, тоюгъузну да этер. Уу жилияланы башларын ол заманда эзербиз. Хар этген аманлыкълары, зулмулукълары жюрекге туйюлюп турадыла. Биз аланы мыдыхха, чыгъаналагъа олтуртурбуз. Жангыз адам, не кючлю болса да, тауну тешалмаз. Жюлгюч не бек жютю эсе да, кылыч туйюлдю. Сени ишинг да аны кибикди. Кьыралда халкъ кьозгъала турады. Халкъ кьопса, ол кылычды, тауну, ташны да тешерик олду. Ма аллай кюнде жютю жюлгючле да сакъал кьырырла. Ары дери уа ётлю бол, акъыл жый. Эркинлик, тенглик ючюн кылычынгы биле, акъыл, ётгюрлюк, кишилик бла да халкъгъа кьуллукъ эт. Мен айтырыкъ олду, бала, – деп бошады сёзюн Хажи.

Кьалгъанла да Махмутха кёл этдирдиле. Ызы бла Кьонакълары, Нальчикге барып, халны кьрюп, ишле кьалай баргъанларын билип келирге кереклисин тохташдырдыла.

– Жижиу бла Махмут дорбунда кьалсынла. Азнауур бла Кьонакъ Нальчикге барсынла. Биз да кетейик.

Хажи алай айтхандан сора жашла кеслерине бир кьапчыкъ ун кьойдула да, ахшам кьарангысында, кьалгъан унну атлагъа жюклеп, элге жибердиле. Хажини, Алийни ашыра, элге Кьонакъ бла Жижиу да тебиредиле. Кече ортасына ала, Дардыгъан суудан ётюп, Чегетде Хажини гюрбежисине жетдила да, унну ары жыйдыла.

Эки абирек да Саниятха кьайтыргъа адыргы этдиле. Былай кечгиде аны кьоркьутурбуз, сабийле да сагъайырла деген оюмлары сагъыш этдирди. Жижиу Хажиге сорду:

– Акъсакъал! Саниятха тансыкъбыз. Къалай этейик? Хажи уа ала-гъа былай жууап берди:

– Мен а бек ыразыма. Кечди ансы. Бу жолну чыдагъыз, Нальчикден кьайтсагъыз, ол сизни сакъларча этерме мен. Бир кийик этчик да мажарыгъыз. Мен да бозачыкъ этдирип турурма.

Ол кече Жижиу киеую бла дорбуннга танг ата кьайтды. Кюндюз жашла уугъа айландыла, ингир алагъа, эки эчки ёлтюрюп, дорбуннга жыйылдыла. Этден ашап, шорпасындан да ичип, хар ким жукъусуна кирди. Ала татлы жукълагъанлай, Махмут, шош къобуп, кьарангыда хазырлап кьойгъан чабырларын кийди, тонун къаппа, башлыгъын да боонуна атды да, жамычысын къолтугъуна алды. Дорбундан шош чыкъды.

Эниш сюренни айланч жол бла ол жаяу барады. Бир-эки сагъатдан ол эл кыйырында кимни эсе да жарты бичен тиши болгъан жерге жетди. Жел да къаты урады, сууукъду, къар жауарыкъгъа ушайды. Махмут, биченден эки къучакъ чакълы алып, аркъасына кётюрдю, тышындан жамычысын жапды да, эл таба атланды. Жолда уа, не этеригин оюмлай, сагъайып барады. Сууукъ жел итлени да ырбынлагъа, баулагъа, орунлагъа къуугъанды.

Махмут шыбыртсыз Хасан эфендини юйюне жанлап, артында чырдыларына иги кесек бичен сукъду, иликичлени жанларына да биченден буштукъ этди. Бир кесегин да бир жанына салды. Къууну къабындырып, буштукъ этген биченлеге тиреди да, аланы тютюн этдирди. Къалгъан биченликни алып, багушха чапды. Къууну биченни ичине салып, багушда хилтерлеге атды. Хасанны юйюню чырдысыны, багушда хилтерлени да тютюнлери къалын чыгъа тебиреди. Жел ургъанлай, ала чыр-чыр, гур-гур этип, аяусуз жанып башладыла, тегерекни да кюнча жарытадыла.

Махмут а эл башында хуруладан къарайды сейирге. Хасан эфендини юйюню чырдысы битеу жана тургъанда уа, адамла, гузабагъа къалып, хапчукланы тышына атханларын эследи. Андан, мындан адамла челекле бла суу келтирип, къуяргъа кюрешгенликге, милдеу болмады. От баугъа жетмесин деген муратда юйню бла бауну арасында чорбатны къазып, топурагъын кетердиле да, арада чырдыны бузуп, от ары жетмезча этдиле. Махмутну кёлю артыкъ кенгмеди. Ол, адамлары ачымаса да, хапчуклары кюер, аслам хата тюшер деп умут эте эди. Ол ишине бюсюремей, дорбунларына тебиреди. Кеси кесине: «Сабий ойнагъанлай эте тураса. Кишилигинг ол эсе, доюн туююлсе».

Махмут жолда кесине алай уруша баргъан заманда уа Хасан эфенди, амалсызгъа къалып, эринлерин чайнай, къыжырыкълайды:

– Бу палах кимден чыкъды? Къасайданмы? Огъесе башы башлыкъда, аякълары къапчыкъда келлик Хажини кючюклеринденми? Неда Махмут къан жауарыкъданмы келди уллу хата башыма? Мени не хатамы кёргендиле? – деди ол.

Хорбий ичинден: «Не хатамы кёрмегендиле? – деп сорсанг а кесинге, юйюнг кьурурукъ», – деди.

Бийберт, эфендини кёлюн баса, айтды:

– Мен ангылагъандан, кьайсы эссиз кюл тегеме деп, багушда хилтерле жанарча, жинк атхан болур. Эштада, урходукла чырдынга тюшгеннге ушайды. Барчы кьара, багуш да жана турады. Билген Аллахды, санга адам зараны жетген болмаз. Ол сени юйюнгю жандыра туруп, итле кьозгьалмай кьалмаз эдиле. Сен, дин ахлусу, гюнях алма башынга.

– Ийнанмайма. Бирси юйлеге тюшсе эди да от. Мени юйюме артыкъ нек тюшерик эди? – дегенде эфенди, Хорбий:

– Багушну бла сени юйюнгю арасы от атлам жокьду. Юйюнгю артында чырдыларынг а ачылыпдыла. От салабыз деселе, алгъа башхаланы юйлерине саллыкъ болур эдиле. Санга тиерге уа Аллахдан кьоркьурукъ сунама. Кесинг айтычулай, Аллахны кьадары. Хапчугундан хазна кьорамангъанды. Алай кёп заран тюшмегенди. Юйню башы кюйгенди, жабылыр, – деди. Эфенди ачыуланды:

– Кьадар, кьадар де да тур. Не кьадар мирзеуюм кюйгенди. Санга кьадар нек болмайды? Бу сууукълада кьайда жашайкь? Аны оноун этчи.

– Шарафутдинни юйюнде. Жаз келгенлей, сохталарынг ишлерле, эл да болушур, – деди Бийберт.

Танг да ата тебиреди. Эфендини сохталары уа аны хапчугун Шарафутдинни юйюне жыйдыла. Эллиле уа, эфендини туурасында жарсыгъан кибик этселе да, ичлеринден кьууандыла. Аны хапчугуна хата болмай кьутулгъанына уа артыкъ ыразы болмагъанча кёрюндюле.

Хасан эфенди юйю кюйген эрттенликде эллилеге эрттен намаз этдирмеди. Жылы кийинип, юйюню тегерегине кьарай, бир ыз тапмаз мамы адам зараны тийген эсе, деп не бек кьараса да, ишекли болур кибик зат эслементи.

Ол ичинден кеси кеси бла даулашады: «Адам зараны жетмей болмагъан сунама. Аллах манга кьынгыр кьараймы башлагъанды? Кьарар кибикди. Шерифатха бла Асиятха, Муратха, Сайхатха этген ишлерим да тамамдыла, Аллах кюл этип кьойса да... Бирси эфендиле уа менденми игидиле да? Не уа Бийберт? Тобарабий, сыйлы Кьуранда жазылмагъаннамы этеме? Зухура уа?...»

Кёзлери, эси да ол ишлерине кетип, бир зат да эшитмей, эфенди арбазында тургъанлай, кёзюне Зухураны ёлогюн элге алып келгенлери кёрюндю, элгенди, титиреди, эринлери кьалтырадыла. Бир кесек эс табып, кёлю биягъы сагъышха кетди: «Шарафутдин ёлдю. Мени да юйюм кюйдю. Эшта да, бу эки ишни бир адамны кьолу этген болурму? Бу затха тынгысызма, билген Аллахды. Энди жай айлада Нарсанагъа ким бла бара турлукъма? Анда уа курсабайла, шарманкала, аракы, чагъыр, харчевнала... Зауукъ этиучю эдик. Уруш, дуня кьатыш, нёгер жокъ... Юй да ишленирик. Кьалай тапсызды иш. Эллиледен мен хайыр ала билirme. Тохтасынла, нек ашыгъадыла. Дуня тюрленмесин ансы,

секятланы асламысын кесиме жыярма, тышген заранны кьайтарырма... Жаханым азабы уа? Ахыратха уа не айтып барлыкьса?.. Ахыратын, жаханымин да киши кёрмегенди. Бирле кёзбаугьа Аллах дейдиле. Кьарангы халкьны уа ахырат азабы, жаханым, Аллах бла кьоркьутмаса, патчахха, бийге, байгьа бой салмайды, дин ахлулагьа да ашатмайды кьыйынын. Манга дери жашагьанла, мени кибикле этмегенними этеме? Алагьа болгьан болур манга да...» Кёлюн ол оюм бла басып, Ша-рафутдинни юйюнде от тамызгьан юйюрюне кетди.

* * *

Март да бошалып, апрель жетди. Хоргамлыланы да башлары маллары кьайгьылыды. Ачлыкь, жалангачлыкь абызыратса да, ала малларын кьауданда, агьачда, чырпыда кечиндирирге кьорешедиле. Кьойладан, тууарладан алгьан тёлюлерини да асламы кьырылады. Ала не бла баш тутайыкь, не бла кечинейик дегенден башха кьайгьыны эсге алмагьанча кёрюнедиле. Алай жаланда тышындан кьарагьан оюмлайды. Кертиси уа ол иш аланы жюреклеринде жанар отну тиргизеди. «Жашау, тюрленмей, былай барса, кьырылгьандан башха зат кьалмагьанды». Тобукьланып, башыбызны тайдырсынла деб' а кьалай жалынайыкь? Ёлгенде да намысыбыз, сыйыбыз бла ёлюрге тийишлибиз. Кьылыч, кьама сермешде. Халкь кьырылсын деген оноучулагьа, бийлеге кьол кьыйыныбызны ашатабыз.

Ёлмей, кьалмай жашагьандан эсе, жан да берейик, кьан да тегейик. Башха сайлау, жол кьалмагьанды», – деп оюмлайды асламы.

Жашау кьайгьысы жамауатны сагьыш этдиреди. Кьайгьылы ишле уа аз тьойюлдюле. Хар бир адам ким бла болгьанын, не жолну сайларыгьын, халкь ишине не бла болушуругьун белгилер, оюмлар заман тау элlege да жетип, ол адамланы эшиклерин кьагьады. Тарланы кьысыр кьая «кьабакьлары» этилгенликге, элlege тюрлю-тюрлю хапарла жол табадыла, аланы адамла сансыз да эталмайдыла. Кьырал, жашау кьайры барадыла, халкьгьа ол тюрлениуледен кьууанчмы, жилияуму, игиликми, аманлыкьмы келликди демей да болмайдыла.

ХАЛКЪНЫ КЕРТИЧИ ЖАШЫ

Уяналаны Чомайны юсюнден алай айтыргъа толу эркинлигибиз барды деп, мен алай санайма. Нек дегенде, ол Къашхатауда устаз, ызы бла школну директору, андан сора РайОНО-ну таматасы болуп ишлеп башлагъан заманындан тебиреп, Къабарты-Малкъарны оноучуларындан бири болгъан жылларында эм андан сора да, пенсиягъа чыкъгъынчы, ёз халкъына алжаусуз къуллукъ этгенлей келгенди. Чомартлыкъ, халаллыкъ, баям, анга ана сютю бла берилген болур эдиле. Атасы Баттал, уста мараучу, уудан къайтса, келтиргенинден къошуларына юлюш чыгъармай къоймагъанды. Ма аллай юйорде ёсген эди Чомай.

Школда ишлеген заманында дерследен тышында да сабийле бла бирге болургъа бек суйгенди, тюрлю-тюрлю спорт оюнла, кружокла къурагъанды. Тамата классланы окъуучуларын, тийишли организация бла келишип, илишан атаргъа юйретиуню да ол къурагъан эди. Чомайны окъуучулары Черкесланы Къонакъ (артда тенгиз авиацияны лётчик-истребители), Геуюкланы Юсюп (урушда тюшген жаралары аны жашауун замансыз юзген эдиле) эм башхала «Ворошиловский стрелок» деген белгиле жюриутгенлери мени эсимдеди.

Уяна улуну спортну бек суйгенине шагъатлыкъ этген дагъыда бир шартны юсюнден айтыргъа тийишли кёреме. Мындан 70 жыл алгъа, 1937 жылда мартда, Къабарты-Малкъарны спортсменлерини къаууму Минги тауну тегерегине лыжа поход къурагъандыла. «Турист» журналны 1979 жылда чыкъгъан 11-чи номеринде «Белая буря при ясном небе» деген акты бла Нальчикде пионерлени республика дворецини туризм секторуну таматасы Андрей Петровну ол походну юсюнден эсгериулерни басмалангандыла. Автор Минги тауну тегерегине, тенгиз тенглигинден 2900 метр бийикликде, лыжала бла айланган тогъуз спортсменден бирлери Къашхатауну орта школуну устазы Уяналаны Чомай болгъаныны юсюнден айтады. Къыйын тау болумлада, сууукъда, желде, боранда Чомайны апчымагъанына, тёзюмлююгюне сейир этеди.

Биргелерине аны алгъанларын иги этгенлерин да сагъынады Петров. Минги тауну къарачай жанына ётгенлеринде, орусча билмеген таулула бла ол жолоучулукъгъа къатышханланы араларында ушакъны тилманчы ол болгъанды. Ол китапда Чомайны юсюнден жазмада аны 1937 жылда алынган сураты да барды.

Элде школгъа жорюмеген сабий къалмасын деп, Уяна улу анга бек къайгъыргъанды. Бир эллилерини билимли, китап окъуп, орус культурадан ангылаулары болурларын суйгенди. Аны себепли школ библиотекада кёп китап жыйышдырыуну мадарларын да этгенди. Абайланы Алийпашаны жашчыкъларын – Халимни бла Хабибуллахны – бай тукъумдан чыкъгъансыз деп, окъургъа къоймагъанларын билгенлей, Чомай, аланы башха тукъумгъа жаздырып, биринчи классха ма алай алдыргъанды. Аны ючюн жыл саны 80-ден озгъан Хабибуллах Чомайны этген ахшылыгъын бюгюн да унутмайды. Ким биледи, андан болушлукъ тапмаса, Абайланы Хабибуллах, школну бошاپ, андан ары да окъуп, инженеркъурулушчу болалырма эди?

Билимли, къураучу хунери болгъан жаш эсленмей къалмагъанды. 1940 жылда майда Уяна улуну КЪМАССР-ни жарыкъландырыу наркомуну заместителине салгъандыла. Къыркъ экинчи жылда февральда, ВКП (б)-ны Ара Комитетинде парторганизаторланы бийик школунда окъугъандан сора, партияны Къабарты-Малкъар обкомуну секретарыны заместителини къуллугъунда ишлегенди.

Кёчгюнчюлюкню жылларында Къыргъыз ССР-де Фрунзе областьда партияны Ивановский райкомуну парткабинетине, ол райкомну пропаганда эм агитация бёлюмюне, Тянь-Шань областьда связъны конторасына башчылыкъ этгенинде да Уяна улун тырман эшитирге тюшменгенди. Ол къайсы тюрлю къуллукъда да ишге уллу жууаплылыкъ бла къарагъанды. Аны ючюн а даражасы бийикде жорюгенди, коллективде намысын кёргендиде. Огъаргъы органланы оноучуларындан кёп ариу сёз эшитгенди. 1944 жылдан 1956 жылгъа дери Чомайны урунуу китапчыгъында онла бла бюсюреу жазула этилгендиде. Къыргъыз ССР-ни Связь министерствосуну сыйлы грамоталары бла саугъаланнганы бла бирге.

...1956 жыл. Февраль. Партияны XX съездинде Н.С. Хрущёв, кесини сёзюнде Сталинни аманлыкъ ишлерини, ол санда Север Кавказны бир-бир халкъларына этилген зорлукъну юсюнден ачыкъ айтады. Андан сора кёчгюнчю халкълагъа тынчыракъ болады, ала туугъан жерлерине къайтыуну къайгъысын этип башлайдыла. Ол ишни тамамлар мурат бла 1956 жылны жайында малкъарлыладан Москвагъа делегация баргъанды: Уяналаны Къанамат (Чомай бла эки къарыдашдан туугъан), Цораланы Магомет, Залийханланы Жанакъайыт. Алагъа Л.И. Брежнев, сизни халкъны тилеги толтурулукъду деп, аланы алай айтып ашыргъанды.

Таулуланы туугъан жерлерине къайтарыуну юсюнден айтханда, Василий Иванович Бабични атын сагъыныргъа тийишли кёребиз. Малкъарлыланы Къыргъыз ССР-ге келтиргенлеринде, ол Къыргъызстанны Компартиясыны Фрунзе обкомунда ишлей эди. Ала иш кёллю, тамыр

адамла болгъанларын кеси кёзю бла кёргенди. Андан Бабични партиязы Къабарты-Малкъар обкомуну биринчи секретарыны къуллугъуна жибергендиле. Таулу халкъны иги таныгъаны себепли Василий Иванович, малкъарлыланы артха къайтарыуну ишине къаралырын эм тап оноу этилирин тилеп, Ара Комитетге къагъыт жазгъанды.

1956 жылда 24-чю ноябрьде КПСС-ни Ара Комитети «Къалмукъ, къарачай, малкъар, чечен эм ингуш халкъланы миллет автономияларын къайтарыуну юсюнден» бегим чыгъаргъанды.

Энди малкъарлыланы аталарыны жерлерине къайтарыуну къайгъысын этерге керек эди. 1956 жылда 25-чи декабрьде Уяналаны Чомайны, Къыргъыз ССР-ден КПСС-ни Ара Комитетине чакъырып, Къабарты АССР-ни Министрлерини Советини Председателини заместителине салгъандыла. Бир айдан сора уа аны республиканы Министрлерини Советини Председателини заместителине салыуну юсюнден Къабарты-Малкъар АССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы басмалангъанды.

Партияны Къабарты обкомуну бюросу къурагъан комиссиягъа Тлостанов, Ахохов, Шауцуков, Уяналаны Чомай, Улбашланы Исмаил, Казмахов, Сасиков киргендиле. Малкъарлыланы туугъан жерлерине къайтарыуну къурауну юсюнден бир айны ичинде оюмла хазырларгъа деп, комиссиягъа алай буюрулгъанды.

Кёчмеклик къыйын ишти. Бир юйден башхасына кёчген окъуна тынч туйюлдо. Сау халкъны кёчюрюр ючюн а кёп къыйналыргъа тюшеригин Чомай биле эди. Болсада арсарсыз Орта Азиягъа тебирейди. Анда таулуланы артха къайтарыуну къурау жаны бла штаб къурайды. Кесине болушлукъчулагъа Мамайланы Магометни бла Цораланы Магометни алады. Таулула жашагъан районлада, шахарлада да, комиссияла къурап, алагъа малкъарлыланы тизмелерин хазырларгъа буюрады. Къыргъыз ССР-ни Компартиясыны Ара Комитети бла Министрлерини Совети Уяна улуна не жаны бла да болушлукъ этедиле, мекам бла жалчытадыла, секретарь-машинистка, жумушлары бла айланыргъа «Волга» автомашина да бердиле.

Бек алгъа жолгъа биринчи, экинчи, ючюнчю, тёртюнчю эшелонла бла чыгъаргъа онглары болгъанланы тизмелерин хазырларгъа керек эди. Темир жол управленияны таматасы бла келишип, вагонладан составла къуаргъа эм ала къайсы станциялада болургъа кереклисин да белгилерге. Ол ишни Чомай Цора улуна буюргъан эди, битеулю башчылыкъны уа кеси этгенди.

Малкъар юйюрлени темир жол станциялагъа элтирге транспорт керек болгъанына не сёз барды. Къыргъыз ССР-ни оночуларыны араларында намысы бийикде жюрюгени себепли ала Уяна улуну тилегин толтурмай къоймагъандыла. Кереклиси чакълы бир транспорт бла жалчытхандыла. Ол кюнледе Чомайны «Волгасы» минг километрле бла жол къыдыргъанды. Фрунзеден Алма-Атагъа, андан районлагъа барып, адамла бла ушакъ этгенди, поездде кеслерин къалай жюрютюрюклерин юйретгенди. Онюч жылны туугъан жерлерине термилип тургъанланы кёп сорууларына жууап этерге тюшгенди анга.

Аны иши юлерине кьайтырыкъ малкьарлылагъа Кьыргъызда бла Къзахстанда эшелонла мажаруу бла бошалып кьалмагъанды. Туугъан жерлеринде аланы жангы юйле-журтла сакълап турмай эдиле. Жашауну кьуру жерде башларгъа керек болгъанды. Колхозла, совхозла кьуурагъа, алагъа аягъы юслерине туурургъа болушургъа, баям, Уяна улудан кеп кыйын, эшта да, бир киши да салгъан болмаз. Таулу элдеде культура учрежденияла, школла, амбулаторияла ишлетирге ол тири кьатышханн кепле биледиле.

Кесини туугъан элине – Къашхатаугъа – терк-терк келиучю эди. «Къызыл Малкьар» колхозну оноучулары бла ушакъ этиучюсю мени да эсимдеди. Бир жол председателъге тырман этгени да – биченни тишлеге заманында кьалатмагъаны ючюн. Ол сылтау этгенинде уа: «Сен ол хапарланы башхалагъа айт, мен а бу элде ёсгенме, мында мен билмеген зат жокъду», – деп кьойгъан эди, колхоз башчы жууугъу болгъанына да кьарамай.

Уяна улу халкъыны чынтты адамы эди, миллетин бек сюйгенди, алай ол миллетчи туюл эди. Бир жыл, партияны обкомуну бюросунда Эл-брусну этегинде жашагъан малкьарлыланы ёзен жерлеге кечюрюню юсюнден сёз кетюргенлеринде, Чомай, ачыуланган да этип: «Ненча кере кечюрюге боллукъду таулуланы, эрикмегенмидиле ала кечюуден!» – деп, ол вопросну бюро повесткасындан кетертгенди. Аны юсюнден газетни ол замандагъы баш редактору Черкесланы Сарбий хапар айтып келген эди.

Тёрт эшелонну темир жол бла ашыргъандан сора, Уяна улу самолёт бла Минводха учуп, андан Нальчикге келгенди. Прохладнаны, Нальчикни станцияларында кечгюнчюлюкден кьайтхан малкьарлылагъа орусула, кьабартылыла эм башха миллетлени адамлары жарыкъ тюбегендиле. Бери, эшелонладан алгъа жетип, Чомай станцияда вагонладан тюшген юйюрлени туугъан эллерине жибириуню кьурагъанды. Биягъы автомашинала мажарыргъа, аланы юйюрлеге таплыгъы бла юлеширге керек эди.

1957-1958 жыллада Чомай, элге жюрюп, жангыдан колхозла кьурагъан малкьарлылагъа акъыллы сёзю бла болушханды, аланы кереклерине эс бурууну вопросларын республиканы башчыларына айтып, билдирип тургъанды.

1959 жылда мартда Уяналаны Чомай Кьабарты-Малкьар АССР-ни Баш Советини Президиумуну Председателине айырылгъанды. Аны бла бирге РСФСР-ни Баш Советини Президиумуну Председателини заместители болгъанды. Ол кьуллукълада ишлегенинде, Уяна улуну аллына жумушлары бла кепле баргъандыла. Чомай, болушургъа кьолундан келик болса, тилегин толтурмай, бир кишини да артха кьайтармагъанды.

Кьабарты-Малкьар кьырал университетни философия кафедрасыны таматасы, философия илмуланы доктору, профессор Эфендиланы Салих былай эсгереди:

«Кандидат диссертациямы кьоруулап, юйге кьайтханымда, сегиз айны ишсиз айланганма. “Жокъду жер”, – деп кьоя эдиле. Бир кюн

Нальчикде орамда Хутуйланы Ханафийге тюбеп къалама. «Тамбла эртенликде Чомайгъа бар, ол сени излеген этгенди», – дейди Ханафий. Уяна улу, бир ахшы танышына тюбегенча, жарыкъ болду. Андан бери манга нек келмей тургъанса деп тырман да этди. Сора, бухгалтерни чакъырып, Эфендиланы Салих жаш алимди, алыкъа ишлеп башламагъанды, 1500 сом бер деп буюрду. Чомайны болушлугъу бла ишге да кирдим, кѐп бармай фатар да алдым.

1965 жылда 15-чи февральда Москвада Къулийланы Къайсынны Ленинчи саугъагъа кѐргюзтюлген «Жаралы таш» деген китабын сюзгендиле. Поэт бла бирге ары Чомай да баргъанды. Анда кыралгъа атлары айтылгъан жазуучула, поэтле, критикле Къайсынны чыгъармачылыгына улуу багъа бичгендиле.

Ахырында, Уяна улу сѐлешип, гитче Малкъарны атын дунягъа айтдыргъан Къайсынны поэзиясына бийик багъа бергенлери ючюн алагъа ыспас этгенди. Бизге къонакъгъа келигиз, Къулий улу назмуларында суратлагъан таулары, агъачлары, кѐллени, чучхурлары кеси кѐзюгюз бла кѐрлюксюз дегенди.

Чомай миллетин бек суйген, адепли, адежли бийик культурасы болгъан адам эди. Аны бла бирге уа ол интернационалист эм уста политик эди».

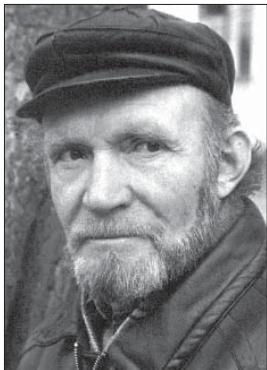
Сѐзсюз, элинден аты саулай республикагъа белгили болгъан адам чыкъса, къайсы элде да къууанадыла, аны элни битеу жамауатына берилген даражагъа санайдыла. Къашхатаучула да Чомай ючюн ъхтемленгендиле, ол да эли ючюн ъхтемленгенди.

Республиканы жамауат жашаууна Чомай бек тири къатышханды. РСФСР-ни Баш Советине, Къабарты-Малкъар АССР-ни Баш Советине депутатха бир ненча кере айырылгъанды. КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну бюросуна член болгъанды. Кѐчгюнчюлюкден къайтхан малкъарлыланы жашауларын къурауну жумушлары бла Москвагъа кѐп кере баргъанды.

КЪМАССР-ни Госпланыны председателини къуллугъунда ишлегендинде да, Чомай малкъар элlege кѐз-къулакъ болгъанлай тургъанды. Жерлешлери уа аны къайгырылулугъуна намыс-сый бериу бла жууаплагъандыла. Бюгюнледе да аны юсюнден ариу сѐзлени кѐпледен эшитирге боллукъду.

1985 жылда Уяналары Чомайны ахыр жолуна ашыргъандыла. Кесини осуятына кѐре, аны Къашхатауда асырагъандыла. Чомай дунядан 71-жыллыгында кетгенди. Халкъыбыз аны атын эсде тутарыгына сѐз жокъду.

КЪУЛБАЙЛАНЫ Алий

Али БАЙЗУЛЛА

АНАМА АЙТЫЛГЪАН НАЗМУЛА

1. СТАНСЛА

Жауун тамычы – терезеде.
Башым сагъышладан толгъанды.
Бийик сагъыш туугъан жерде
анам кеси жангыз къалгъанды.

Сабырлыгъым къалды кенгде.
Кёкде, багъырча, Ай болгъанды.
Ай жарыкъдан толгъан жерде
анам кеси жангыз къалгъанды.

Къар ийисин ирей желден
эсгериуом къолгъа алгъанды.
Эсгериуле къалгъан жерде
анам кеси жангыз къалгъанды.

Гюрхожанда - эски элде –
ауанамы жауун жуугъанды.
Жауунлары сыйлы жерде
анам кеси жангыз къалгъанды.

Къудурет алас ингирледе
шимал суукъладан толгъанды.
Патчах табийгъатлы жерде
анам кеси жангыз къалгъанды.

Мууал кырдык – ёзенледе,
аулакъ адамсызлай талгъанды.
Таула кёкге жетген жерде
анам кеси жангыз къалгъанды.

Шахарланы шахарында
тюшном окъун эсли болгъанды:
тюшлерими Меккясында
анам кеси жангыз къалгъанды.

2.

3 163 600 000 чакълы
такъыйкъа жашасам да жерде,
аллай бир палахны сынасам да
жууукъсуз, ахлусуз сарнасам да
заманны улугъан желинде,
унутмам журтуму тарларын,
тарлада кыйынлы эллерин да;
унутмам анамы къолларын,
жашына жарсыгъан кёзлерин да!

3.

Къайгы этермисе манга?
Жоралагъанма мен санга
назмучуну мудах тюшон,
жарлы анам, кыйынынгы
хакъы къайытмазы ючюн;
озгъан чархы палахынгы
артха бурулмазы ючюн.
О! Сен манга берген сютюнг!
Аны ичиргенинг ючюн;
ожагъынгдан чыкъгъан тютюн
татлы кёрюннгени ючюн;
ол сен манга ашхам сайын
этген намазларынг ючюн!
Сен – чиммакъ акъ ёсген къайын,
букъдур заманланы тюшон!

4.

Сейирди бу дунья!
Алтын - алтын болса да, багъырны
алтын кибик кёредиле жанла:
«Къоркъакъды ол, телиди!» - деп,
сёгелле батырны
чычхан шыхырдаудан да къоркъгъанла.

Сылыкъ итле бийлейдиле бизни
къуллукъ чарслыгъында,
жалгъан къоркъуу сала эсибизге:
залим бёрюча
кёрюнеди ит да туманда,
юрюп билдирмесе кесин бизге...

Жарлы анам, ёксюз сабийча,
агылып Басхан тарда;
бийчем къагъанагъы бла - бир жерде;

кесим а, курортда кибик,
шахар тьюбю терек бауда,
сирнек топчукча, бир гитче юйде.

Алай а не этгин, поэт?
«Тюзлюк келир!» – деп, ийнанып,
сакълайса сен иги кюнлеринги.
Тирмен къакъгыч да турмайды
дайым да къыйналып:
кючлейди тѣзюмлюк жюрегинги.

5.

Анасыз сабийле, сакъатла, гуппура да
айланадыла да дуньяда,
къызаргъан чырпыла, саргъалгъан дуппура да
сагъышлыдыла кѣз аллымда.

Къызаргъан чырпыгъа, саргъалгъан дуппургъа да
таянчакъмы болду жюрегим,
анасыз сабийге, сакъатха, гуппургъа да
къонакъбайды да кѣжюрегим?..

6.

Туугъан тауларымы жашы, къарты
айтханча, жюздю Аллахны аты...
Анам токъсан тогъуз атын биледи,
жюзюнчюсюн а билмейин келеди:
ѐлсе да, ол аны биллик болмаз,
алай а этмей намазын къоймаз.
Алайды кертилик да дуньяда!
Мен кесими энчи жашаумда
аны токъсан тогъуз атын билеме,
жюзюнчюсюн а билмейин келеме;
алай аны ючюн шекли болмам:
тюзлюк жолда барыууму къоймам.

Аманлыкъны да барды жюз аты,
жюзюсюню да барды жюз хаты:
аны токъсан тогъуз атын билсенг да,
токъсан тогъуз аманлыкъны этсенг да,
бизни сенден къорур мадар чыгъар –
жюзюнчюсю болуп, сени жыгъар!

7.

Сабанчыны кюню будай сабанлада,
агын да къоймай, чыкъ кибик, озар:
шо неди сабанчы? Къара баразада
заманланы Темир чархы басар.

Жаханымни отун уруш аулагъында
бизге ышыр жангы Исфандиар;
алай аны да эрликни боранында
заманланы Темир чархы басар!

Ол биреу сынатды бизге сибирлени:
чачылмадымы ол этген базар?!.
Анга ма бюгюн жакъ басхан эгерлени
заманланы Темир чархы басар!

Пашист низам да жашырын зинданында
азатлыкъны къулун ёрге асар;
аны да халкъ къозгъалакъны жолларында
заманланы Темир чархы басар!

Къан излеген бирде кеси къанын уртлар;
къабыр къазгъан да – кесине къазар.
Къайдадыла румла? Къайда ассир журтла? –
Заманланы Темир чархы басар!

Алай а Кюн бизге бергинчин жарыгъын,
жерни жюзю да, топча, атылмаз:
аналаны къалыубалы адамлыгъын
заманланы Темир чархы басмаз!

8.

«Манга ышанма!» – дейди ол манга.
Эртте окъун ышанмайма анга.

Мен ышанырча, адамым да жокъ;
аны жазарча – къаламым да жокъ.

Эки адамды – ышанырча мен:
о, къартайгъан анам, бирисе сен.

Алай а сен, сексен жылынг толуп,
ауруй-ауруй тураса, къарт болуп:

хаталаны, къуртну кибик, эзе
турмазса энди, тау кибик, тёзе;

жангыз да менме – сен тарыгъырыкъ.
Аллахды, анам, сен ышанырыкъ.

Мен ышанырча экинчи адам –
кесинг билесе, барды бир балам.

Сабий. Акъылбалыкъ – андан узакъ,
жерден узакъ кибик Темир-Къазакъ...

«Манга ышанма!» – дейди ол манга,
къыйын кюнню келип турган жаннга.

Аллахды, анам, мен тарыгырыкъ;
Аллахды, анам, мен ышанырыкъ!

9.

Жюрекни багъалы шартлары
кетдиле да сени бла бирге,
тауланы агъарган башлары
тиреледиле боз кёкlege.

Жюрекни жырлатхан сезимле
кетдиле да сени бла бирге,
бек сууукъдула бюгюн желле –
сызгырадыла акъ тюзlege!

Жюрекни жылытхан умутла
кетдиле да сени бла бирге,
къараладыла къыш булутла –
сууукълукъ къадалгъанды жерге.

Жюрекни алдачу тюшлерим
кетдиле да сени бла бирге,
жукъусуздула кечелерим:
эс да бурмайма мен тешекге.

Жюрекни жапсарган сагъышла
кетдиле да сени бла бирге,
жулдузлу ауазым алгъышла
эталырма, алгъынча, жерге?!

10. ХАЛКЪ НАЗМУЛА

1

Ай, уллу къуш, уллу къуш!
Уллу къушдан не чыгар?
Уллу къушдан тешек эт,
къыртчыгъадан эшек эт.
Таш тийсин бутунга,
улуй баргъын журтунга,
къанынг-къунунг – къазаннга,
къарын богъунг – шауданнга.

Ол шаудандан не чыгъар?
Къары-къары бѣз чыгъар.
Акъыллы кишиден не чыгъар?
Сабыр-сабыр сѣз чыгъар.

2

Эртте заманлада бир къойчу киши тойда олтургъан адамлагъа былай айтханды:

– Тюнене, кюн ортада, къойланы кюте тургъанымда, къолну башы бла келген тумандан бир шайтан бала, чыбыкъ атха да минип, чартлап чыгып, былай айтды:

– Кесек-кесек булут чыкъды,
келеме къолдан.
Кесдиргинчи орус чыкъды
Акъсарай башдан.
Акъсарайны сууу – сууукъ,
соханы татлы.
Ол сохандан бир къыз чыкъды,
Ханмѣлек атлы.
Ханмѣлекге къулач бичдим,
жагъасы – къатлы;
жагъасына шеша урдум,
шешада – мияу...
Агъауузну уруп кетди
Акъ-арслан батыр...

Алай айтхандан сора шайтан бала, хорусмак ийис эте, къол тюбюнде агъачха кирип кетди...

Бу эки халкъ назмучукъну мен анамдан, Этезланы Чотайны къызы Сейхатдан (1916 жылда туугъанды) жазып алгъанма – 1986 жылда.

11.

Арабызда, анам, – шайтан ѳтген къолла,
арабызда – нарат ийис этген ызыбызда
къайсы чынгылладан чыгъадыла жолла
бизни арабызда?..

Жомакъланы терек бахчасында
къызгъа берлик гюллерими ийислери да;
ол толмагъан ачыууму къанлы ѳпкелери да –
арабызда!

Мутхуз жанадыла сабий сѳймекликни
къазах-къыргъыз тауларында
тунчугъуулу ѳргенлери эркинликни
экибизни арабызда!..

Эшитмейин турама нартланы
батыр хапарларын ашхамлада:
бурунгулу кьалаланы
дуркьюлары арабызда!..

Алай а недиле ала, кьара кьюугьун
атын кьысса арбазында?..
Мени ахыр кьалкьюууму ачылулугьу –
харип анам, арабызда!

12.

Жауун чыкьла мутхуз терезеде,
сабий бетде таза жилимукьла кибик,
саркьадыла алас ингирледе...
Турады бусагьым, жауунлада жибий.

Турады бусагьым,
чапыракьларын
ингир сайын сууукь жауунлада жууа,
кьабырлагьа буруп бутакьларын,
жерден кетгенлеге тутхан кибик дууа.

* * *

Чыбыкьлыкьда – жаннга (кьызгьа-жашха да.)
суймекликни тили тилден башхады:
сен кёз кьысдынг да, ол а кьаш керди –
кёзюнг сорду, кьашы жууап берди...

Базыкьлыкьда да ол тилни билесе;
кьартайгьанда да сен аны сезесе:
алай а жокьду сёзюнге жууап;
кёз-кьаш бересе – болмайды хыйсап.

* * *

Кийик агьачлада кийиксинип кьачым,
оюм орманлагьа ёрген атды чачым.

Жарты-кьурту бола хайран ургьан башым,
жалайма жарсыуну кьырау ургьан ташын.

Кьонгуроулу тилим тынгьлауукь бола,
аузум кьургьакь болгьанды – жокьладан тола.

Кьанлы балаладан ургьан артыкьлыкьны
желин солуйду ёпкеси мудахлыкьны.

Жулдуз гулмакланы бийлейди акьылым,
алай капек кибик тьойюлдю бакьылым.

Сууукъланы туманлатып, келди къачым:
оюм орманлагъа жалын атды чачым.

* * *

Халкъым бла бирча чыдагъанма: –
анга бу кыйынлы жерде
къан жугъулу кюзгю болгъанма
жыйырманчы ёмюрюмде.

Жюрек кимден жууап сорлукъду?
Къайда къарыусузгъа билек?..
Бара тургъан ёмюр боллукъду
жаханимге жангы индек!
Жиля, поэт! Жиля, булутча, -
оюм да къыгды жюрекеде.
Жашау (жукъу аллы умутча!)
бошдан да бош болду жерде.

Жауун озса, жамчы бла къуума –
«телича» этме атынгы;
алай а: «Бошду!» – деп да буума
жашырынлы муратынгы.

* * *

Кёремисе тауну! Къарлыды тёпеси!
Жулдуз гулмаклагъа бурса да ол эсин,
жашил этеклерин унутмаучуду тау,
ачыуланып, этсе да бораны бла дау!..

Халкъны даражасы да тау кибик болсун;
ауурча кёрюнсе да, тёппенгде турсун!
Насып табарса – баш болса туугъан ташынг;
шо тапмасанг да не? Жарыкъ болур башынг.

ЭРИНЧЕКЛИК

Къудурет шошлукъ бийлейди таулары,
мен а бюгюн къудуретге сансызма:
мыйымдагъы жаннган дуньяланы
чахаслаялмай, бюгюн болмазлыма.

Эринчеклик, къабакъсызлы къала,
тынчлыкъ бла жюрекни татлы къозгъама.
Лохбашча, тентирей, лохбаш чала,
битеудунья лохбайланы озгъанма.

Кёлюм кюсегеген жаншакъ кибик,
безиреу кибик – солуу да бездиреди:

сен болмагъан кюнде, эринчеклик,
жашау кесин ишле бла суюдюреди.

* * *

Кёзлеринг – къара, субайды акъ чархынг,
къарылгъач къанатча – къашынг да:
манга жокъчады жүрек ахынг;
башхадыла ташынг, ашынг да.

Да мен да, жаным, сени суююп,
сен а: «Угъай!» – деп, не этерме?
Аны ючюн жүрегим куююп,
дуньядан ёлюпмю кетерме?!.

Алай болса да, жокъду хата, –
чынтгы суюмекликни билirme:
манга келген ахыр сагъатда
ышара-ышара ёлюрме.

* * *

Олтурма бош, изле игиликни;
аны излей, сайла жигерликни.
Мадар этсенг, жарлы феллах,
къадар этер уллу Аллах!

Кюнле – угъай, жылла бла бош турдум
не зийналыкъ бла кефликни къурдум,
бир зат бла этмейин мадар:
алай болур эди къадар.

Менича болма, алан, дуньяда:
къынгыр ёсген къайынма къаяда.
«Аллах!» – деген болады токъ;
болурем, Ол болушмай, жокъ.

«Иги этгенме!» – дерча итиндим,
шо аз этсем да, ишими этдим:
«Аллах!» – деген ачлай къалмаз,
болса да ач, кёпге болмаз...

Салам берирча тапмады къолум
башха къолну – алай болду жолум:
табалмай бюгюн да аны,
къаргъамайма харамланы.

Алгъын кыйын эди жашау, эсле –
хужу хукмат турады хар эсде:
алай а бюгюнню жашау –
чибижини суусуз ашау!

Жангыз да жүрекни ёкюллюгю –
уллуду халкъымы тёзюмлюгю!
Тёзерсе, Аллахха ийнан,
халкъынгча бол, анга ышан!

ЧЫЛМАС ЭЛГЕ

1

Къалай жолугъайым санга?
Сарнайды хар ташынг!..
Мудах жулдузча, туманнга
батады кыт башым.
Эски элни дуркъулары
къарайдыла кёкге;
Кийиксинген шапталлары
чагъадыла...
Кимге?..
Къалай билдирейим сизге?
Болгъанбыз фонк. Тёзюм!
Насып излей жерибизге,
сынсыйды хар сёзюм.
...Чылмасымы шапталлары
кибикча,
несиз
кийиксинген сагъышларым,
кимге чагъасыз сиз?!.

2

Шаптал терекле чагъа эдиле,
чагъамыдыла ала?
Кёкден жулдузла агъа эдиле,
агъамыдыла?.. Къара!

Къара стауатны агъач жанында
отламайдыла малла:
озгъан жомакъны от жагъасында
ойнайдыла шайтанла.

Шайтан тойланы кьанлы сыйында
тепсей кьалгъанча кечге,
жарлы юйюмде жүрек кьайгыдан
жукъслаялмайма мен кече.

3

Тохтатыгъыз машинаны! Мында –
Чылмас элни хуна сыныгъында

олтурайыкъ да, бирча жиляйыкъ;
эски дуркьуларын да санайыкъ

журтубузну тьюпсюз кьалгъан элин;
Чылмас тардан ургъан ёксюз жели

эжиу этер, бетибизге ура,
бизни кюйюбюзге эсин бура...

Тохтатыгъыз машинаны!.. Мында –
ханслы кьабырланы кьыйырында

эсгерейик ёлген аппаланы:
ала жатхан сыйлы кьабырланы,

чынты туудукъларыча, санайыкъ, –
олтурайыкъ да, бирча жиляйыкъ!

* * *

Кимни да бар кёгю, жери.
Тынчайтмайды жүрегими жокълукъ.
...Зоопаркда табар бёрю
окъдан (жесир болса да) кьоруулукъ;
кьарны ючюн да жокъду кьоркьуулукъ.
Бизге уа кьоруулукъ, токълукъ да жокъ –
итле кьабадыла, марайды шкок...

Алай эсе бизге мадар,
унутайыкъ «насып» деген затны.
Эсге тьюшюрюгюз:

кьадар
эркинликге элтген кьазауатны
оту бла кенгертеди дуньяны.
Берликди ол бизге кьоруулукъну,
аякъ тьюпге атсакъ кьоркьуулукъну.

БАБА УЛУ ИБРАГИМГЕ

«Бёлюрме жукъусун, – деп – киштикни»,
шо файгъамбар да этегин кесгенди.
Ибрашча, къучакълайма терекни:
мени жаным мудах тюшню кёргенди.
Ингирледе къарайма бийикге:
акъсыл тамгъа акъсыл нюрюн тегеди;
желчик тукъузгюню терезеге
айны жарлы жарыгъында бюгеди.

О, тукъузгю, мени желим – заман,
сенден да бек мени жашау бюгеди:
терезеден кирген сууукъ туман
тангда мылы жастыгъымы кёреди.
Къайсы обур къаргъыш этди манга?
О, кёп аманлыкъчы эсге тюшеди.
Жукъламай кёп чыгъама мен таннга, –
тукъузгюлеча да, дертим бишеди.
Алай а мен: «Аманса!» – деп айтмам,
этегими кесерме да, кетерме.
Мени сатса да жан, аны сатмам.
Неге керекди? Мен анга тэзерме.

* * *

Нени излей, неге сарнайса
туманында жукъулану? –
Сен кесинги кесинг алдайса:
борчуму барды дуньяны?

Къанлы сагъышланы кютесе,
къойчу кютгенча къойланы.
Сен бошуна тырман этесе:
борчуму барды дуньяны?

Заманланы жели келликди,
сынсытдыра жерни, ташны;
харам харамлыгъын кёрлюкдю:
борчуму барды дуньяны?

Солдат ынчайды – тегюледи
сууукъ къаргъа халал къаны.
Аныча, азмы жан ёледи?!
Борчуму барды дуньяны?

Жарсыйма, жаным, мен санга да –
букъдур, кёргюзтме жараны!
Насып къайда?.. Санга, манга да
борчуму барды дуньяны?!.

ХАР ЭСЛИ СЁЗНЮ ЭНЧИ МАКЪАМЫ БАРДЫ

Жазыу иш бла кюрешген адам бирде арталлыда эсинде болмагъан шартха тюбеп къалады, бир заманда акъылына келмезлик сорууланы эшитирге да тюшеди анга. Кертиди, литературада жолгъа бек къыйналып атланаса, фахмунг кесин таныта тургъанлай окъуна. Алай бу сыйлы да, къыйын да ишде бир энчи сынаула болмай да къалмайдыла – аланы кёбюсю адамны ышаннгылы жолгъа тюзетедиле – алгъа барыргъа, ахшы муратларына жетерге онг берлик жолгъа.

*Харун бла Тагий сабийлери бла.
(Ортадагъы Тагийни атасы Сарбашланы Юсюн)*

Аллай кезиуледе тууадыла сейирлик оюмла, сейирлик къадарлары болгъан адамла бла тюберге, жүрек кючюнге, фахмунга базыныу-лукъну ышанлары. Жазар затынгы баш оюму да аллай кезиуледе жаратылады. Мен кесим жазыу иш бла кюрешгенли, адамны къадарын суратлауну бек биринчи тизгиннге салгъанлай келеме. Къалай насыпды биреуню юсюнде (ол ким да болсун) башхала эслемеген шартланы ачыкъламакълыкъ, аны ич дуниясына тюшюнмеклик, бек алгъа аны адамлыгъына, этген ишине тюз багъа бичмеклик.

Очеркни баш жигитини къадары уа сени аллынгда жангы борч са-лады, башынгда жангы оюмла туудурады. Аланы сансыз этген журна-

листни неда жазычуну иши уа топуракъдан къаланнган хунагъа ушاپ къаллыкъды – кёзню ачып жумгъунчу оюлуп. Аны себепли ол жазыу этген заманында хар айтылган сёзню макъамын эшитгенлей, суратланыу кючюн сезгенлей турургъа борчлуду. Бир эс буруп тынгылачыгъыз, хар эсли сёзню кесини энчи макъамы болмай амалы жокъду.

Адамны жашауу жашырынлыкъдан толуду. Не керти адамынг бла да кюн сайын тюбешип тургъанлыгъынга, аны ниетин, инсан даражасын тийишлисича ачыкълаяллыкъ туююлсе. Баям, ол затлагъа, биринчиден, адамыча эс бурмагъаныбызны хатасындан болур. Алай, башда айтханымча, жазыучу сюйсе, сюймесе да, табийгъатны ариулугъуна, кёзюне терк-терк уруна тургъан инсанни кимлигине багъа бичмей къоярыкъ туююлдо кеси акъылында. Аллай заманда адамны иги шартларына: адеплигине, билимине, эсли сёзлерине, ниетини тазалыгына энчи магъана берала эсенг – насыплыса. Ол чыгъармачылыкъ иш бла кюрешгеннге намыс келтирген шартды, аллына салган борчну тынгылы этерге болушхан кюч.

Тейри, мен Ахматны таныгъанлы беш-алты жыл болса керек. Тюзюн айтайым, ал кезинде артыкъ къазанлашхан адамым туююл эсе да, тюбеген сагъатыбызда уа бир бирибиз бла жарыкъ саламлашмай озмагъанбыз. Мен, тамата къадарымда, саулукъ-эсенлик сурагъанма, андан тереннге уа кирмегенбиз; ишни, жашауну юсюнден ушакъ этип кюрешмегенбиз деген магъанада айтама ол сёзлени. Алай, бир жол, адамла кёп жыйылган жерде, аны миллетибизни тарых шартларыны, кеси тукъумуну, динибизни юсюнден да хапарларына тынгыларгъа тюшдю да, битеу жашауун кюрулуш ишге берген инженерни терен оюмлулугъуна сейир этмей болмадым. Литератураны, культураны, искусствону, спортну кёлю бла сюйгени бютюнда сагъайтды мени. Кязимни, Къайсынны назмуларын тауча, орус тилде да кёлюнден аныча уста айтхан адамгъа кёп тюбемегенме. Ол 1997 жылда композитор Этчеланы Музафар бла бирге кюрагъан «Ийман» ансамбль бюгюнлюкде «Халкъ ансамбль» деген атны жүрютеди. Ол 1999 жылда республикалы конкурсда хорлап, андан сора Уфада халкъла аралы фестивалда Гранпри саугъаны алып къайтханды.

Сумайланы Харунну жашы Ахматны «Ийман» деген волейбол командасы да кёп заманны ичинде республикада алчылыкъны кишиге бермегенди. Хасанияны спорт школунда ишлегенлеге да хар не жаны бла да болушханлай турады Ахмат. Не уа Сумай улу битеу кюранчланы кеси боюнуна алып кюрагъан студияны ишине бир къауум сёз бла багъа бичип къояргъа къыйынды. Таулу жырчылары хазна къалмай барысы да жырларын анда жаздырадыла, ол ишде Жашууланы Башир Ахматны керти болушлукъчусуду.

Хасаниячыла Сумайланы Ахматны атын кюн сайын игилик бла эсергенлерине шагъатлыкъ этген дагъыда бир шарт барды. Ахмат, элни администрациясыны алгъыннгы башчысы Темиржанланы Махтини тилегине эс буруп, Хасанияда уллу межгитни кюрулушун къолгъа алып, миллион сом багъасы (кеси ахчасына) иш тамамлагъанды.

Биз жашаууна, ишине кечирек эс бургъан жаш, хапар айта келгенде, битеу жетишимлерин атасы, анасы берген дерсле бла байламлы этеди. Ахмат кесини башчылыгы бла ишленген мекамланы санай келип, сора, бирде сёзюн тохтатып, атасыны, анасыны, ызы бла къарындашларыны, эгечлерини, аладан туугъанланы юслеринден айтып тебиресе, жашны адамлыкъ даражасына энчи магъана берирге тюше эди. «Адам бла сёлешсегиз, ушакъ этсегиз, бек алгъа аны ахшы ышанларына эс бурургъа юйренигиз, – деп болгъанды Харун сабийлерине, – ала уа, он адам – алты жаш бла төрт къыз. – Эр киши (ол сабийчик окъуна болсун), босагъадан атлагъан заманда ёрге турмасагъыз, намысыгъыз къара шайны къыйматын тутарыкъ туююду», – дегенди.

Харун сабийлерини жангыз бирине къол кётюрмегенди, ачыуламыш окъуна сёлешмегенди, алагъа бюсюрегенин, бюсюрмегенин да кёз къарамы бла ангылатханды. Атасы Ахматха жаланда бир кере тырман этгенди ачыгъындан. Ол алтынчы классда окъугъан заманында школгъа жете баргъан тенглерине ашыгъып, орамда акъырын атлай баргъан акъсакълны – Жангоразланы Адрахманны, озуп кетгенин эслейди Харун, узакъдан къарап. Ол жашына кёлю бла тырман этеди, тамата адамны аллы бла ётерге жарамагъанын ангылатып.

* * *

Ахматны атасы Харун, аны къарындашы Рамазан Фин эм Уллу Ата журт урушлагъа къатышхан адамладыла. Экиси да жигитликлери ючюн орденле, майдалла бла саугъаланып къайтхандыла. Аланы юслеринден айтхан заманында жашны кёзлери жарыкъ жангланларын эследим, – ол ала бла ёхтемлене эди. Алай Ахмат, 1959 жылда Хасанияда туугъан жаш, атасыны урушдан къайтмай къалгъан къарындашы Абулланы сагъыннганында, кёлю толду, ёмюрден-ахыргъа бирге ёсен, бирге жашагъан адамындан айырылгъанча. Не уа атасы Харун, 1943 жылда урушда къыйын сермешлени биринде ауур жаралы болуп, душманны къолуна тюшюп, кечесин, кюнюн да дуния азабын чегип ашыргъан жеринден къачып къутулгъанын эсгерген сагъатында тюкюрюгюн терк-терк жута, сёлешалмай тохтагъанын эслеген адам ол ишни сансыз этип къояллыкъ туююл эди.

Харун фронтчу тенги Владимир бла бирге, концлагерьден къачып, къыш чилледе терен сууну ичи бла (ызларын итлеге тапдырмаз мурадда) жети километр узакълыкыгъа баргъандыла. Болсада была, «отдан чыкъ да ёртеннге» дегенлей, жесирликден сау къутулгъанлыкыгъа, кесибизникиле сынатхан азап, концлагерьде кёргенлерин унуттурады. Кертиди, кёп тинтиуледен къутулгъан жашланы бир кесек заманнга солургъа юйлерине жибередиле. 1943 жылда Харун Огъары Малкъаргъа келгенинде, аны къуанчын сау эл этген эди.

Сумайланы Харун аскерден 1946 жылда къайтып, адамларын Къыргыстанда Къызыл Къыя шахарда тапханды. Ол къарындашлары Рамазан, Магомет бла бирге шахтада ишлеп, ючюсю да атларын

иги бла айтдырып тургъандыла. Кёп адамдан эшитгенме Харунланы (тёрт къарындаш, эки эгеч) бир бирлерин жүрютгенча алай кёпле жүрютмегенлерини юсюнден. Былайда быллай юлгю: Яникойда киеую Мызыланы Махмуд, эгечи Фатимат анда юй сатып алыргъа башлагъан заманларында, Харун, ол тийреде жашагъанлагъа барып, хар бирине энчи тюбеп: «Мени эгечим сизге кьоншу болур акьылдады, ол ишге ыразымысыз?» – деп соруп айланганды. Ала бюгюн да жашайдыла тийре бла эгеч, къарындашча татлы.

Харун урушда аскер бёлюмде тасхачы жыйынны таматасы кьада-рында хар кезиулю борчун толтурургъа тебирегени сайын нёгерлени кеси сайлаучусуча, Кавказгъа кьайтхандан сора кьурулуш бригаданы таматасы болгъан заманында да алай этгенди. Къарындашы Рамазан, Улбашланы Ако, Къзакъланы Абукой, Тёппеланы Азамат, Глашланы Хасанбий (Хасанбий артда, билим алып, кьурулушлада инженер болуп ишлегенди) Харунну бригадасыны атын республикагъа айтдыргъан адамла эдиле. Ала «Чегет», «Чегем» турбазаланы, «Туркменистан», «Нальчик» санаторийлени ишлеген заманларында бютюнда уллу жетишимле болдургъандыла.

– Махтанган этген сунмагъыз, – дейди Ахмат, – Хасанияда мени атамы кьолу жетмей алай кёп жашау журт ишленген болмаз. Кьолдан уста эди; ол ишлеген шинтикле, столла юйюбюзде бюгюн да турадыла (Харун 1917 жылда туугъанды, 1975 жылда ауушханды, жаннетли болсун).

... 1965 жылда Хасанияда быллай бир иш болгъанды: отундан ауур жүокленген ат арба уллу жолну энишге келе тургъанлай, атла мешинадан юркюп, арба башчыгъа бой бермей, энишге атылгъандыла. Ала ол барыудан барсала, олсагъатда школдан чыгъып келген ууакъ сабийлени къара къаргъышлыкъ этерик эдиле. Жол жанында сюелип тургъан Харун, аны алайлыгъын терк ангылап, арба таба сызылады. Атланы жүогенлерине алай терк къалай жабышханын ол кеси да ангыламай къалады. Алай атланы аякъ тюплерине тюшген Харунну кёзлери от чагъадыла. Атла аякъларын малтап, сюеклерин ууатадыла, алай Сумай улу жүогенни кьолдан ычхындырмайды, тыяды атланы. Болсада ол больницагъа тюшюп, жети ай жатып чыгъады. Врачла алгъа аны бутун кесмей сау эталмазлыкъларын ангылатадыла. Алай жууукъ-тенг кьолгъа алып, билимли-сынаулу дохтурлагъа къаратып, Харунну ол палахдан кьутхарадыла.

Юйюрню ауурлугъу тиширыуну боюнунда болгъанын иги ангылагъан Харун сабийлерини аналарына – Сарбашланы Юсюпню кызы Тагийге, кёзюнг къара болсун деп сёлешмегенди ёмюрде (Тагий 1997 жылда ёлгенди, жаннетли болсун).

– Анам харип, жаш заманында бек уллу къыйынлыкъла сынагъанды, – дейди ол, – онбешжыллыкъ кызычыкъ НКВД-ни аскери Саутуну халкын кьыргъан заманда анасын къалай ёлтюргенлерине къарап тургъанды.

Тюзюн айтайым, мен сёзню толусунлай Ахматны юсюнден бардыры акъылда эдим. Алай ол ишни, башда айтханымча, башха жанына кеси бурду: къарындашларыны, эгечлерини юслеринден тынгылы хапар айтып, аны ыразы эталсам, бек къууанырыкъма.

Мен тюбеген адамла айтханнга кёре, Харун бла Тагий туугъанлары, туудукълары да ала суйгенча адамла болуп ёсгенлерине (ала сабийлерин бир жерде да махтап хапар айтмагъандыла) къууана жашай келгендиле. Ол а къалай уллу насыпды! Алай бу юйюрге ёмюрлюк жүрек жара салгъан бушуула да болгъандыла: бир жашлары – Алибек сабийлей кетгенди бу дуниядан, Адрахман а эки жыйырма жылгъа чыгъып, ажымлы жоулгъанды. Аны къызлары Азиза бла Динара бийик билим алгъандыла, жашы Хызыр, эл мюлк академияда окъуй тургъанлай, аскерге кетгенди. Бусагъатда анда инсан борчун намыслы толтурады.

– Билемисиз, дейди Ахмат, – атам урушдан да Владимир бла бирге къайтханды. Бизни юйюрге биринчи сабий туугъанда, аны анасы Феня аны атына Галя деп атагъанды. Галя биз кёчгюнчюлюкден къайтхандан сора Хасанияда таулуланы арасында школну алтын майдалгъа бошагъан биринчи сабий эди. Ол Къабарты-Малкъар къырал университетни физика-математика факультетин да бек иги белгилеге тауусуп, «къызыл диплом» алып чыкыгъанды. Беш жылны ичинде Ленинчи стипендия алып окъугъанды ол. Университетни алимлери сен аспирантурагъа киррге керексе деп, сёзню къаты салып тохтаидыла. Къыз кеси да, ата-анасы да угъай демейдиле ол ишге. Болсада къыйынлыкъ кишиге да соруп келмейди, атасы дуниядан кетип, Галя ахшы муратына жеталмай къалады. Эки жылны Бабугентни школунда сабийлени математикадан кёл салып окъутады. Андан берисинде уа (35 жыл) Нальчикни коммуналь-къурулуш техникумунда ишлейди. Галя бла Жангоразланы Ахматны жашы Мустафа (ол къурулушла жаны бла инженерди), толу юйюр къурап, бир бирлерин ангылап жашайдыла. Юч сабийлери: Ибрагим экономист, Мадина бла Алий КъМКъУ-ну студентлери.

Харунну экинчи къызы Аминатны къадары да сейирликди. Халкъыбызны жаш тёлую, билимни жолуна чыгъып, къайда суйсе анда окъуп тебиреген кезинде, Аминат, школну бошап, бийик билим алыргъа Фрунзе (Бишкек) шахаргъа атланады. Харун бла Тагий алгъа аны ол ишине артыкъ ыразы болмайдыла – къыз башы бла узакъгъа кетерин суймейдиле.

Алай, сабийни жолундан тыйсала, аны кеси ёмюрлеринде билим алыргъа термиле жашагъан адамла сабийлерини аллына келе тургъан насыбына чырмау боллукъларын ангылап, ахшы жолгъа ашырадыла.

Аминат ол заманда къалай учуна эди алгъа, кёк кенглигине къанат къакыгъан къанатлыча. Сёзюн сабыр, сагъыш этип айтыучу Харун бу жол кеси оноууна кеси да ыразы болду – сабийин насыплы этген къалай уллу къууанчды ата-анагъа.

Къыз Бишкек шахарда медицина институтга кеси кючю бла кире-ди. Аны билимине, адамлыгъына, адеплигине студент нёгерлери,

уастазлары да бюсюрейдиле. Ол шартла уа жаланда Харунну юйюрюне угъай, миллетге окъуна намыс келтирген ышанла эдиле мени ангылауумда. Къалай игиди: «Ол адепли къыз – таулуду», – деп айтдырмакълыкь.

Аллай къыз жашау нѳгери болурун суйгенле кѳп эдиле институт-да. Болсада сайлау Аминатны кесине тюшеди, ол Мелис Байтиков бла бир юйюр къуаргъа ыразылыгъын билдиреди; Аминат этген ишине бир кюнде да сокъуранмагъанды. Ала Бишкекте – Къыргызстанны ара шахарында жашайдыла. Аминат анда медицина институтну кафедраларындан бирине башчылыкь этеди, Мелис а аты айтылгъан алим, фахмулу хирург, кесини энчи клиникасы да барды. Тамата жашлары Улан да хирургду. Калининград шахарда жашайды, ишлейди. Къыргызстанны, Россейни да инсанына саналады. Батыр Москвада Халкъла аралы байламлыкьны институтун бошап, Къыргызстанны Тыш къыралла ишлерини министерствосунда жууаплы къуллукъладан бирин жюрютеди, къызлары Мадина уа орта школну быйыл бошарыкъды.

– Эгечлерим тынгылы жерлеге тюшюп, жашаулары тап къуралгъанларына бек къууанама, – дейди Ахмат, – Нажабат Шауаланы Салихде эрдеди, къызлары Саида КъМКЪУ-да окъуйду, Аида школда, Залим да алай. Жашчыкъны спортха кѳл салып кюрешгенин кѳрген адам кѳлю бла къууанмай къаллыкь туююлду. Къызла уа экиси да музыкагъа юйренедиле, назмула, жырла жазаргъа итинедиле. Ол затлада ахшы муратларына жетерлерин суюме.

Бек кичибиз Асият атасын танымайды. Аны себепли Асиятны кѳлюн алыргъа кюрешебиз къайсы бирибиз да. Ол Гуртуланы Асландады, аланы юч сабийлери барды. Аслан къурулушчуду, къолундан келген жашды.

Андан арысында Сумайланы Ахмат къарындашлары Алийни (инженер билими барды), Алимни (Майкопда автодорожный техникумну бошагъанды) Азворну юйюрлерини, кеслерини юслеринден да кѳп иги хапар айтханды.

* * *

Сумайланы Ахмат кибик жашыбызгъа сансыз кѳзден къарап онг жокъду. Башханы къой, быйыл апрель айны ахыр кюнлеринден биринде Чирик Кѳлге тышындан солургъа келип тургъан адамла бла (кѳбюсю эрменлиле – Занкишиланы Къубадиини къонакълары) тюбешгенибизде, Ахмат Къайсынны «Къама» деген назмусун орус тилде кѳлюнден айтхан заманда кѳз жашлары чыкыгъанла бар эдиле. Ол ишни алай тынгылы этерге боллукь эди жаланда фахмулу, сынаулу артист неда поэт. Биз былайда Сумай улуну поэзиягъа суймеклиги уллуду деп, аны бла чекленирге боллукь эдик, башха миллетлени адамларыны къатларында мени, башха нѳгерлерими да къууандыргъан жашны юсюнден. Алай иш жаланда суймекликде туююлду, ол зат Ахматны билими, фахмусу терен, литературадан ангылауу иги болгъаныны, сураглау сѳзню къыйматына тынгылы тюшоннгенини шартыды. Ана

тилибизде, орус тилде да ариу селеше билген жашны хар айтханына эс буруп тынгылай эдиле ол кюннго кьонакьла. Ахмат аллай жерледе да, кеси ишиндеча, жууаплылыкьны терен сезген жашды. Харун, Тагий юйретгенча жашаргьа сюеди хар заманда. Алайсыз ата-ана кьыйынын тас этип кьояр эди ол. Аны алайлыгьын хар заманда сезгенлей тургьан жаш, адамлагьа игилик этерге сьуйгенлей, кьарыусузлагьа болушургьа кереклисин (ол зат кьолундан да келеди) кесини баш борчларындан бирлерине санагьанлай турады. Ахматны ол ышанларыдыла аны халкьгьа сьойдюрген. Шимал Кавказны кьалайына барса да, артыгьыракьда Кьарачайгьа, бу кимди деп киши сормайды, Сумайланы Ахмат келгенди деп, кьууанадыла ансы. Аны алайлыгьын мен кеси кьезюм бла кеп кере кьргенме.

Атасы Харун, нек эсе да, Ахматны окьуууна энчи эс бургьанды – ол билимли адам болурун бек кьусегенди. Харун кюнлени биринде бир кьабартылы шуьхундан эшитеди:

– Нальчикде Александровка тийресинде республикалы магьананы тутхан, сабийлеге башха жарледен эсе кеп да терен билим берген интернат школ барды, – дейди ол, – сабийлерин анда окьутмагьан кьулдукьчугьа тьубемегенме. Айтдырмай кьоймай эсенг, республиканы оноучуларыны бла алимленини арасында анда билим алмагьанына тьуберик тьуйюлсе.

Алай тынч тьуйюл эди ары окьургьа тьюшмеклик: энчи комиссия кьарагьанды хар сабийни ангылаууна, саулулгьуна, атасы, анасы кимле болгьанларына. Кьысхасы, сабий уллу сынауладан ётерге керек эди биринчи классха жюрюп ючюн. Ётеди жаш битеу сынауладан.

Ол кюн Харунда болгьан кьуунчны чеги жокь эди; Ахмат кьыралны менме деген бийик билим берген окьуу юйюне тьюшген сунар эдинг.

Алай Харун, жашы андан да иги жерде билим алырын сьуйсе керек, Ахмат окьугьан интернат школну терк-терк жокьлайды, устазлагьа тьубеп, ушакь этеди. «Мен билеме, – дейди ол кеси кесине – кьайсы иште да ахшы муратынга жетер ючюн кьурешмеклик, битеу халкь сьуйюп тынгыларча жыр этгенден тынч тьуйюлдю, болсада дуняда хар иште да игилик хорларгьа керекди, аны болдурлугь' а бек алгьа кьурешди...»

Тейри, былайда Харун философия оюмлагьа терен «киргенине», баям, кеси кесинден окьуна уялды; тегерегине тынгысыз кьарап, кьатында адам кьрмегенине кьууанды. Ахматны окьуууну юсюнден тохтамай башхала айтханнга кьулакь салып тургьанына артыкь бюсюремей эсе да, бу жол да бой салды шуьхлары айтханнга, – жашын окьургьа Баксанёнокдагьы интернатха кьечюрдю. Ахмат анда тёрт жыл окьуп, кертиси бла да иги билимчик алып, андан сора Хасанияны школуна жюрюп, аны жетишимли бошагьандан сора Нальчикни коммунально-кьурулуш техникумуна кирди. Анда да тенглеринден артха кьалмай окьуйду. Ызы бла уа аскер борчун толтурургьа кетеди. Акьылбалыкь болгьан жашны жашау жолу ма алай башлангьанды.

Жашауну жашырын жорукълары жашны кѣп затны юсюнде сакъыш этдиредиле; ала кесине буюрулган ишни шарайыпсыз тамамлауну борчун тюз ангыларга, уллуда, гитчеде да болсун, адамлык шартланы сансыз этмезге да юйретедиле. Табийгъатны байлыгына эс бургъанлай жашагъанына да сейирсинесе. Бюгюн ол Къайсын кибик фахмулу адамларыбызны поэзияларыны суратлау кючлерине кеси энчи багъа бичерге къолундан келгенине, башда белгилегенимча, кѣп назмусун кѣлунден айтыргъа билими, фахмусу жетишгенине да бюсюрейсе. Ол затланы барысына да мурдор, баям, гитчелигинде окъуна салынган болур эди.

– «Кесинг кибик кишиге акъыл юйретиучю болма», – деучю эди атам, – дейди Ахмат, – алай, жарсыугъа, ол сѣзлеге кертичи болалмаган кезиулерим жарсытычудула бирде; тенгине, жууугъуна уллу кѣллююк этген, ишине учхара кѣзден къараган адамга тѣзалмайса, не татлы адамынг эсе да. Эслини насийхатын башына алмаган а жашаундан къуанырыкъ туююлду. Эй, былайда мени тюз ангылагъыз, сѣз атлары дунягъа айтылган акъылманланы, сора ѳз миллетибизде халкъ ауузларына къараган адамланы насийхатларыны юсюнден барады. Хыйласызлыкъ, билим, эслилик адамны хар заманда ышангылы нѳгерлери болуучусун да атам терк-терк айтыучу эди.

Ахмат, хар атламындан игилени айтханларына таяна эсе да, тутхан ишинде уллу кѣллююк этсе, бет жарыкълы болмазлыгъын бир кишиден кем ангыламайды. Аскерден къайтып, ишге тохтаган биринчи кюнунден бери да алайды. Алай болмаса, аны къуллугъу, жууаплылыгъы тохтамай кѣтюрюле барырма эдиле. «Нальчик» курортну къурулуш управлениясында алгъа бригадир, ызы бла уа кѣп да бармай мастер. 1982 жылда уа «Бек иги жаш специалист» деген атха тийишли болуп, Нальчикде Ленин район Советге депутатха айырылады. Къалай уллу ышаныулыкъ эди ол алыкъа сакъал-мыйыкъ урмаган таулу жашха. Андан арысында уа жаланда ѳсюу.

«Къабмалкъгражданкъурулуш» трестге жууаплы ишге кѣчюргенлеринде уа, кѣпле сейир этедиле: «Бийик билими болмаган жашны аллай бир неге кѣтюрюрге керекди?», дегенле да болгъандыла. Алай – ол тюрлю сѣзле Сумай улун бютунда тизгинли, иш кѣллю, оюмлу этедиле, билимин ѳсдюрюрге итиндиредиле. ДСУ-да ишлей турганлай, 10-чу къурулуш управлениягъа тамата этип саладыла. Ахмат, коллективни кесини ызындан тизип, кѣп жашау журтла, сабий садла, поликлиникала ишлетеди.

Сумайланы Ахмат, ишлей да турганлай, Орджоникидзе шахарда К. Хетагуров атлы къырал университетте заочно кирип, бийик билим алады. Андан сора хар жерде да базынуулу эди атламы. 10-чу къурулуш управленияны таматасы, «Гражданкъурулуш» биригиуню таматасыны экинчиси болуп ишлеген заманларында да ол башчылыкъ этген коллективле атларын жаланда иги бла айтдырып тургандыла.

Уллу къыралыбыз чачылгандан сора да, Ахмат арталлыда жунчумагъанды; кеси жангы къурулуш организация къурап, атына да «Ий-

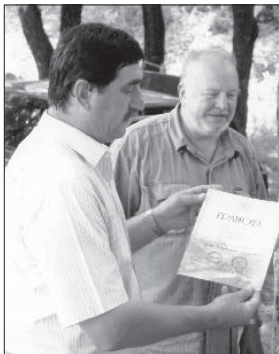

ман» атап, битеу болгъан онгланы оюмлу хайырланып, ишни ким да сукъланырча тынгылы бардырады кѣп жылланы ичинде. Аны бюгюнлюкде алтмыш эки адамны бирикдирген кѳрулушчу жыйыны республиканы къалайында да кесин жокълатханлай, кългъа алгъан ишин шарайыпсыз тындыргъанлай келеди. «Ийман» Черек ауузунда тау этеклеринде чекчи аскерге ишлеген кѣп тюрлю магъананы тутхан, тынгылы журтланы юсюнден басманы, радиону, телевиденияны юсю бла да кѣп махтаула айтылгъанлары республиканы жамаатына белгиледи.

КъМР-ни президенти А.Б. Каноков ол межамланы хайырланыугъа берген кюн анда жыйылгъан халкъны аллында сѣлеше: «Ахмат, ёмюрюнг узакъ болсун, жанынг саулай кесинге жарагъан эсгертме ишлегенсе,» – дегенди.

«Ийман» бусагъатда бардыргъан бек уллу кѳрулуш, Нальчикде, башха жерледе эте тургъан ишлерин санамай, Кенже элни культура юйюдю. Аны ишини ёлчеми бир ненча миллион сом бла саналады. Техникасы да жетишимлиди Ахматны; болушханнга ол болушады ансы, кишиден болушлукъ излемейди техника жаны бла да.

Сумайланы Ахмат республиканы жамауат ишине тири къатышханын белгилегенбиз башында. Алай ол бир бѣлек жыл мындан алгъа алты адамны хорлап, Нальчик шахарны жер-жерли Советине депутатха айырылгъанын да белгилей кетерге керекбиз. Ахмат ол жумушунда да кѣплеге болушханды, артыгъыракъда къартлагъа бла къарыусузлагъа. Бусагъатда Сумайланы Харунну жашы Ахмат РФ-ни Тыш къыралла бла ишлерини министерствосу кѳурагъан историяны, культураны эм Кавказны бизнесини академиясыны биринчи вице-президенти, ол

академияны академигиди, Пятигорскеде М. Ю. Лермонтов атлы кырал музей-заповедникни попечитель советини члениди.

Бу биз хапарын айтхан академияны президиумуну илму секретары эм директоруну экинчиси, аты айтылган алим Захаров Владимир Александрович алгъаракълада кырал жумуш бла Шимал Кавказгъа келген эди. Нальчикде анга тюбеп, ушакъ этгенме.

– Мен, – деген эди ол, – Кавказда жашагъан халкъланы тарыхларын, адет-төрелерин игирек билирге эрттеден кёл салып кюрешеме. Гюржюде, Эрменде, Азербайджанда да терк-терк болама.

Насыпха, ол ишиме бир заманда сокъуранмагъанма. Аны хайырындан кёп ахшы, билимли, эсли, халал адамла бла танышханма, ала бла татлы шуёхлукъ да жүрютеме.

Сумайланы Харунну жашы Ахматха биринчи кере тюбеген кюнюю уа бир заманда да унутурукъ туююлме. Кесини миллетини тарыхын, адет-тёресин бек иги билген жашды. Алгъа мен аны алим-тарыхчы сунуп тургъанма. Алай болмагъанына, биз, академияны алимлери, бюгюн да ийнанмайбыз. Ол неда бу ишни юсю бла алимле бирге жыйылгъан сагъатыбызда Ахматны жокъламай кёймайбыз, бек хычыуунду аны къатында болмакълыкъ, сёзюне тынгыламакълыкъ. Биз озгъан жыл Лермонтовну туугъан кюню бла байламлы Пятигорскеде жыйылгъаныбызда, Ахмат Лермонтовну Кавказ бла байламлыгыны юсюнден айтхан заманда алимле тамашагъа къалып тынгылагъан эдиле.

Дагъыда бу жашда биз эслеген бир иги зат – айтхан сёзюне табылгъан адамды. Мен аны хар сёзюне ийнанам, не уллу жумушну да арсарсыз ышанырыкъма.

Хар жерде да, хар иште да бет жарыкълы бола барсын беш сабий ёсдюрген, атын жаланда иги бла айтдыргъан жашыбыз.

ЖАРНЕСЛАНЫ Х.

ХОЛАЛАНЫ Марзият

«Тойдургъанны – төппесинден»

Жаш юйюрге беш жылгъа жууукъ заманы сабий туумай турду. Къайынла ол затха артыкъ ыразы болмагъан эселе да, келинни игилигине, баш тутханына асыры бюсюрегден, юйюне ашырыргъа кёзлери къыймай эди. Къайын анасы: «Жашым сабийсиз къалады, тюп болады», – деп, къайда уста болгъанын эшитсе, ары барып турду. Къызчыкны атасы, анасы да школда устазла эдиле. Окъуучула, аны гинжинича айландыра, зауукълукъ ала эдиле. Биринчи атламларын да ол къызчыкъ школну арбазында этип башлагъан эди. Бир жол а атасы базардан къызчыкъгъа аны кеси тенгли бир немис гинжи келтирди. Кюнле бара, Залийхатчыкъ да, гинжи да жыйрыкълары, бёркчюклерин кезиу-кезиу кие эдиле.

Ой, сабий заман, зауукъ заман! Кёзню къагъып ачхынчы кетди да, кёчгюнчюлюкню къыйын жыллары башландыла. Алтыжыллыкъ Залийхатчыкъ анасына, кесинден кичи эки къарындашына бла эгечине энди уллу къыз эди. Аналары колхоз ишге кетсе, ол, сабий къолчукларынын уллу адамча жарашдырып, жыйрыкъ женгчиклерин ёрге къайырып, гыржын этип, суу худар бла кесинден кичи къарындашларын, эгечин да ач этмегзе кюрешип тургъанды.

Ананы болушлукъчусу

...Залийхатчыкъ энди Залийхат эди, анасыны болушлукъчусу. Аны жашауунда къыйын, ачы кезиулери ахшы эсгериулеринден кёп эдиле. Болсада, ахыр кюнюне дери бир адам аны бети мутхузланып кёрмегенди.

...Залийхатха онтогъуз жыл болгъанда, жууукъларындан бирини хатасындан, дейдиле, аны ата-анасы кесинден кёп да тамата жашха эрге бар деп къысадыла. Ким биледи, абадан болгъанына да къарамай, ол хоншу элде тилегеннге барса, жашауу башхаракъ да болур эди. Алай къадар аны кеси элли жашха тубетди. Аманны кебинден Залийхат баш иеси бла тогъуз жыл жашады. Ючюнчю сменде ишлеп, фабрикадан арып-талып, кече белинде келип, аш этип, быстыр жуууп, юй жыйып, башын жастыкъгъа салгынчы, танг атып къала эди. Эки-юч сагъат къалкъып, танг белги бере башлагъанлай, туруп, биягъы юй жумушла бла кюреше эди. Маллагъа къарагъан, отун жаргъан, юйдегиле къопхун-

чу от этип, юйню жылытхан да ол. Баш иеси ауругъан эте эди. Къайын къызлары да, эрге чыкъгъандан сора да, ата юйлеринден кетмегенча, терк-терк келе эдиле. Аланы биргелерине уа сабийлери, баш иелери да. Алагъа да не айтхын? Юйлерине, аналарына келе эдиле.

Баш иеси бла жашагъан ючюнчю жылында, халжарны жангырта тургъанлай, Залийхатны аркъасына агъач тюшюп, къарынында сабийи кетеди. Къызчыкъ эди ол. Аллах аны да къоймагъан эди харипге. Андан сора бир бири ызындан эки жаш туудула. Экиси да гитчелей, не медет, аталары дуниядан кетди да, Залийхатха бютюнда къыйын кюнле келдиле. Къайынлары анга айтмагъан сёз, ала анга жакъмагъан къара къалмады. Ёмюрюнде кёзюн-къашын учундурмагъан Залийхатны атын саякъгъа да чыгъардыла. Сабийлери бла ата юйюне барып, къайтып келсе уа, къыш, жаз деп болмай, юйюню терезе миялалары сынып, эшигини кирити бузулуп, хапчуклары тоналып тургъанларын кёре эди. Аллаи аманлыкъланы къайынлары этгенлерин билгенликге, аны ючюн да ол алагъа дау айтмагъанды.

Эр киши, тиширыу ишни да эте билген Залийхат, къайда кеси, къайда атасыны, анасыны, къарындашларыны, эгечлерини болушлукълары бла кечинирге кюреше, бир адамгъа да кёзюнг къара болсун демегенди. Ол угъай да, кёрген къыйынлыгъыны юсюнден ата-анасына, къарындашларына, эгечлерине тарыгъа бармагъанды. Кимге да ышара-ышара, ариу сёлешген Залийхатны къадарындан хапарлары болмагъанла, бир тюрюлю къыйынлыкъ кёрмей, ол зауукълу жашагъан суна эдиле. Аны хоншулары уа: «Сейирди бу тиширыу. Не бек къыйнала эсе да, бюгюлмейди, ачыуланмайды. Бек башы уа – къайынларына кир къондурмайды. Ол аладан сынагъанны арбазда ит да сынамайды. Бу тиширыу не бир бек акъыллыды, неда бир бек телиди», – дей эдиле.

Къыш да, жаз да челекле бла тёш тюбюнден келтире эди ол юйюне суу. Аны бла да къоймагъан эди къадар аны сынагъанын.

Ал бота тенгли бир жерде къайын къызы уллу юй ишледи да, жашын алайда орнатды. Залийхатны эки жашы да уллу болдула. Аскерде къуллукъ этерге чакъырылдыла. Гитче жашы ракет аскерледе къуллукъ эте эди. Ол заман а Афганистанда къанлы уруш баргъан заман эди. Жашны ары жибередиле. Аны эшитгенлей, ана ол кюн окъуна Москвагъа учады. Аны насыбынамы, огъесе амалсыз халын кёрюпмю, билет сатханла, анга жанлары ауруп, билетле къыт заманда самолётха миндирип, аны ашыргъандыла. Залийхат жашын уруш баргъан жерге жибертмеген эди. Арта, кече жашы бла частъны бир отоучугъунда къалгъанында, эслеген эди Залийхат аякълары чындайсыз болгъанларын.

Эки жыл озуп, жашы аскерден сау-саламат къайтды. Уллусу да, анасына жашлыкъ, къызлыкъ да эте, алай жашай эдиле.

Энди хар зат да тап болгъаннга ушай эди. Жашла экиси да жетдиле. Аланы юйдегили этерге керекди деген оюм Залийхатны башын бийледди.

Бурунгулуланы акъылсыз сёзлери болмагъанды. «Ол дунияда апсынла бир бирлерине аркъаларын буруп, кюндешле уа – бетлерин буруп,

алай жатадыла», – дейдиле. Апсынланы жарашмаучуларыны юсюнденди бу айтыу. Ёмюрюнде Залийхатны кёрюп болмагъан апсыны анга келинлик тапды. Тапхандан не? «Алда бир онгмагъан, артда да онгмайды», – деген сёз кертти кёре эдим.

Ёксюз, уллу, къарыусуз юйюрден чыкыгъан кыыз эди ол. Адетде болуучусуча, сора, сурай да турмай, кесинден ыразылык алып, кызны келин отоугъа келтирдиле. Келинине къайын аналык угъай, аналык эте эди Залийхат.

– Сен къаллай къайын анаса? – дегенле да бар эдиле, аны алай кёрюп.

– Мени кызым жокъду, ол манга кызылык этер. Аны анасы жокъду, мен анга аналык этерге керекме. Аланла, келин а бизге ёлюргеми келгенди? – деп кёя эди Залийхат.

Къайын ана келинине кызынача бола эди, къайда иги зат кёрсе, аны сатып ала эди анга. Келинин къуандырыгъа кюреше эди. Ёмюрюнде ол кёрмеген тюрлю-тюрлю алтын затла алды анга, сыйлы кийимле кийдирди. Эртгенликде, танг иги да атхынчы, эринмей, базаргъа барып, хар зат къан багъа болгъанына да къарамай, жаз башында биринчи жетген жилекледен, баллиледен алып, келинине жашларындан энчи ашата эди. Битеу ол затланы кёре келген келин а кюнден-кюннге ёхтемден-ёхтем бола бара эди. Бирле-бир зат айтсала уа: «Келинни къарыны барды. Ол кюсегенин ашаса, сабийи да ариу, саулукълу боллукъду», – деп, кысха жууап бере эди къайын ана.

Келин кызычык тапды. Кесине ушаш, къара шинличик. Аны ызындан, кёп да турмай, дагъыда кыыз, дагъыда... Экинчи жашы да юйдегили болду. Уллу келинини хатасындан кесини жашауу уа айтып-айтмазча чыдамсыз болду. Къайры кетсин, башын къайры сукъсун, кеси он бармагы бла ишлеген юйден?

Кюнлени биринде, жууукъла, тенгле да жыйылып, Залийхатха:

– Биз сени бир иги адам бла танышдырыгъа сюе эдик, сен угъай демесенг. Ол санга таянчакъ болур эди, – дедиле.

Аны эшитген абадан келин, къайын анасыны юсюне кийген кийимлерин чыгъарып, орамгъа атып, аны кюбюрю, башха ырысхысы болгъан отоуну эшигине кирит салып, кеси босагъа аллына сюелди да:

– Ол мен орамгъа атхан эски-бюскюледиле сени затларынг. Аланы ал да, жаханымге окъуна бар, мындагъылану уа мен санга хурттакларын да берлик туююлме! – деп, Залийхатны толу юйден къуру журтха чыгъарды.

Ол сейир-тамашаны кеси кёзлери бла кёрген, эшитген хоншула, башха жууукъла да, сёз айталмай, сын болуп квалгъанда, къалай эсе да кирит салыннган эшик ачылып квалды. Аманни кебинден Залийхатны кюбюрюн бери чыгъарып, квалгъан ырысхысын а кююп, кесин ата юйюне келтирдиле.

Къууанчлы жашау кѣнге бармады

Жууукълары айтханны этип, Залийхат жангы жерге барды. Аны жангы къуралгъан юйюрюндегиле сегиз жылны, кюн да ала ючюн тийген сунуп, ариу жашадыла. Аланы кѣрген сукъланнган эте эди. Юйде уа – юч ѳксюз къыз бла бир жаш. Къызла да, жаш да гитчеле эдиле. Залийхат ѳксюзлеге ѳз сабийлеринеча бола эди. Ала да аны бек суйдюле, ариу кѣрдюле. Эр кишиледен артха къалмай, къадалып ишлеген Залийхат баргъан жеринде юй-кюн болургъа кюрешди. Башы жабылмагъан юйню башын жапдырды, ичин тынгылы сюртдюрю. Тамата жашы уа, эрге нек баргъанса деп, бир ауукъ заманны аны жаулап турду. Малла да тутуп, Залийхат сют, бишлакъ, жау, сют баш этип башлагъанын эшитгенлей, жашы, келини да ол жашагъан элге жол салдыла. Кѣлкълдыларын, этген къылыкъсыз ишлерин да унутдула. Кюнденкюннге теркден-терк келе, бир жолгъа челек сютню жашы, келини да алып кете турдула. Ёз юйюне келсе уа, Залийхат кеси да кѣтуралгъаны тенгли бирни эки жашына да келтире эди. Ёге жашы аскерге тебирегенде, кече узуну кѣзюн къысмай, тангнга алай чыкыгъан эди.

– Кесини анасы болса, не да этип, жангызын аскерге жибертмез эди, мени уа къолумдан жукъ да келмеди, – деп, бек жарсый эди ол. Военкомат аллында кюн узуну, ауузуна суу алмай, амалсыз суюелген Залийхат, жаш кетгенден сора, кесин тыялмай, жилияды. Жашны биринчи къагъыты келгенде уа, аны къууанчыны чеги жокъ эди. Окъуй да жилий, жилий да окъуй, ол къагъытны аз уппа этмегенди. Аллахдан дайым къыралгъа тынчлыкъ, ырахатлыкъ тилеп тургъанды. Жаш а къаллай къагъытла жаза эди! Аллай сѣзлени ѳз жашларындан да эшитмеген эди Залийхат. Аскерден келгенинде уа, къолуна конфет тюшсе, жартысын ѳге анасы къапхынчы, тынчаймай эди. Залийхатны аягъы ауруп, ол баш юйден тюбюне тюшалмай, неда башына чыгълмай къалгъанын кѣрген жаш, къююнуна кѣтюрюп, алай элте эди аны.

Залийхат игирек болду да, жаз башы келгенлей, бахчагъа кирип, ишлеп башлады. Къыркъ сотух жерде баш иеси бла ол ѳсдюргемен зат жокъ эди. Бахчада тизгинни уа айтмай окъуна къояйыкъ. Излеп айлансанг, бир хайырсыз ханс тапмаз эдинг.

Ёге жашын юйдегиле этерге дегенде, анга биягъы Залийхат тамата келинини экиге айланнган эгечин алды. Аллах ол кюн да къалай эсе да шашдырды аны. Той болуп, экинчи эрттенликден башландыла къыяма кюнле. Ортада сѣзле къайнай эдиле аяусуз. Залийхатны бла аны баш иесини жашаулары алай сыйдам, алай тап баргъанын къызгъанып, эрттеден бери тиш билеп тургъан бир къауум хоншула, жууукъла, жангы келген келинни къозутуп, ортада сѣзню сууургъа къоймай эдиле.

Болсада, ѳз сабийлеринеча къарап, хазырланып, Залийхат къызланы да эрге берди. Ол затха бютюнда кѣл ашадыла суймегенле. Жангы юйюр къурап, тогъуз жыл жашап, къюз артында бахчада тереклени алмаларын да жыйып, энди хайырларын кѣрейим дегенлей, тѣрт саны

бла кюбюрюн алып, насыпсыз Залийхатха юйюне кетерге тюшдю. Ол кете башлагъанлай, ёгелери юсюне сюелип:

– Сен бизни затларыбызны урлап бараса, ач бери кюбюрюнгю! – деп, юсюне къадалдыла. Залийхат, кирити да болмагъан кюбюрню башын ачыл:

– Сизни бир затыгъыз бар эсе, алыгъыз, – деп, ачыуланмай, шош айтды. Къызла да, келин да кюбюрню къармардан къалмадыла. Болсада, ала анда тёрт-беш къумачдан, бир ненча жан жаулукъдан бла Залийхатны кесини кийимлеринден сора жукъ тапмадыла.

Кюбюрню Залийхатха анасы берген эди да, аны бетинден кёрюп, андан кётюрюп айлана эди аны ол. Баш иеси уа тилеген эди:

– Кетме. Ма, кёрюрсе, хар зат да тап болур, тынчайырла. Сабийлени да къозутхан этедиле, ала да ангыларла, – деп.

«Тойдургъанны – тѣппесинден»

Алай Залийхат тѣзюмюн тауусхан эди. «Тойдургъанны – тѣппесинден», – деп сѣз барды. Бу жол да алай болду. Элли жылдан артыкъ заманны жашап, ёмюрюнде кюн кѣрмеген Залийхат энди жашаугъа чыкъдым, битеу ёмюрюм ол сегиз жылгъа къор болсун деп, къууаннганын жашырмай эди. Алай, баям, аман кѣз тийди. Асыры кѣпле сукълана, зарлана эдиле анга. Абадан жашына, кеси он бармагъы бла ишлеген юйюне къайтып, аны бир отоунда орналды. Аны кѣрген келини, артха къайтханын жаратмай, тюртдюм этип: «Бу юйде менме башчы. Мен къалай суйсем, мен къалай айтсам да, алай боллукъду иш. Не десенг да, мында сегиз жыл жашагъаным манга аллай эркинлик береди», – деп тохтады.

Не этерик эди жарлы Залийхат? Тѣздю. «Аллах кѣрсюн», – деп къойгъан болмаса, ол ёмюрюнде кесин къоруулай билмегенди, ким къаллай аманлыкъ этсе да. Бу жол да, келинине сѣз къайтармай, ичинден кюйдю. Насыпсызны жюреги темирден эди, баям, ансы, аллай бир терсликни кѣрюп, сынап, хар кимге: «Акъылына кѣре этеди», – деп къоя эди.

Жылны ичинде Залийхат баш иесине, бахчасына, алма тереклени чакъгъан заманларына термиле эди. Кюе эди жашаууна. Ишсиз бир кюнню оздурмагъан, ёмюрюнде ауруп, башын жастыкыгъа салмагъан Залийхат, санлары тюшоуп, тѣшек болду. Эгечлери, къарындашлары, кечекюн да къатындан кетмей, эки айгъа жууукъ заманны турдула. Баш иеси уа, кюн сайын келе да, аллында шинтикге олтуруп, къол аязы бла мангылайын сылай, аны къолларын уппа эте эди. Башхала тийселе: «Къызыу келеди сенден», – деп, Залийхат, баш иесине жукъ айтмай, кѣзюне къарап, ышарыргъа кюреше эди. Бирде уа: «Мен иги болсам, Бызынгыгъа барып, анда сау ыйыкъ да туруп, алай келликме, – деген эди. Алай ауруп, къыйналып тура келди да, ашдан тохтап къалды. Бызынгыгъа баргъан жолну онг жанында къаядан акыгъан суудан келтиргенлеринде уа, сууукълугъуна да къарамай, бал татдырып, андан уртлай эди.

Ким биледи, ёллогюн сезген болур эди Залийхат. Бир кюн, уллу келинин къатына чакъырып:

– Келин, кзулагынгда сырғаланы гитче жашны кызчыгына берсенг ыразы эдим, мени кезюмден керюп, жюрютюр эди, – дейди. Уллу келинни терт кызына да терт алтын берген эди ол. Сырғала да Залийхатны кесини эдиле. Келин тилеп, бир ауукь заманнга ала сырғаларын алыша эдиле. Аны эшитген келин, сырғаланы суху бери алып, столгъа атып, жатып турган кыйын анасыны кзулакъларына узалады.

– Келин, не этесе? – деп, Залийхат сейир-тамаша этеди.

– Мен сырғасыз туралмайма, манга сырғала керекдиле! – дегенни айтып, хыны жууап кыйтарады келини.

Аны алай этгенин керюп, Залийхатны къарындашы:

– Тохта, келин, кеп кълмагъанды. Сырғаланы санга берирбиз, бир кесек мычы, – деп, тышына чыгып, жюрексинип жиляды.

Андан сора бешинчи кюнню эрттенлигинде Залийхат дуниядан кетди. Аны эгечи алтын сырғаланы, халкъ да кере турганлай, келинине тутдурду. Ол да аланы олсагъат окъуна кзулакъларына салды .

* * *

Залийхатны жашауун билген къоншула, жууукъла, тенгле да: «Ол, бу дуниядан ары кетип, бир тынчайды», – деп жилиу-сыйыт этдиле.

Тешек болгъунчу, юйюне кыйтхан жылыны ичинде Залийхат, кичи жашына эки кыатлы юй ишлеп, ичине кийирген эди. Ол болмаса, ким биледи, жашы юйюрю бла бюгюн да турур эди аманны кебинден жашау этерге кюреше. Уллу келини уа, Залийхатны жылы жетгинчи, алтынчы сабийин табама деп турганлай, ауруду да, кючден сау кълды, сабийин а дохтурла кзутхаралмадыла. Ол келин этген осал ишлени биле турганлай, анга дагъыда бир адам кыйынлыкь керсюн демеди. Сабийлери бардыла, ала ючюн жашасын. Жангыз жашына уа тюз кесича келин тюшсюн, – деп кыйдула.

Залийхатны ёге кызларындан бирини – юч сабийи, экинчисини – бир кызы бардыла. Бек кичисини уа, Залийхат аны бегирек сюе эди, жарсыугъа, сабийи жокъду. Жашыны да кызы бла жашы бардыла. Баш иесини жашауун а Аллах жауума да бермесин. «Юй артыгы, тон жыртыгы» болуп турады ол кесини юйюнде. Анга да ауруйду жаным, алай жарлы Залийхатны эгерсем, ауур сагъышларым тынчлыкь бермейдиле. Некдиле адамла алай огъурсуз? Нек кыйнайдыла бир-бирлерин? Залийхатны жашауун алай жарсылу, алай жилиулукь этгенле аны жууукълары, ахлулары эдиле. Бетлери, намыслары, эриулуклери болмагъанла аны бу дуниядан замансыз ашырдыла. Адамлыкь, халаллыкь, таулулукь, кыйдасыз?

КЕРТИ АДАМНЫ ЮСЮНДЕН КЕРТИ СЁЗ

Малкърланы Токашны жашы Шаухал бла Холам-Бызынгы тарыны Къара Суу элинде танышхан эдим. Тёгерегин таула, тюрлю-тюрлю терекле кършалагъан, жомакъдача, бу ариу жерге ол заманда Къабарты-Малкър кърал университетни эл мюлк факультетинде заочно окъугъан студентле кеслерини диплом ишлерин къроруларгъа келген эдиле.

Бу элде аллай магъаналы, сейир да иш биринчи кере бардырылгъаны себепли, орта школну межамына кёп адам жыйылгъаны бюгюнча эсимдеди. Мечиланы Кязимни атын жюрютген колхозну, эл Советни да таматалары, депутатла, элде

намыслары, сыйлары жюрюген ахшы акъсакъалла, устазла, окъуучула да кёп эдиле. Къара Суугъа биз да, журналистле, иш бла келип, билмей тургъанлай Шаухаллагъа тюбеп къалабыз. Кертисин айтханда, биз да къууанабыз, республикалагъа атлары иги жаны бла белгили болгъан, ахшы адамлагъа тюбегенибизге.

Алимле жумушларын кёп созмай башлайдыла. Кенделенде Мусукаланы Ахматны атын жюрютген колхозну баш бухгалтери Малкърланы Шаухалны диплом ишин къроруларгъа биринчи чакъырадыла. Ол, эл мюлк илмуланы докторларыны, кандидатларыны алларында бек ариу сёлешеди, алимлени сорууларына да тынгылы жауап бередиди. Ишин «беш» белгиге кърорулап, класс отоудан тышына чыкыгъанда, жыйылып тургъан адамла – къарасуучула барысы да Малкър улун жюреклеринден алгъышлайдыла. Биз да, журналистле, Шаухалны уллу жетишимлерине, алим-зоотехник усталыкъ алгъанына къууанганыбызны билдире, къолун тутуп, ариу сёзле айтдыкъ.

Ма, ол кюнден бюгюннге жетгинчи, аны иши, жашауу бла да байламлы радиобериулерибизде хапар айта, кесин да сёлешдире, аны юсюнден айтхан кенделенчилени да ушакъгъа къоша тургъанбыз. Бу дуняда кесини ишин шарайыпсыз этген бар эсе – ол Малкърланы Шаухалды. Шаухал бизге хар заманда туугъан къарындашларынача, таза жюреги бла, къууанып, жарыкъ тюбеп, уллу болушлукъ этип тургъанды. Кесини заманын къызгъанмай, бизге нёгер болуп, Хаймашада малчылагъа, къышлыкълада чалгъычылагъа, бригадалада ишлеген сабанчылагъа тебиреп къалыучусун бюгюн, бюгече да унутмайбыз.

Биз, аны ахшы таныгъан журналистле, анга саулукълу, узакъ ёмюрлю болсун деп, алгъыш этгенлей турабыз бюгюнлюкде да.

Кенделен элни ахшы адамыны юсюнден район, республикалы газетледе да аз жазмагъандыла. Бу жумушдан телевидения да бир жанында къалмагъанды, Шаухалны юсюнден тынгылы телеочеркленни бюгюн да къайтарып берирге боллукъду. Эштада, телевизоргъа къараучула аланы унутхан болмазла.

Малкъарланы Шаухал 1930 жылда ноябрь айда туугъанды. Ол юйюрню алтынчы сабийи эди. Токаш элде бай-къолайлы адамгъа саналгъанды: бир ненча сюрюю къюю, жюзден атлап тууары, жыйырма беш аты, эки тирмени, иги кюч салынып ишленген эки юйю, аладан бири эки къатлы, къанжалбаш. Токаш, колхозла къуралып башлагъанлай окъуна, битеу малын анга берип, кеси да анда сюрюучю болуп ишлеп башлайды. Болсада ол тюз ниетли адамны ызындан тюшюп, жунчутурдан къалмайдыла. Ётюрок тил, – жалгъан дау бла 1937 жылда Малкъарланы Токашха тутмакълыкъ сынатадыла, ол асыл адамны битеу терслиги – революциягъа дери бай жашагъаны эди.

Шаухалны анасы Бечелланы Жылкъыны къызы – Мисирхан (1894 жылда ол атны анга Мечиланы Кязим бергенди) жети сабий бла къалады. Мисирхан, башха жууукъла да Токашны къайда тутулуп тургъанын билир ючюн, Нальчикге барып, излеп, кёп жерлеге жазып къюрешедиле. Алай бир тюрлю хапар билмегендиле. Ахлужууукъ – бары да къайгъылыдыла. Алай, билмей тургъанлай, 1938 жылда билдириу къагъыт аладыла. Анда «Малкъарланы Токаш тутмакъда ёлгенди», – деп жазылып эди. Къайда, къайсы тутмакъда, къалай ёлгенини, къайда асыралгъаныны юсюнден а жукъ да айтылмай эди.

Къыйынлыкъ жангыз кеси келмейди дейдиле халкъда. Мисирханны ол жарсыууна «Халкъны жаууну юй бийчеси» деген ат да къошулады. Тамата жашы Мухамматны уа биринчи малкъар студияны къауумунда Москвада театр институтда окъуй тургъан жеринден къыстайдыла, сен кулакны жашыса дегенни айтып. Болсада огъурлу тиширыу, юйюрню апчытмаз ючюн къолундан келгенни аямайды – колхозда бел кётюрмей ишлейди, юйюрню къыйынлыгъы да боюнунда.

Жылла терк озадыла, къыйынлыкъланы ызларындан къыйынлыкъла тууа. Мисирхан кёчгюнчюлюкню заманында, мындан бара, жолда ёледи. Онтёртжыллыкъ Шаухал Джамбул шахаргъа тюшеди.

– Кёчгюнчюлени элlege, колхозлагъа юлешип башлагъанда, мени Сталин атлы колхозгъа жибередиле. Анда уа бек къыйнала эдим, алай жукъ айтыргъа эркинлигим жокъ. Насыпха, мен ишлеген организациягъа 1944 жылны декабрь айында комиссия келеди. Жыл санлары жетмеген жашчыкъланы ишден эркин этедиле. Ол санда мени да. Андан мени жууукъларым жашагъан жерге жибередиле; Къыргъыз ССР-ни Джалал-Абад областында тамата эгечим – Мариям болгъан жерге келеме. Эгечим а ёлюп, тёрт сабийи да ёксюз къалып... Аллах-

Аллах, не кыйынлыкды бу деп, сабий болсам да, ачыудан жюрегим кюеди, жарылады, кюлумдан а жукь келмей эди, – деп эсгереди Шаухал узакь, Къыргъыз жеринде кьалгъан жашлыгыны кыйын жылларын.

Малкъар улу, жаш болса да, кесин кюлгъа алады, «Орта Азия» деген колхозда ишге тохтайды. Ол заманда мюлкге СССР-ни Баш Советини депутаты Къанбарали Сооранбаев оноу эте эди. Аны Къыргъызстанда намысы-сыйы иги жюрюгенин, кечгюнчюлеге тюз жюреги бла жарсыгъанын, иги болушханын Шаухал ёхтемлик бла айтыучуду, эсгериучюду.

– Кыйынлыкь сынагъан кечгюнчюлени жигер урунганларын эр киши, тиширыу деп къарамай, колхозну председатели Къанбарали Сооранбаев кырал саугъалагъа кёргозте эди, – дейди Шаухал. – Жарсыугъа, биз кечгюнчюле болгъаныбыз себепли орден, майдал берирге унамай эдиле башында уллу кюллулкчула. Болсада 1946 жылда отуз алты колхозчуну, ала барысы да таулула эдиле, аланы ичинде мен да бар, «1941-1945 жыллада Уллу Ата журт урушну кезиунде иги ишлегени ючюн» деген майдалла бла саугъалатхан эди Сооранбаев.

Кенделенчи жаш майдалгъа тийишли болгъанына да кюуана, кесича жашла бла бирге колхозда да ишлей, окъугъан да эте, 10-чу классны жетишимли таусуп, аттестат алады. Малкъар улу билимин андан ары ёсдюрюр муратда кьагъытларын Фрунзе шахарда эл мюлк институтха береди. Жарсыугъа, «сен кечгюнчю халкьны жашыса», деп, сылтаугъа аны тутуп, кьагъытларын артха кесине кыйтарып кюоядыла. Бек ачыу тиеди, алай онг этерге, болушургъа уа адам жокь. Шаухал, кеп сагъыш эте турмай, Ош шахарда бухгалтерлени хазырагъан эл мюлк техникумгъа элтеди кьагъытларын. Энди мында да: «сюргюнчюсе, сени окъургъа алаллыкь туююлбюз», – деселе. Сора манга билим берген юйлени эшиклери ачыллыкь болмазла деген кыйгъы Шаухалны башындан кетмей эди. Алай, насыпха, окъуу юйде таулу жашха жарыкь тюбейдиле, кьагъытларын да аладыла. Малкъар улу иги кёлюн салып окъугъаныны хайырындан техникумну 1958 жылда «беш» белгилеге бошайды.

Сюргюнден кыйтхандан сора уа ол Терк районну Жангы Малкъар элинде Ленин атлы колхозну баш бухгалтери болуп, жетишимли ишлеп тургъанды. Жангымалкъарлыла Шаухалны игилигин бюгюн-бюгече да унутмайдыла. Ол да бошдан туююлдо. Жангьдан кюралгъан мюлкде эсеп ишни тап кюуарар ючюн кече, кюн демей кюреширге тюшгенди. Кеси иги урунганы бла чекленип кьалмай, нёгерлерин эсеп ишге юйретиуде билимин аямагъанды, заманын да кыызгъанмагъанды. Ол аллына келгенни жумушун, кюлундан келип, тамамламай кюймагъанды. Кеси да бир кюауум жылны мында партия организациягъа башчылыкь этгенди.

– 1965 жылда Бахсан районда Мусукаланы Ахматны атын жюрютген колхозну правленини председатели Мусукаланы Шамса, парткомну

секретары Махийланы Къубадей, мени излеп, Жангы Малкъар элге келедиле, – деп эсгереди Шаухал. – Ала КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну эл миолк бѣлюмню таматасы бла да сени юсюнгден келишгенбиз. Аны себепли, туугъан элинг – Кѣнделеннге къайтып, колхозда эсеп ишни къолгъа алыргъа керексе деп тохтайдыла.

– Кѣнделенден Жангы Малкъаргъа келип, мени колхозну баш бухгалтерини къуллугъунда ишлерге тийишли кѣргенигиз ючюн сау болугъуз. Кѣнделен туугъан элим, туугъан жерим – бек ыразы болуп барлыкъма. Манга алай жууаплы ишни ышаннганыгъыз ючюн сау болугъуз деп, председателъге, парткомгъа да жюрек ыразылыгъын билдиреди.

Ма алай бла Малкъар улуна жашагъан жерин алышындырыргъа тюшеди. Ол эки-юч кюнден Кѣнделеннге кѣчюп келип, колхозну баш бухгалтери болуп, ишлеп башлайды, эсеп жумушну къолгъа алады. Анда жууаплылыкъ уллу, иш кѣп. Баш бухгалтерни иши сагъат бла мардаланмайды. Жумуш асыры кѣп болгъандан, ол бир-бирледе тюш азыкъгъа барлыгъын окъуна унутуп къояды. Малкъар улу ма алай къаты юрешгенини хайырындан, къысха заманны ичинде, колхозда эсеп ишни тийишли даражагъа чыгъарады.

Былайда бек айтыргъа кереклиси уа – аны бир эллилерине эс буруу, къайгырыуу. Баш бухгалтерни аллына адамла тюрю-тюрю тилеклери бла хар кюнден барадыла. Ол бир адамгъа бир заманда суйсюнмей, къашын туйюп къарамагъанды, къолундан келсе, кимге да болушургъа юрешгенди. Алай къолундан келмей къалса уа, ол тилеп келген адамны тюнгюлтюп къоймай, аны жумушун тамамларын айтып, жюрегин жапсарып, алай ашыргъанды.

Бу билимли адам кесин жамауатха ариу кѣргюзтгенини, адамлагъа къайгыра билгенини хайырындан эл Советге депутатха айырылады. Ызы бла, эллилени тилеклери бла Шаухалны Кѣнделен элни толтуруучу комитетини исполкомуну председателине саладыла. Анда да айыпсыз толтурады борчун.

– Малкъарланы Токашны жашы Шаухалны эл Советни председатели болгъан заманда Кѣнделенде ишленген бир къауум затны юсюнден айтыргъа сюеме – деген эди бир жол манга Жолайланы Мухаммат. – Бек алгъа ол баш бухгалтер, баш экономист болуп, миолкде эсеп ишни иги къурагъанды, Элбрус районда окъуна алчы жерге чыгъаргъанды. Бу эки да уллу жумушланы тамамлауда аны къыйыны, сѣзсюз, уллуду, халкъгъа туурады. Бу затланы сагъынмай къояргъа жарарыкъ туйюл эди. Шаухал эл Советни председатели болгъан заманында элге жарагъан стадион ишлетдиргенди. Аны тѣгерегин темир буруу бла бегитдиргенди. Анга дери ишлегенлени ол жумушну тамамларгъа акъылларына окъуна келмегенди. Андан сора, элни огъары жанында «Таш кѣпюр» деп кѣпюр барды. Жайда суу къурууп келсе, аны алып кетип, адамла ары не бери жанына ѳталмай, къыйналып туруучу эдиле. Шаухал ол кѣпюрню да тынгылы, не уллу суу келсе да элтмезча ишлетгенди. Аны дагъыда юлгюге келтирирча

кѐп иги ишлери бардыла. Аланы барын да санап чыггаллыкъ туююлме. Жаланда айтырыгъым: бизде Малкъарланы Шаухалча жашла кѐп болсунла!

Хау, Жолай улу бек тюз айтады. Алай болса да, аны халкъ адамы къадарында бир эллилери кеслери кимден да ахшы биледиле Кѐнделенни атын иги бла айтдырыр ючюн билимин, кючюн да аямай, заманын къызгъанмай къаты кюрешгенин.

Былайда сагъыныргъа керекди Шаухалны Лашкутада «Элбрус» совхозну баш бухгалтери болуп эки-юч жыл жетишимли ишлегенин да. Бу жангы къуралгъан мюлкню аягъы юсюне салыр ючюн лашкутачыла, районну оноучулары да тилеп, терен билими, жашау сынауу да болгъан специалистни баш бухгалтер болуп ишлерге чакъырадыла. Ол заманда кассада бир сому болмагъан мюлкню эсепчиси болгъан бек къыйын эди. Алай, Шаухал къыйын ишден къоркъуучуладан туююлду. Башында сагъыннганыбызча, ол, эки-юч жылны ичинде эсеп ишни тынгылы жүрютеди, биргесине ишлегенлени да кесини бай сынаууна юйретеди. Ма алай бла «Элбрус» совхозгъа кесини специалистлерин хазырлап, урунганла да мюлкден хайыр алып башлайдыла. Андан сора Шаухалны Кѐнделеннге биягъы къуллугуна къайтарадыла.

– Мен Малкъарланы Токашны жашы Шаухалны эрттеден таныма, – деген эди Залийханланы Клиим мени бла ушагъында. – Биз кѐп заманны бирге ишлеп келгенбиз былайда, бир юйню ичинде, ол колхозда, мен эл Советде. Аны харкюнлюк ишинде эллилеге къалай болушханын, онг тапдыргъанын кесим кѐзюм бла кѐрүп тургъанма. Аллай адам болургъа къыйынды. Малкъар улуна колхозну мюлкюнден бир жукъ тилей келгенден эсе, заявление, тилек къагъыт жаздырыргъа келгенле кѐп эдиле. Ала бизге угъай, Шаухалгъа барыучу эдиле. Мен жерлешими юйорюню юсюнден да бир-эки сѐз айтыргъа тийишли кѐреме. Шаухалны ким да юлгю алырча жашлары, къызлары бардыла. Элде, аталарыныча, аланы намыслары, сыйлары жүрүйдюле. Мен кесим ахшы таныгъаным себепли алагъа бек къууанама. Узун сѐзню къысхасы, Шаухал элибизни намыслы, къууатлы адамларындан бириди. Аллах аны ъмюрюн узакъ этсин, – деген эди Залийханланы Клиим ахырында.

Шаухалны юсюнден жазарыгъыбызны билгенлеринде, кѐпле кѐп ариу сѐзле айтхан эдиле. Жарсыугъа, аланы барысын да къагъытха туююралмагъанма. Аны ючюн ол адамладан кечгинлик тилейме. Сау болсунла кѐнделенчиле кеслерини бир эллилерине аллай намыс бергенлери ючюн.

– Халкъгъа болушханынг туурады – кюзгюдеча, кѐрюнюп турады, – дейди Шаухал, – эллилерим айтханча, аллай бир эсде къалырча игилик эталгъан болмам, сау болсунла. Кертиди, жамауатха къолумдан келген болушлукъну аямагъанма. Жангы Малкъарда, Кѐнделенде, Лашкутада да баш бухгалтерни къуллугунда ишлей, пенсиягъа чыкыгъынчы, къолумдан келгенни этгенме.

Туугъан жерим деп адам нек айтады? Сагъыш этигиз, андан сыйлы не зат барды бу дуняда? Сени туугъан жеринг, элинг – Мекканг кибикди. Аны себепли, элим, эллилерим да насыплы да, бай да болурларын бек сюеме. Барыбызны да Аллах ахшы муратларыбызгъа жетдирсин, – дейди Малкъарланы Шаухал.

Ёмюрюн элни, мюлкню да ишлери бла байламлы ётдюре келген бу огъурлу адамны юсюнден, тийишли, сёз табып айтхан да бек къыйынды. Чынтты адамлыгъы болгъан, хурметли тамата.

Шаухал баш бухгалтер, баш экономист, парткомну секретары, эл Советни председатели болуп кёп жылланы ичинде иги ишлегени ючюн майдаллагъа, сыйлы грамоталагъа, багъалы саугъалагъа тийишли болгъанды.

Эллиле бюгюн-бюгече да билмеген, ангыламагъан затларын Шаухалдан сорадыла. Ол да тилеги, жарсыуу болгъаннга да, заявление жаздырлыкъгъа да жарыкъ тюбейди, тилеклерин толтурургъа кюрешеди. Ол, адамлагъа болушмай, жамауатны ишине къатышмай, кесин бир жанына салып, тынчайып турлукъ туююлдо.

Бюгюнлюкде Малкъар улу элни ветеран организациясыны таматарындан бириди.

Керти адамгъа керти сёз айт дейдиле халкъда.

– Шаухал, Аллах саулугъунга саулукъ, адамлыгъынга адамлыкъ, ёмюрюнге ёмюр къошсун деп, бу хапарымы алай бошаргъа сюеме.

АТТОЛАНЫ Магомед

САРАККУЛАНЫ *Асият*

БЕГЕУЮЛ

Малкъар фольклор театрны бла аны актёрларыны юслеринден айта, текеге бла жырчыгъа эс бурулуп, бегеуюл а сагъынылмай къалыучуду. Аны кесини сылтауу да барды. Бу статьяда ол халкъ актёрну, оюнчуну эм алгъа къалай жаратылгъаныны, сахнада жолуну, аны жашаудан къалай тюрлю кетгенини юсюнден барады сёз.

Тойчу, оюнчу

Бегеуюл халкъ байрамлада башчылыкъ, оноу этгенди, тепсеу баргъанда, тегерекде низамгъа къарагъанды, сыйлы къонакъланы, эришиуледе хорлагъанланы атларын белгилегенди. Бегеуюлге жаланда жаш адамны сайлагъандыла. Ол адет-төрени бек толу билгенди, сёзге уста болгъанды.

Алай халкъ а бегеуюлно бююнню милиционерча биледи (стражник). Къарачайда уа анга «мыртазакъ» дегендиле. «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюню» I томунда былай айтылады: «бегеуюл – патчах Россейде полицияда ишлегенлени кичи чынлысы». «Къарачай-малкъар-орус сёзлюкде» да (Э.Ф. Тенишев бла Х.Ч. Суюнчев хазырлагъан, М. 1989 ж.) бегеуюлге бизде жюрюген магъана бериледи: караульный, стражник. Мында мыртазакъны да табабыз. «Мыртазакъ (-гъы) уст. полицейский, стражник» деп окъуйбуз. Алайды да, бегеуюл халкъны эсинде полицияда (милицияда) ишлеген адамча къалгъаны бошдан болмаз. Аны тойлада башчылыкъ этген актёрдан, низамгъа жууаплы адамдан полицияда къуллугъун бардыргъаннга бурулгъаныны сылтауу мындады: жашау бара баргъаны сайын бегеуюлно иши, борчу да тюрленгенди (трансформация). Аллай тюрлениуле жашауда, халкъ актёрланы ичлеринде да кёп тубейдиле.

Бизге онтогъузунчу ёмюрде жазылгъан Н.Ф. Грабовскийни «Свадьба в горских обществах кабардинского округа» (1868 ж.) деген статьясы къалгъанды. Ол, малкъар тойда болуп, кёргенин къагъытха

тюшюргенди. Аны жазгыанына кёре, тепсеу баргъан кезиуде аланы ичинде, кьолунда да узун таяггы бла, жаш адам айлана эди, бирде тепсегенлеге жууукъ баргъанланы жерлерин тапдыргъанды, бирде кеси да тепсегенди. Тойгъа кьатышханладан нохтабау алгъанды. Ол эрлай жанлагъанлай, низамны бузгъанланы аякларына таяггы бла жетдиргенди. «Бу жаш адам, тепсеу бара туруп, оноу этеди, тауча «бегуль» дейдиле (тюзю – бегеуол (С.А.) Анга чёрчек, тири адамны сайлагъандыла. Алгъан нохтабауу уа музыкантлагъа баргъанды», – деп жазгъанды Грабовский.

Бегеуол кьабарты халкъда да болгъанды. Аны юсюнден ингилизли Джеймс Белл бла Хан-Гирей да сагъынаддыла.

Бюгюнню алимледен бегеуолню юсюнден фольклорчу, этнограф, хореограф Кьудайланы Мухтарны монографияларында табабыз. Ала барысы да ол актёрну кьолунда узун агъач таяггына эс бурадыла.

Кьолунда таяггы

Жаш адамны кьолунда ол таяккы низам салгъандан сора да, башха, терен магъанасы болургъа керекди. Бютюнда бегеуол, текеча, кьап киймегенин эгерсек, аны битеу кючу ол таяккъа, театр тил бла айтханда, реквизитиндеди. Алайды да, не кюч жашырылгъанды анда?

Мени оюмуна кёре, тюз агъач таякк жерде жарашыулуккуну, мамырлыккыны белгисиди. Халкъ кеси терекни не заманда да сыйлы кёргенди «жашау терек» деп. Аны себепли бурун заманлада бегеуолню таяггыны кючюне ийнангандыла. Ол жерде, низам салып, жюрекде ырахатлыкк, хошлукк туудургъан космосха жуууккълашханчады. Башхача айтханда, Кёк бла Жерни араларында байламлыкк туудургъан адамды.

Алай бла нарт эпосда жер юсюнде биринчи адамны Дебетни атагы Кёк Тейриди, анасы уа – Жер Тейри. «Нартланы таяклары» деген жырда Дебет «нартлагъа бир таякк ишлеп бергенди. Ол таяккы агъачы кьызыл болгъанды... Нартла ол таякк бла чыггып, эмегенле бла сермешгендиле. Эмегенле ол таяккы уундан ёлгендиле» деп айтылады. Нартла ол сейир кючу болгъан таяккыга жыр да такыгъандыла, алгыш да айтхандыла.

Бурун заманлада малкьарлыла ташха, агъачха табыннгандыла. Аллай белгилери болгъан тукьумла да аз туююл эдиле. Таурухда айтылгъаннга кёре, Элеу деген эр кишини да аллай таяггы бар эди, ол анга иги жол да, насып ла келтиргенди.

XX ёмюрге дери Малкьарда бла Кьарачайда «Тёре» деген халкъ айыргъан сюд болгъанды. Анга таматалыккыны сыйы-намысы жюрюген таубий этгенди. Ол жыйылыуда жашау болум, экономика, политика бла да байламлы соруулагъа кьарагъандыла. Терен магъана-

сы болган оноу этилсе, анга кьатышханла таякъ тюбю бла ётюп, аны бузмазгъа ант этгендиле. Таякъны да экеулен кёкюреклеринден энишге этмей тутхандыла. Анга «Таякъ ант» дегендиле.

Черек аузда малкъарлыла Раубазы терекге табынгандыла.

Малкъарны белгисине беш бутаклы (беш тау аууз) терекни да бошдан сайламагъандыла.

Бу келтирилген юлголе ачыкъ кёргюзтедиле бегеуюл тамырлары бла бек узакъ ёмюрлеге кетгенин. Театрны тарыхында кёп актёрла бардыла мажюсю тейриледен жашау алганла. Бегеуюл да аладанды дерге эркинбиз.

Бурунгу байчы

Жарсыугъа, илму литературада бегеуюл алгъыннгы байчыланы (жрец), шаманланы кьауумуна киргенин кёргюзтген материал сакъланмагъанды. Алай ол да бу бурунгу сыйлы адамла бла байламлы болгъанына биз ишекли туююлбюз. Алайлыгъын аны кьолунда агъач таягъы айтып турады. Белгилисича, алгъын ёмюрледе жылны кезиую бла байламлы неда мажюсю байрамланы байчыла, шаманла ётдюрюючю эдиле. Бурун заманда бегеуюл, башха байчыла кибик, кьап кийгенди дерге окъуна боллукъбуз.

Заман бара баргъаны сайын, аны иши, борчу да тюрленгендиле. Башхача айтханда, ол актёргъа бурулгъанды. Алай бегеуюл, текеча, кьабын сакълаялмагъанды неда ол анга керек болмай кьалгъанды. Халкъ байрамлада той барган кезиуде аны бузмазгъа сакъ болган бегеуюл кесини бетин букьдурмагъанды. Бютюн ачыкъ бети, ариу сёзю, кьылыгъы бла жыйылгъанланы эслерин алгъанды. Алай бла агъач таякъ да алгъыннгы кючюн тас этгенди. Б. Бгажноков жазгъанлай ол «тюрлю-тюрлю журунла бла омакъланган агъач таякъгъа бурулгъанды». Алайды да, таякъ-реквизитге, бегеуюл а актёргъа айлангандыла.

Актёр эм режиссёр

Теке «тилсиз» актёр эсе, аны кючю пантомимадады, бегеуюлноу уа – сёзде. Бегеуюл сёзге бютюнда магъана, кюч бере билгенди. Ол кьараучуну акъылын, эсин, жюрегин бийлегенди. Сёзню ат багъасына тенг этген малкъарлыла анга сансыз кьарамагъандыла. Алайлыгъын толу ангылагъан бегеуюл да сёзге жан салгъанды, кьанат битдиргенди. Аны аузундан байрамлада олсагъат сахнада туугъан назмула чыкъгъанлары да хакъды. Бютюнда импровизация халда туугъан тизгинле халкъны сейирге кьойгъандыла, анга уа сыйнамыс бердиргенди. Халкъ актёрла не заманда да миллетни суйген адамлары эдиле.

Былайда быллай акъыл окъуна келеди: халкъ жырчыны туугъанында бегеуюлноу кьыйыны да барды. Бурунгу байрамлада, ол

мажюсю тейрилеге алгышыла айта, усталыгыын ёсдюргенди. Алай бла, сёзге суймеклиги хорлап, аз-аздан жырла тагъа, жырчыгъа бурулуп да къаллыкъ эди.

Алгынынгы ёмюрледе байрамны кезиуюнде теке бегеуюлно башчылыгы бла къатышыргъа да боллукъ эди алагъа. Бютюнда ол байрамланы къурагъанын, анда режиссёрлукъ этгенин да эсге алсагъ, а, теке бегеуюлно ассистенти, болушлукъчусу да болургъа боллукъ эди. Жюзле бла жыйылгъан байрамлада жангыз бегеуюл барына да жетишмезлигиди бу оюмгъа келтирген. Ол, режиссёрча, жырчыгъа, текеге да айтханын этдирирге къолундан келлик эди, актёрла бла ишлегенча. Театрны жорукъларына кёре уа, актёрла сахнагъа хар бири къачан чыгъарыгыын билгендиле. Сахна къатышлыкъны, белгисизликни суймегенин да ангылагъандыла.

Бегеуюл байрамны бардыргъанын, сыйлы къонакъланы, эришиуледе хорлагъанланы атларын шатык билдиргенин эсге алсакъ, анга концертни бардыручу, конференсье дерге боллукъбуз. Аны кесин сахнада къалай тутханыны, чам эте, ариу сёлеше билгенини, суйдюмлююгюно да магъаналары уллуду. Аллай кёп халкъ жыйылгъан байрамлада андан сора да сёзге устала болмай амалы жокъ эди. Ала уа кеслерини усталыкъларын кёргюзтюрге да кюрешгендиле, бирле уа, чам халда оюннга къатышхандыла. Алай бла бегеуюлно ролундан чыгъарыргъа, жангылтыргъа да боллукъ эдиле. Ол а, чынтты актёрча, конференсьеча, аллай болумладан тийишли къутула билгенди. Аны, иш этип, сёз эришиуге чакъыргъанла бла айтышыргъа да тюшгенди.

Хар жанрда да ишлей

Бегеуюлно къайсы жанргъа жууукъ болгъанын бир сёз бла айтып къойгъан да тынч да, тюз да боллукъ туююлдо. Ол комедия актер эди дерге эркинбиз, аны чам этгенин, айтышлагъа къатышханын эсге алсакъ. Алай аны сёзюнде пафос эшитилгенин да унутмайыкъ. Бегеуюл, текеча, кесин алай эркин жюрютмегенди, уллу жыйылыулада кеслерин тийишли жюрюте билмегенлеге айып салгъан актер кесин адепли тутханы хакъды. Аны Францияда классицизм ёмюрде ишлеген актерла бла тенгleshдирирге да боллукъду. Бегеуюл да, алача, шатык, ариу сёлешгенди, пафосну да унутмагъанды. Алайсыз къалай жарар эди намыслы къартланы, къонакъланы атларын, жангы хапарланы айтыргъа да! Сёзсюз, анга сахнада тийишли пластика бла кесин тутуу керек эди. Ол актёр толу сезгенди кесин текеча жюрютюрге жарамагъанын, алай, асыры омакъланып, оздуруп къояргъа боллугъун да. Бегеуюл ол орталыкъда ишлегенди.

Былайда белгилерге керекди, бегеуюл классицизмни ёмюрюнде актёрча «сууукъ» туююл эди, жаланда акъылы ишлеп, жюреги уа къатышмай. Малкъар театрны актёру хар айтханына кесини оюмун,

кёз къарамын бети, ауазы, интонациясы бла билдиралгъанды. Алай бла бегеуюл бийик, ариу сезимле бла чамны да бирикдирип, халкъ жырчыгъа бла текеге устаз болгъанды. Жырчыны жигитлик, патриот, бийик сезимле эшитилген жырлары бла текени оюну, чамы бегеуюлден кетгендиле деген оюмгъа келебиз.

Бегеуюл малкъар халкъны эм иги кылыкъларын бирикдиргенди дерге да эркинбиз. Аны кесин эркин, ариу тутханында тепсеуге хунерин, музыкагъа сыймеклигин кёребиз, чамлары, сёзге усталыгъы уа бай фольклорубузну эсге саладыла. Ол биринчи актёр болгъаны себепли, халкъны психологиясын, жумушакълыгъын аны бла бирге тирилизин, къатылыгъын да ёз кёолунда тутханды. Анда жюрек кючно бла сабырлыкъны да халкъ алай багъалагъан, суйген демегиле тауларындан алгъанына ийнаныргъа боллукъбуз.

Актёрдан – мыртазакъ

Энди бегеуюлно актёрлукъ, режиссёрлукъ ишинден сора да, мыртазакълыкъ этген борчун айырайыкъ. Тёреде айтылгъан оноуну, «анга башчылыкъ этген олийни сёзюн таубийледен, ёзденледен башлап, халкъдан чыкыгъан адамла – бегеуюлле да – жумушчула бла оноуну башхалагъа эшитдиргенле – жерге салмагъандыла», – деп жазады Мисост Абаев «Балкария» деген очеркинде.

Алайды да, бегеуюлно, тындыргъан жумушуна кёре, эки тюрлюге юлеширге боллукъбуз:

а) байрамлада актёр, конференсье, режиссёр, низамгъа къарагъан.

б) жумушчу, къодучу (глашатай), сакълаучу, жакъчы.

Байрамлада бегеуюлно низамгъа къарагъаны бла бюгонню милиционерге жууукъ жумушну толтургъаны къалып, актёрлукъ иши ол байрамла бла бирге аз-аздан юсюнден кетгендиле. Ол халкъны эсинде сакълаучулай къалгъаны да анданды. Бу актёр конференсье болуп жаланда уллу жыйылыулада, тойлада чыкыгъанды сахнагъа. Къудайланы Мухтар жазгъаннга кёре: «Низамны къаты тутхан бегеуюллени сыйлы къонакълача чакъыргъандыла. Аны тою, къууанчы болгъан юй чакъырса, саугъа этгенди». Бегеуюл – сакълаучу эсе, къодучу уа ол аны ишиди, анга хакъ алгъанды. Кеси да олийге, элни старостасына бойсуннганды.

Малкъар Россейге къошулуп, аны кесинде да ислам дин хорлай башлагъанда, алгъыннгы мажюсю байрамла магъаналарын тас эте башлайдыла. Ала бла бирге бегеуюлно жумушу, борчу да тюрленеди. Бурунгу мажюсю тейрилеге аталгъан байрамланы орунларына буслийман адет-тёреде келедиле. Сёзсюз, алада бегеуюлге уллу ролю жокъ эди. Алай бла аны къодучу жумушун сакълаучу бардырып башлайды, байрамда низам салгъаны уа толусунлай текеге кёчеди.

Литературада кьалгъандь.

Онсегизинчи-онтогъузунчу ёмюрледе туугъан халкъ жырлада, артда кёчгюнчю жырлада да бегеуюл сагъынылады. Ол алада сакълаучуну ролюнда тюбейди («Баракъ», «Къум тюзлеге тёкдюле», «Кёзлеринден кьан тама»).

Аны себепли, бегеуюлно сакълаучу, бюгоннгю милиционер бла тенглешдиргенлери бошдан туююлдо. Совет власть киргенден сора, ол бютюнда ачыкъ болады. 1920 – 1930 жыллада тау элдеде школла, клубла ачыладыла, колхозла кьураладыла. Бегеуюл сабийле школдан кьалмазлары, таматала ишге заманында чыгъар ючюн жууаплы болады, эллиледен налог жьяды.

Озгъан ёмюрню 30-чу жылларында туугъан интеллигенцияны, билимли, халкъы ючюн жанларын аямазлыкъ адамланы жокъ этип башлайдыла. Ол заманда да чыкъгъандыла властью ишин махтагъанла, кеслерине «жылы» жерле тапханла да. Керти поэтле, халкъ жырчыла аланы юслеринден назмула жазгъандыла, жырла такъгъандыла.

Къудайланы Сейпуну «Назмучу мыртазакъгъа» деген назмусу сакъланнганды. Ол анда бегеуюлно (башхача айтханда, мыртазакъны) сыфатын халкъын сатхан «поэт» бла тенглешдиреди.

Жыйырманчы ёмюрден башлап, бегеуюлно кьодучу жумушу керек болмай кьалгъанды. Алай малкъар литературада уа ол тюбей турады. Драматург Маммеланы Ибрахимни «Сюймекликни поэма-сында» бла «Нарт Ёрузмек» деген пьесасында бегеуюл сакълаучуну, милиционерни ролюн тындырады.

Бюгоннгю театрда бегеуюлно жалаанда сакълаучуну ролюнда угъай, актёр, конференсье, режиссёр ишин толтургъанын да кёрюрге сюе эдик.

МИЛЛЕТ БОЛУУНУ ДЕРСЛЕРИ

1

Учхандан тоймагъан, къанаты бир да арымагъан заман, табийгъатда жан кечиндиргенни ичер сууун мардалагъандан башха бир зат этеди деп билмейме. Адам болады заманны кыйругъундан тутаргъа кюрешген. Алай аны жюрюшюн сел этерге, сабырландырыргъа къолундан келмейди адамны да. Жаланда жазыучу тохтатыргъа боллукъду заманны барыуун бир ауукъгъа – окъуучу чыгъарманы окъуп бошагъынчы. Алай бла жазыучу болады заманнга сюйгенин этдиррге къолундан келген.

Эталамыды, эталмаймыды жазыучу ол жумушун – аны жаланда окъуучу айтыргъа боллукъду. Чыгъармасында адамны сууалы толкъунларында, тенгиз – жонгурчханыча, элеген заманны суратын ишлерге кюрешген жазыучду кеси бла бир кезиуде жашагъан эм ызындан келлик тёлюлени окъуучуланы сынамларына тёзерик. Аланы элеклеринден ётерик. Жазыучубуз Тёшпеланы Алим эталдымы бир затла 70 жыл жашаууну кёзюнде. Ол жылладан чыгъармачылыкъ ишине жетгени бир 50 бола болур. Ол да ёмюр жарымыды. Иги кесек заман.

Сёз аны юсюнденди бу статьяда.

Чыгъармачылыкъыны юсюнден толу айтып чыгъаргъа демейме мен. Ол алимлени ишлериди. Мен а бир къауум чыгъармасыны

юсюнден кесими оюмуу кълумдан келгенича айтыргъа сюеме мында.

Алгъа сѣз Алимни «Суугъа кетген сѳймекликни юсюнден баллада» деген повестини юсюнден боллукъду. Бюгюнню бийиклеринден къарагъанда, ол бизни литературада прозаны кѳуаргъа болушхан жангы чыгъармаладан бириди. Автор къачан эсе да бирде, повестни жазгъан заманда, ачыкъ этерге кюрешген ишле бюгюн да жашауу-бузну къанын кыыздыргъан болумладыла.

XX ѳмюрню экинчи жарымында литературада кѳп фахмулу жаш авторла хапарны биринчи бетден (баш жигитни атындан) айтыу амалны хайырланадыла. Мен акъыл этгенден, ол амал литература жигитни энчи сезим кѳолайын толу ачыкълау, чыгъарманы психология теренлигин бютюн байкъыланадыруу бла байлаамлы ишди.

Ол тукъум чыгъарманы психология культурасы алааматды. Алада кылыкъ проблемалагъа артыкъ эс бурулады, лириканы бла эпиканы айырылмазча бирикгени, бир бирге сингени, прозаны бла поэзияны бир бирге эшилип кългъаны, лирика жигитни бла хапарлаучуну бир болуп кългъаны да кючлюдю.

Ол кѳзден къарагъанда, Тѳппеланы Алим россей литературада кесини тенгши нѳгерлери бла бир жолда барады.

Былайда бир затны айтыргъа керекди. Бизни прозабыз бюгюнлюкде орус прозаны даражасына жете кетгенди. XX ѳмюрню прозасын айтама. Башда айтылгъан повесть жазылгъан заманда биз алай айталлыкъ тѳююл эдик; прозабыз жаш эди, роман жанр алыкъа кесини жерин тапмай тургъан заман. Аны уа, жанрны, бизни литературада уллу прозаны жаратылыу кыыйынлыгы, авторланы проза жазыу усталыкъларыны алыкъа ишленмегени бла да ангылатыргъа боллукъду.

...Повестни баш жигити (баш хапарчы) Азамат, кыыйын ауруп, саусузла юйюнде жатып тургъанлай, ары ауругъан кызыны келтиредиле. Аны бети, башы да байланып, кѳбюсюнде эсин да жыялмай жатады. Кызыны эриулю халы, ауур жаралары, кирсиз, таза ниетлиликни шарт белгилери болгъан кѳзлери кѳплени дыгалас этдиредиле. Адамла аны ол халгъа неден тѳшгенин билирге сѳюдиле. Лирика жигит (Азамат) ол кызыны кѳргенлей, кеси кыайгысын, жарсыуун, ауругъанын да унутады. Жюрегинде ол кыызгъа итиниуню сезими кеси да билмей тургъанлай уянады. Ол кюнден башлап, Азамат кызыны жапсарыудан, сагъышларын чачыудан, аны теркирек жайыкъдырыудан башха кесине бир жукъ излемейди. Кызыны кесини хапарындан жамауат жашауда да, энчи жашауунда да кертичи, тюзлюк кюрешге къаты болуучусун, кесини муратына жетер ючюн арсарсыз кюрешуучюсюн да эслейбиз. Сѳймекликде да ачыкълыкъны, бизни заманыбызгъа, кылыгыбызгъа тийишлиликни къаты излейди. Алай ол жашау нѳгерге сайлагъан Хамалай болумсуз адам болуп чыкъды. Кыыз сѳйгенини ол халын терк эслемеди. Уллу сѳймеклик «сокъур» болады. Не акъыллы, не алаамат

адамланы окъуна суймеклик оту кеф этип, суйген адамларында тапсызлыкъланы, шарайыпланы эслетмейди. Ол суйгенинде жаланда тюз илишанланы кѳреди.

Хамалайны да жашаудан уллу хапарлары болмагъан къызланы жюреклерин эритирча кѳп илишаны бар эди. Сѳзге усталыгъы, окъуу-лулугъу, омакъ сѳлеше билгени, субайлыгъы онжетижыллыкъ жаш къызны башын хайран эталгъанды. Алай, халал кѳллю къыз (автор къызны алай суратлайды) кеси сайлагъан багъалы адамында адамсызлыкъны, заманыбызгъа ушамагъан шарайыпланы терк эслейди. Эслегенлей, жюреги от жанады. Ичи болумсузлукъдан толу къапчыкъны башын тешеди. Сора, татлы умутум тюш болуп къалады деп къоркъгъанча, дыгалас этеди. «Суугъа тюшген таш къармар», – дегенча, Хамалайны тюзетир амалланы излейди, кюрешеди. Суймекликни оту ачыкъ, жарыкъ жанар ючюн кюрешни башлайды.

Хамалай бла Марзият бир бирни не бек сѳе эселе да, бир бирге не бек тартына эселе да, экисини бирге жашау этмезликлери башындан окъуна ачыкъ эди. Нек? Заманны излемин да, суймекликни да, жашауда кеслерини борчларын да экиси эки башха тюрлю ангылайдыла да, ма андан. Аланы кылыкъ ышанлары да, ангылаулары да эки тюрлю эди. Марзият заманыбызны кызыды. Анда халкъ ючюн кюрешуу, аны насыбы ючюн кече жукъусун, кюндюз солууун кююп кюрешуу – баш белгиди. Ол кесини суймеклиги, энчи насыбы ючюн кюрешгенде да, ариу кылыкъдан таймайды. Экисини ортасында даулаш, чюйрелик – эскини бла жангыны, тюзлюкню бла терсликни, суймекликни тазалыгъы бла анга кююкленууню кюрешиди.

Жашау уллуду, кючлюдю, къарыулуду, тохтаусузду. Хамалайла не, тюз жолгъа чыгъып, халкъ бла бирге болургъа керекдиле, неда жашау аланы бир жанына атады.

Кѳрдююз да, суйген кызын фермагъа жибермейме, кирли иш этдирмейме, къатымда тутам деп кюрешууню ахыры аны жамауат бла чюйреликге къалай келтирди.

Повестъни тили ариуду. Туугъан жерибизни табийгъаты да уста суратланады. Биз Азаматны да, Марзиятны да жюрек итиниулери шарт кѳребиз, билебиз. Адеп-къылыкъ халларын ангылайбыз.

Сыфатланы къурауда автор хар затны да эсге алады, сыфатны тынгылы ишлеуге жарарыкъ не гитче юлгюню да сансыз этмейди. Ол артыгъыракъ да Хамалайны юсюнде эсленеди. Аны игилиги кѳпледе болгъанындан эсе да уллуду. Алай, аны игилигин адамсызлыгъы озады.

Аны жигитлери кѳбюсюнде кеслерини ангылауларына кѳре иш эте да биледиле, жигитлери кеслерине кѳре энчи тил бла сѳлешедиле.

Бу – бири.

2

Бир къара атлы, агъачдан чыгъып, элге кирип келеди. Бир арбачы киши да, кесини ѳгюз арбасыны юсюнде жаралы солдатны келтире,

элге кирип келеди. «Кюн батмайды» деген повестьни жыр башыны магъанасы алайды. Къара атлы, къара жин кирик, эки жаралы солдатны юслерине чыгып къалып, аланы асырар неда къутхарыр мадар этмейди да, бирини бууун сагъатын алып кетеди. Аны ызындан къарт арбачы келеди да, ол биягъы сойланып тургъан экеуленни юслерине чыгады. Аладан бири ёлоп тургъан болады, бирсини жаны алыкка ичинде болады. Ёлгенни асырап, бирсин а, арбасына салып, тюзюнлей юйюне алып келеди.

Мен айтхан – ишни башыды.

Заман а – немецли башкесле Малкъарны сууларын бокълап, кырдыкларын малтап, тирлик ауурлугъун юслеринден атаргъа жетишалмай къалгъан сабанлагъа от салып, малкъар элlege кире келген заманла.

Бу болумда эки жолоучуну халлары бир бирге ушамагъанлары башда окъуна окъуучугъа баям болду.

Къара атлы Шоштарды. Къарт арбачы Хамзатды.

Былайда эсгерте кетерге сюеме: повестьде бусагъатда бир къауумла тарыхыбызны сёгерге кюрешген бир бёлюмюню юсюнден айтылады. Аны юсюнден мен да айтмай боллукъ туююлме. Нек дегенде, ол бизни тарыхыбызды, жашауубузну бек магъанлы, къыйматлы кезиюу эсе да – алайды. Аны адамыбызны эсинден къыстаргъа кюрешмеклик жангылыч ишди.

Сёз ючюн: Хамзат жылланы иги да сюрген адамды, революцияда, эллилени колхозгъа тийишдириуде да къыйыны болгъан адамды. Революция келтирген жангы жашану ал жылларында аны юрегине арсарлыкъ къурту къутулгъаны да болады. Алай артдан-артха Хамзат жангы жолну тюзлюгюн ангылайды, алай бла ол арсарлыкъга женгдирмейди. Къолундан келгенича, жангы юйню мурдор ташын бегитирге болушады.

Шоштар а – кючю алгъа ургъан адамды. Уруш чыкъгъанлай окъуна ол Совет Аскерге кетген эди. Кетген да Хамзатны тамата жашы Муса бла бирге этгенди. Алай Шоштар, кетгенини къайгъысы сууугъунчу, элге табылды. Адамла сейир этдиле, алай ол заманда хар ким кеси къайгъылы эди, анга артыкъ уллу магъана бермедиле. Жаланда Хамзат эди аны тюз ниетли болмагъанын сезген.

Повестьде Хамзатны жашындан туугъан Музафар да баш жигитледен бириди (биз ала бла «Ташыуул» романда да тюберикбиз). Китапны биринчи бёлюмюнде («Атасы бла жашы») Музафар атасын эсге тюшюрюп, кеси иги да жетген жаш болгъандан сора да, аны кёз туурасына келтирип, аны бла сёлешеди. Былайда битеу къыралыбызны адамлары кёрген къыйынлыкъны бир юзюгю барды, жашауубузну тутуругъу, чигинжиси ким болгъаны ачыкъланады.

Жаланда бир суратчыкъ: жаш атасы бла сёлеше тургъан заманда жашына жыйырма бла алты жыл болады, атасы урушха кетгенде, анга да 26 болгъан эди. Энди экиси да тенг кишиле болгъандыла. Атасы жашыны насыбы ючюн, аны кирик кёп сабийлени насып-

лары ючюн кесини жанын баргенди. Мустафа (Музафарны атасы) жашыны жарсыууна былай айтады:

– Къадар алай болур эди, Музафар, сауланы юлюшлери – бушуула-
гъа тѣзюудю. Айхай да, жаланда тѣзюудю. Биреу ѓлгенни, жиляп, неда
жарсып къайтараллыкъ болса, дунияны башында аз адам къайтмаз
эди. Алай, замансыз ѓлген бютюнда ажымлыды: кѣпле, сабийле-
рин къоюнларына алып, къаннгынчы бир эркелеталмай кетгендиле,
аладан къалгъан сабийлеге, Музафар айтханча, беллерин къатыракъ
тартыргъа тюшгенди, акъыллары замансыз жетгенди. Тийре-хоншу
сабийле жыйылып, чюйке ойнап айланыр жерлеринде, атха минип,
ындыр басаргъа, сабан агъачны ызындан тохтаргъа тюшгенди. Ол да
тѣзюлюкдю, къадарны туз жюгюн кѣтюрмекликди.

Повестъде Хамзат – чынты адамлыкъны, акъыллылыкъны,
огъурлулукъну, къысхасы – халкъны бети болуп кѣргюзтюледди. Аны
этген иши, айтхан сѣзю да мен айтханнга шагъатлыкъ этедиле.

Нек айтама мен алай?

Сѣз ючюн, повестъни ал жанында окъуна Хамзат, аууп тургъан
солдатланы кѣргенде, тѣзюп, аланы къоюп кеталмагъанды. Экинчи-
ден, авторну да анга суймеклиги сезилип турады. Ол аны юсюнден
былай айтады: «Ол (Хамзат - Г.С.) жашау этерге туугъан кибик эди,
энди къарасам, жашау анга бир кере да хатер эталмагъанды. Угъай,
хатер этмегенди дерге болмаз. Ол анга юч жаш да, бир къыз да берген-
ди. Алай, кесине керек болгъанда, ол аланы Хамзатха къоймагъанды,
алып кетгенди. Кеси жумушуна керекде алып кетип, къайтармай
къойгъанды. Ол заманда да Хамзат андан, жашаудан, ѓпкелемегенди.
Ол жашауну суйгенди. Жашланы да аны ючюн ѓсдюргенди. Кеси да
аны ючюн жашагъанды. Сора нек ѓпкелерик эди?»

Бу сѣзлени автор кеси аллына жазып къоймагъанды. Жазалгъан
эталлыкъ да туюл эди. Бу затны айтыргъа анга эркинликни Хамзатны
жашау халы бергенди. Керти да Хамзат уллу адамлыкъны суратыды.
Хамзатха къарама-къаршы адам а Шоштарды Ол повестъни аллында
окъуна (къара атлы Шоштарды, биз аны артда билликбиз) солдат-
ны буунундан, сууруп, сагъатын алып кетеди. Ким болгъанын
билгинчи окъуна, ол адамны къылыгъын жаратмадым мен. Артда,
урушха жашланы алып кетген арбаланы букъулары жол жанында бу-
руулагъа чѣкюнчю окъуна, Шоштар къайтып келеди. Сылтаугъа уа
«Саулугъунг осалды, уруш этерге жарамайса деп къайтаргъандыла»,
– дейди. Немендиде элге киргенде, алагъа къуллукъ этерге (шапалы-
къ десек тюз болур эди) саулугъу да жетеди, «ѓт» да табылады.

Кесин бирсиледен энчирек тутаргъа итинген адам жанына сакъ
болады. Суйген хар адам да этеди кесин. Алай болса да, кесини
белин къоншусуну, тийресини, элини, къыралыны ишине кѣре жа-
рашдыра, къадарын ала бла тенг кѣтюре, къууанчларына – къууана,
бушууларына да – жарсый, аладан энчи къош болмай келген башха;
хар зат да мен айтханча болургъа керекди, алгъа хар зат да манга
болсун, артда уа кѣрюрбюз деп, жанына къоркъуу болмагъан заман-

да, «алгъа!» деп, чартлап чыгъаргъа хазыр болмакълыкь – башха. Шоштар ма бу экинчи къауумундан эди. Хамзат Шоштардан тамата болса да, ала туугъан къарындашлача жашагъандыла. Хамзатха Кериматны келтиргенде да, Шоштар Хамзатны улан нёгери болгъанды. Граждан урушну заманында окъуна Хамзатны бла Шоштарны жоллары башха болгъан эдиле. Ол заманда, жашыртгын марап айланып, Шоштар бешатары бла Хамзатны уруп къояргъа аздан къалгъан эди. Керимат а, келинлик этип, Шоштаргъа сёлешмей да тургъанды. Ишни башы уа – Хамзат большевикле жанлы болуп къорешгенинде эди.

Алайды да, бу эки адам – эки дунияны адамлары эдиле.

Инсан урушну заманында, биягъында айтханымча, Шоштар, бешатары терезеден къаратып, отжагъада олтуруп тургъан Хамзатны тутдурады. Кериматны бла Хамзатны хар айтхан сёзлери эшитилип турады. Шоштар да ушкокну сампалын басаргъа, Керимат, къарыным болур дейме дейди. Аны эшитгенлей, Шоштарны бармакълары гыжы болуп къаладыла. Хамзатны уралмады, алай тюзюнлей отжагъаны тутдуруп атды.

Бу суратчыкъны да символика магъанасы барды. Гыржын кёмюлюп тургъан от жагъаны ургъанны жашауунда не сыйлы заты барды?! Адам адамны къаргъаса, «от жагъанг сууурукъ» дейдиле. От жагъаны тутуп ургъаны – жашауну терегине балта кётюрмекликди. Шоштарны жалан ол окъуна адам кёрюп болмазча этеди. Анга ичген сууу да, ашагъан гыржыны да, жерини кырдыгы, ташы да, тап, тапхан анасыны сютю да жаланда бир жаны бла кёрюнедиле – манга ол не береди, деген магъана бла. Ала уа берген кёпню этедиле. Аланы харам этген, унутхан адамды малгъун. Чингиз Айтматов айтханча – манкурт.

Биреу от жагъаны отун тиргизе, сабанлада тирлик ёсдюреди, биреу а от жагъагъа къуяргъа – суу, сабанлагъа от салыргъа – жилтин излейди. Ма жашауну уллу жоругъу. Бу жаны бла Алимни повестины магъанасы узакъгъа барады. Не зат да болсун, къалайдан къалай бла да чыкъсын – от жагъаны сууутургъа къорешген ким ол эсе да, адамгъа саналмаз. Повестьни окъугъан аллай акъылгъа келеди.

Бюгюнлюкде да жерни бир-бир этеклеринде жилиу, сыйыт да къурумай, анала сабийлерин кёкюрек къангаларына къысып, уруш баргъан жанына аркъаларын айландырып, къолларындагъы жан дук кулчукъларына кюбе болуп келедиле.

Повестьни материаллары уруш кезиу болуп, жазылгъан а гитче малкъар халкъны тилинде этилгенликге, аны магъанасыны битеу дуняда бола тургъан ишлеге жетежагъы барды. Мында битеу адам улуну къайгъы этдирген проблемала сюеледиле.

Не букъдурлугъу: бизни малкъар литературада адамны тыш сьфаты берилип, кёзю, къашы, агъачы суратланып, аны ич сезими, ич дунясы, аны ол сезимини тюрлениую, дунясыны кенгерую ташада къалып тургъанды. Анга жазычуларыбыз уллу магъана да бермегендиле. Литературабызны да бек уллу кемчилиги ма анда эди.

«Кюн батмайды» деген повестьде уа хар адамны бар дунясы окъуучугъа ачыкъ болады. Аны хар жигити кез туурангда турадыла.

Хамзатны жашлары Муса, Мустафа, Мухтар да кеслери повестьде баш магъананы тутмагъанлыкъга, эсингде къаладыла. Аланы жашаулары, сыфатлары аллай бир кючлю суратлангандыла.

Хамзатны кызы Жанчыгъ а?! Ол чынтты таулу кызды, адеп, къылыкъ бла да алайды. Болсада, ол шендюго заманны кызыды. Бир заманлада сёзлерин айтыргъа болмай, кюйюп-бишип, башларын энишге тутуп туруучу кызла энди Жанчыкъча кызла болгандыла. Ала намысларын, сыйларын, ол угъай эсенг, ниетлерин да сакълар ючюн жанларын аямайдыла. Ала, ол кызла, кеслери башларына кеслери оноу этерча болгандыла. Аны айтханым, кызла кеслерини энчи жашауларын къурап кыйгъан угъай, жамауат жашаугъа да башха кезден къарайдыла, ала, жамауат жашауда не хайырым болур деген акъыл бла жашайдыла. Ол а, белгилисича, шендюго жаш тёлюню акъылыды.

Повестьде кыргызлы шуёхларыбыз Ырыскъулну, Асылбюбюню, Айчолпонну сыфатларын да керебиз. Хамзатлары мындан ары баргъанда, ала керти да къарындашлыкъ, эгечлик, хоншулукъ этгендиле. Хамзат кёрмеген да къалмагъанды, алай аны кетюрюр ючюн да къалмады. Болсада, бир адам темир терек болса да, кеси жангыз къарыусузду. Ол себепден аны кыйын кюнюнде аллай асыл адамла табылгъанлары иги болду. Повестьни окъуй баргъанында, ол ишге ыразы боласа.

Дагъыда бир сейирлик затны эслегенме бу повестьде. Къыргызлыланы бири да сормайды Хамзатха Къыргызгъа нек, къалай тюшгенлерин. Баям, ала терсликни сезип иш эте болур эдиле, алайсыз да жарыла тургъан бюреклерин жангы соруу бла энтта бир ачытмайкык дегенден. Уллу адамлыкълары эди къыргызлыланы ол да.

Бу повестьде да Алимни адам жол нёгерге бюрютюрча повестьлеринденди. Бюрюнюкде да аны сюйюп окъугъаныбыз аны ючюндю.

3

Адабиятыбызны шендюго чигинжилери, Къайсынча, аллай уллу адамларыбызны къанат тюплеринде ёсюп, аны тегерегинде юйренгенле кеслерини ишлерин къалай этедиле дерге тюшеди. Къара сёзде бола тургъан ишлеге къарагъанда, сёзсюз, бек тутумлу бёкем чигинжилерибизден бири Тёппеланы Алимди. Ол кёп ишлеген, кёп жазгъан, кесини кючюн кёп жанрлада сынап кёрген адамды. Драматургиямы дейсе, очеркми, публицистикамы дейсе, – хар бири да бир жазыучугъа ёмюрден ёлюмге дери бир тынгылы жюк болады. Бара баргъан дуня уа кесин кёргюзтюр, алай бюгюн, Алим 70-жылны сабанын сюрген кюнледе, айтыргъа керекди – хар биринде да Алимни литература хорламларын керебиз. Ол къара сёзде уа ол кесини сабанын, кесича, кеси амаллары бла тынгылы ишлегенине сёз да жокъду.

Былайда Тёппеланы Алимни Москвада чыкыгъан «Сени жарыгъын» деген китабыны юсюнден айтыргъа суюме. Малкъар тилде чыкыгъан романларын, повестьлерин, хапарларын окъуй келгенбиз барыбыз да. Алада салыннган проблемаланы магъаналары бизни жерибизден къайда кенгнге чыгъадыла, бизни халкъыбызны жашаууну юсю бла бек уллу ишлени юсюнден айтылады алада.

Тёппеланы Алимни чыгъармаларыны ма ол шарт белгилери кёп жерлени окъуучуларына да хайырлы эм къыйматлы болгъанларын бу китапны юсюнде да кёрюрге боллукъду.

Не заты бла къыйматлыды Алимни чыгъармасы бизден тышында? Не хайыр алды бирси окъуучу андан? Ма аллай соруула да тууадыла бусагъатда уста жазычууну юсюнден сёз баргъанда.

Бек алгъа айтып къыярма керекди: бусагъатда бизни литературабызда болгъан чыгъармала къруду кесибизни окъуучугъа деп жазылып къалмайдыла; алада кёргюзтюлген, суратланнган ишле, бизни халкъыбызны юсю бла, адамларыбызны адеп-къылыкъ ышанларыны юслери бла кёргюзтюлгенликге, магъаналары бла уа битеу къыралыбызгъа да къыйматы болгъан ишледиле. Ол а бизни жазычуларыбызны окъуу-билим даражалары дуня культураны иги чыгъармаларыны от жагъаларында ышыкъланнганларын кёргюзтеди. Алай, бир уллу жарсыуубуз да барды ол жаны бла къарагъанда: уллу къырал бузулгъанлы, миллет литературалагъа (аланы ичлеринде биз да барбыз) эс буруу къалгъанды. Аны юсюнден бусагъатда ара басмалада хапарла чыгып башлагъандыла, келир заманда иш иги жанына тюрленирик туююл эсе, иш хоча туююлдю бюгюн.

Биз хапарын айтхан китапда уа юч повесть барды: «Жюз шаптал терек», «Сени жарыгъын», «Суугъа кетген сыймекликни юсюнден баллада».

«Жюз шаптал терек» деген повестинде Алим бизни халкъыбызны къылыкъ ышанларын иги кёргюзтгенди. Къарча бла Къаншау – къош нёгерле, халкъда айтылыучусуча, атлары башха киби, къылыкълары, дунягъа къарамлары да башха адамладыла. Артдан-артха белгили бола баргъаныча, Къарча мал ючюн баш эркинлигин аякъ туюп этерге окъуна хазырды. Къаншау а – эркинлик ючюн ёз жашауун харам этерге окъуна ырадыды. Къарча изар адамды, кертисин айтханда, Алим былайда бизни миллетибизни кёп адамларыны энчиликлерин туурагъа чыгъаргъанын тюз этгенди. Аны бла бирге, Къаншауну бла Шабазны юслери бла уа ол халкъыбызны бек уллу ышанын – жангылыкъгъа терк окъуна боюн салыу, биреуге игилик этер ючюн кесин алгъа уругъа суйгенин, не заманда да кёпчюлюк жанына тартыргъа суйгенин туура этеди. Ма ол ишдеди къыйматы Алимни бу повестини.

Айдарукъ бла Ёрузмек тау бийледиле. Былай къарагъанда, бир бирлери бла келиширге керек эдиле революциягъа къажан кюрешлеринде. Угъай, ала экиси да эки башха адам болгъанлары себепли,

кылыклары да башха болганы кирик, жолланы да, мадарланы да башха тюрлюлерин сайлайдыла, этген ишлерини магъаналары уа, айхай да, бирди. Ёрюзмок – башкесди, Айдаругъ а ариу сёз бла ишлейди. Адыхам эфенди уа кесини фатуасына ийнаналды. Кёремисиз, юч да башха адам юч башха жолну сайлайды. Совет властьха кыжау кюрешде ала барысы да бир урум этедиле, алай башха-башха мадарла бла. Ма андалды Алимни сыфат кыуаргъа усталыгы Халкъ бла ойнаргъа жарамазлыгын Айдарукъ уста биледи. Алай, байлыгындан бошаргъа да сыймейди. Эфенди уа, малны тас этген неди, дининги тас этгендеди ишни уллусу дейди.

Ма алай бла Тёппеланы Алим керти да таулуну адеп-кылыкышанларын кёрюзте билиу бла жууукъ болганды кыралыбызны окыучусуна.

Неда «Сени жарыгын» деген повестьде Мурат Кыаншауну бла Шабазны туугъан кырындаллары тыйюлюмю? Алайды дерге да жарамайды – бир жанындан, дерге да жарайды – бирси жанындан. Нек дегенде, аланы алчы иш ючюн кюрешлери жууукъ этеди, башха-башха кезиуледе жашагъанлары эм ишлегенлери, класс сезимлери да башха болганы айырады орталарын. Алай, ала кюрешни отунда кыатхан адамладыла. Мурат ишчиди, Бахсан ГЭС-ни ишлейди, Берестов – ол кырулушну таматасы – Днепропетровскеден келип, таулада электростанция ишлетеди. Мында миллет ишчи классны кыуралганы бир жанындан болуп, ол адам эллиден ишчиге ётгенликге, аны ниет сезими кенгерген болмаса, кылыгы тюрленнгени (Мурат Берестовну сакълайма деп ёледи) экинчи жанындан болуп, Тёппеланы Алимни былайда да усталыгы кёрюннгенди. Ма ол усталыгы эди бу повестьни магъанасын кенг этген.

Былайда бир затны айта кетерге керекди. Муратны Берестов ючюн жоюлганы, башхача айтханда – жангы жашауну кёпюрюн ишлегенлени ёз жюрегибизни окыгъа сууутдуруп сакълаганыбыз тёре окынады. Кылабекланы Солтан-Хамид Сергей Миронович Кировну ма алай сакълаганды. Ма ол сурат Алимни фахмусуну юсюнден айтады.

Кысхасын айтханда, бизни литературабызны от жагыасыны отун тутарыкыладан бири болганын Тёппеланы Алим ол повестьни жазгъанда окына кёрюзтген эди.

Былайда Алимге мен аны шуёху, кыалмукулу жазыучу Алексей Балакаев (жарсыугъа бу дуниядан кетгенди) айтхан сёзлени кыайтарып кыояргъа суюме. Балакаев «Литературная Россия» газетде Алимни «Гуппур Геуюзню кёпюрю» деген хапарын окыуп, быллай кыагыт жазганды: «Бек сыйюп окыдум хапарынгы, мындан арысында да малкыар халкынгы кыадарын бизге туура этген быллай чыгармала кёп жаза тур, бек сакъларыкыбыз».

Сакълагъан этгенди, керти да. Ортада байламлык ол сау заманда бир да юзюлмегенди. Алим бла мен бирге болуп, Балакаевну «Юч сурат» деген повестин ана тилибизге да кёчюргенбиз. Аны

айтханым – ортада байламлыкь кючлю эди. Алимни артда жазгъанларына тюбеялмады ансы ол адам.

4

Бир ненча кюнню кьутуруп келип, жан-жанларын кьармап, ашап, эллилени сагъайгып, тынчайтмай, тотланган бетин да тюрлендирмей тургъан Холам сууу энди, кючю таркъайгъанча, кеси да таркъайып, кеси келтирген ташланы беллерине да жетмей, ариу сюзюлюп келгенине кьарап, суу бойну индекде олтуруп тургъанымлай, Алимни «Сийрат кёпюр» деген романыны баш жигити Кьушжетерланы Хамзат (айтхан эдим да анга энтта да тюберикбиз деп), кьайдан эсе да, сууну ары жанындан, агъачдан, чыгъыш келгенча болуп, жукъ да айталмагъанлай, кьатыма чёгюп, сагъышларыма нёгер болуп тохтагъанча кёрюндю. Кешенеси Орта Азияда болгъанын билеме, кесими да кьалгъандыла анда кьысха жууукъларым. Заманны да баргъаны тюз да бу сууну халына ушагъанына сейир этип олтурама: бир огъурсузланса, кёзю кьарангы этип, болгъанны шылдым этеди, бирде уа, ма бюгюнча, шош болуп, кьайгыдан бош болмагъан жүрегинге хошлукъ келтире, саркъады.

Бир заманлада туудугъу Музафаргъа жер таныта, адам баласы кесини жерин, тарыхын, элин-адамын да билмесе, ол толу адамгъа да саналмайды деген насийхатын (быллай насийхатны Алим артда жазгъан «Алтын Хардар» романында баш жигит Добуллу жашы Бекташха да айтады) манга, бюгюнлюкде аны Музафарынача, 70 бола келгенде, кьатлап айтыргъа башлагъанча кёрюндю да, мен кесим башлап кьойдум сёзюмю:

– Да, Хамзат, туудугъунга 70 жыл болду. Ол сен танам деп кьубултуучу жашчыкь бюгюн кеси да кёплеге акъыл юйретир жыл саннга келгенди. Сени хапарынгы да айтханды бизге. Аны ючюн да ыразыбыз анга...

Мен да аны айтыр-айтмаз, «Хо да, алай эсегиз, акъылыгъыз анга жетди эсе, мен да ыразыма анга да, санга да» деген магъанада, шош келгенича, абери айтмагъанлай, шош туруп, суудан ётюп, кетип кьалгъанча болду.

Кече сайын ай жарыгъы арбазыма элпек ашыгыучу Холам сууну боюнунда кесим жангыз олтуруп тургъанымлай, Тёппеланы Алимни «Сийрат кёпюр» романыны баш жигити Хамзат (аны бла мен «Отлукъ ташладан» бери да шагъырейме) эсиме Алимге 70 жыл болгъаны бла байламлы келип кьалгъанды, баям. Огъесе уа Алимни жигитлерини барысындан эсе бек манга Хамзат жууугъуракъ кёрюнгени ючюнмю болур...

Жыл саны аллай бирге келген адам махтаныргъа болмаз, мен ангылагъандан. Алай ёкюнюрге да керек туююлдю, нек дегенде, бу жыл санга Алим уллу жашау сынау жыйышдыргъанды, тарыхыбызны уста биледи, халкыбызны иги таныйды, жерибизни кьыдырып чыкьгъанды, Хамзат айтханны этип, халкыбызны дуниягъа туура

этгенди, дунияны да танытханды халкыбызга. Ол билимли, кѣп окъугъан жашларындан бириди таулу халкыны. Бизни ортабызда Жамауат элни келечисиди.

Мен Алимни кесин иги таныйма, алай бу айтханларымы барысын да аны жазгъанларындан алып айтама.

5

Бизни литературабызны кючлююлюгюню юсюнден айтылыр ючюн къалмагъанды. Алай бек алгъа ол поэзия бла, Къулийланы Къайсынны, Отарланы Керимни, аланы болушлукълары бла бар дуниягъа аты айтылгъан Кязим бла байламлы эди. Бюгюнлюкде биз прозабыз бла да жазма литературада эрттегили сынаулары болгъан халкъланы литератураларына тенгбиз деп, не аз да семиртмегенлей айтыргъа боллукъбуз.

Былайда мен бир оюмуу ачыкъ этерге сюеме. Мени акъылыма кѣре, жазып башлагъанланы юйретирге боллукъ, жазыуда сынаулары болгъанланы да суратлау сѣзге алгъасындырыргъа, литература жигитни ич дуниясын терен тинтирге жол кѣргюзтюрге боллукъ тѣреле къуралгъандыла прозада да. Аны юсюне да, бизни прозабыз кесини теренлиги бла, тилибизни ариулугъу бла таулу окъуучуну хазырларгъа болушады. Алай, айтымны шатык къурауда, аны бла уа айтырыкъ оюмун шарт этиуде Тѣпеланы Алим къан усталарыбыздан бири. Аны жазгъанларын окъугъан заманда, эсинг тилни ариулугъуна, айтымны къуралыууна, сѣз байлыгына кетип, магъанасыны юсюнден унутуп окъуна къояса бир-бирде. Магъанасын ангылар ючюн а жангъдан къайтып окъургъа тюшесе.

«Отлукъ ташла» романын окъугъанымда, кесим да жаш эдим, Алим да менден узакъ кетип туйюл эди. Анда тил теренлик, шатыклыкъ, сыфат татыулукъ, айтым усталыкъ артда жазгъан романларындача, повестьлериндеча, шарт белгили туйюл эдиле. Андан бери Алим жазыу усталыкъда бек ъсгенин аны «Ас-Таж», «Алтын Хардар» романларын тынгылы окъугъан шарт кѣрлюкдю.

«Ташыуул», «Азатлыкъ» романлары, кѣп повестьлер, хапарлары да бизни аталарыбыз, биз да билген ишлени юслериндендиле да, эринмей окъугъаннга ангылашынырыкъдыла. «Ас таж» эм «Алтын Хардар» романланы ангылар ючюн а, терен тарых билим, уллу хазырлыкъ керек боллукъдула. Мен бюгюн литературада ызыбыздан келген тѣлюню юсюнден сагъыш эте келгенме бу оюмга. Тюзю, бу романла халкыбызны жаратылгъанлы бери къыйын тарых тагыларыны, дуния цивилизациягъа миллет адетинде къошулууну къыйын илмусуну юсюндендиле. Алим кеси да, бу романлагъа материалы болгъан этгенликге, жазаргъа энди базыннганы кѣрюнюп турады – Алим кеси да арытыргъа керек эди усталыкъны къыйын эм узакъ жолун бу романланы жазып башлар ючюн.

Алимни чыгъармачылыгыны юсюнден толу ай тып чыгъаргъа демеимен. Ол алимлени ишлери. Мен а артда, 2006 жылда, китап болуп чыкыган «Алтын Хардар» романын туудургъан оюмларымы айтып аны бла уа башда сагъынылган акъылымы ангылатыргъа сюеме.

Миллет болууну кыйын дерслери, халкыны мангылай жазуу кирик, жаратылганлы да кыатылыгын сынаргъа деп, борчха салынганча, биргесине келе келедиле халкыбызны.

О, къадар! Сен – Алимни романында жаратылышны жолун ызлагъан Алтын Хардар! Алай эсенг, бизге бюгюнлюкде да эндиге дери бола келген адамлыкъ бийиклирибизде кыалыргъа сен юч-къарыу бер! Сынарыгъын сынамай, эр да болмаз эр!..

Алимни «Алтын Хардар» романы – мифрибизни мудорларында кыуралган китап бизни бюгюнбюзню сагъышларын да этдиредиле. Алай болмаса, тарых романдан да, миф чыгъармадан да не магъана.

Къарачал ёзенлеринде Олтурма эли душманла тюп этгенде, атасы Дауут сюеген гебенлени бирини тюбюне бугъуп, сау кыалган жангыз Добуллу къачып къутулады. Къудуретни анга кёз къаратханы байтамал эди да, жашау, жангы эл, тукъум, миллет кыураугъа да ол жетишдирди.

Добуллу, къара къушну жайма къанатыны ауанасы кыалкан болуп, таула, тёшле, агъачла башлары бла келе келип, тау артына гюржю элге тюшеди. Гюржюлю Дашкели аны юйсюндюрюп, иште, хунерге, адамлыкъ кепге кирирге болушханды. Аны гюрбежисинде темир тюе, жюзюм бахчасында жюзюм жыя, гюржю таулуланы адетлерине, кыылыкъларына тюзеле да бир кетди. Алай атасы Дауут тюшонде кёрюнюп, аны ёз элин кыурутмазгъа чакъырды.

Гюржюлю Отар Дашкелини гюрбежисинде этилген заглагъа ол адам хакъ алмаучу эди. «Эллингетген ишинг ючюн хакъ алган – хаулени ишиди» деучю эди темирчи уста. Ол а Добуллуну биргесине жашаган дуниясын жарытхан айтыу болуп жюрюдю. Андан иш а болмазмы бизде да «Этген ишинг хакъ излеме» деген айтыу?

Халкыбыз уллу сюрдюк кыйынлыкъ сынагъанын энтта, 50 жыл озгъандан сора да, унутмагъанды. Ол кюнлени къара кыйматлары халкыны жанына-санына бюгюн иш да татынды. Алай кимден келген болур эди ол зараутлыкъ бизге, бизден сора да – башха бир ненча миллетге? Аллаи соруугъа жауапны Тёшпеланы Алимни «Алтын Хардар» романында да табаргъа боллукъду. Олтурма эли тукъум жаулукъ жойган эди. Къарыулу къарыусузну онгларгъа не заманда да ёч болгъаны мифлени заманларындан бери да келедиле. Ол себепден сейир этерге да тюшмейди бюгюнлюкде элин-жерин таныргъа сюимегенлени кёрсенг.

Добуллу, гюржюлю Добу дей анга, кече тюшонде атасын кёрюп чыкыгъанын Отаргъа айтханда, ол аны кимден да иги ангыла-

гъан эди, алай ангылагъан эди – Добуллуну кесине да узакъ кюнлеге дерс болурча: адам туугъан жерин, тогъуз атагъа дери жууукълукъну да тынгылы билирге керек болгъанын. Отар Добуллуну уллу къурманлыкъ этип ашырды, алай керегин миллет адетинде ангылап.

Добуллу, къайта келип, кимле эселе да, башкала ие болуп тохтагъан эллерини башындан къарагъан эди. Элни быллай кюннге къойгъан Хасаука тукъуму угъай, Алтын Хардар кеси болгъанча, ичинден анга тырман кётюрюп, алай ёлюп къалса, ол элде бир къыйыры оюлуп тургъан къаланы этегинде асыралса суюдю ол сагъатда.

Мен гитче заманымда Орта Азияда эшитгенме бир кенделенчи кишини айтханын: аны къайын анасы къыйын ауруп болгъанды. Ол, къайын анамы кёлюн алайым деп: «Анам, жарлы, не зат кюсейсе бек шёндю? Сен кюсегенни, жер тюбюнде болса да, табарма»,– дегенди. Ол а: «Кенделен жеркинде шаудандан бир уртлам суу келтирсенг эди...». Ол кишини жолу кесилип эди. Амал жокъ эди ол кюсеуню жалчытыргъа. Амалсыз болгъанды да, болушун айтып къойгъанды туугъан элине термиле жатхан тиширугъа: «Аны уа къалай табайым?» – деп.

Аллайын – миф жигити Добуллу Алимни фахмусуну кючю бла бизни жангы тарыхыбызгъа жангъдан къаратханды. Адам баласыны жашаууну, бир тёлюден бир тёлюге ёте, заманда тюрленнген, жангы затла къошхан, керексиз затланы къоратхан да эте, юзюлмегенине эс бурдурады. Адам бла табийгъат, адам бла жаратылгъан жери бир бирсиз болалмагъанларын айтады.

Добуллу, къаядан жарылып тюшгенча, сары шинли киши, Къулемен тигинде къуругъан турукъгъа чёгелеп, Жаргелли элни башындан къарайды. Айхай, аны жауламаз адамла излейди бир къонуш къурап ючюн, артда юй бийчеси Орас айтычулай, Добул.

Былайда Алим Добуллуну, адет-къылыкъ илишанларын да туура эте, суратын ишлейди: ол бу жерледе жашагъан алаша добар кишилеге ушамай эди. Сабыр, сары шинли эди ол, уллу сюекли. Хар кечеден жерк бояу бла бояп чыкъгъанча, къонгургъа тарта жылтырагъан сакъалы хазна эслетмей эсе да, сепгилбетирек эди, сол къашыны учу бла энишгерек эки да къара губусу бар эди.

Элни таматасы, олийи, Трам аны юйюне чакъырып, къонакъ этди, сыйлады, тынчайма къойду. Хапарын сорургъа ашыкъмады, ашыкъдыргъан да этмеди. (Эсигизде болур: «Сийрат кёпюр» романда къыргъызылыла да сормай эдиле Хамзатладан Къыргъызгъа нек, къалай тюшгенлерин). Ашыкъдырса да, ашыкъдырмаса да, боллугъу бир болур эди – артда Добуллу Трамны киеую болду. Къайбергенланы ёчюлген тукъумларыны жангы башчысы.

Мен романны хапарын энди къояйым. Нек дегенде, аны окъургъа керекди. Жаланда бир айтырыгъым: Тёпеланы Алим бу арт жыллада, кесини 70-жыллыгъына жууукълаша, жюрегинде эрттеден жюрютген муратына жетгенди дерге боллукъду. Ол миллетибизни

кьуралыу кьыйынлыгыын миф, тарых романла бла бизге ачыкь этгенди. Мен «Ас-Тах» деген романын да кьошуп айтама.

Аны бла бирге ол бизге миллетни сакълауну уллу илмусун да суратлагъанды. Сёз ючюн, Добуллу кесини жашы – Бекташны (бу литература жигитни аты да бошдан аталмагъанын окъуучу сормай билликди, бекташ эди бизни болумубуз, келген жолубузгъа къарай кетгенде), биргесине алып, ата элин-жерин танытыргъа, тукъум тереги бла шагъырей этерге элтеди. Анга, Бекташха, 13 жыл болгъанда (ол 13 жыл бошдан алыннган болмаз былайда деп келеди кёлуме, биз сюрюнде тургъан жылларыбызны саны) этеди алай Добуллу. («Сийрат кёпюр» романда Хамзат Музафарны элтгенча). Андан сора да, жолда бара, Бекташ арып сынсыгъанын кёрюп, эр сабийни къаты юйретирге керегин уста билген (бизни миллет адети-биз) адам, жашын жапсарыргъа да бир тебиреп, кесин тыйып кьойду, аталыкь борчун ангылап.

Бийликни бергенден сора да, кесини миллет борчун, аны бир ниетли этиуню борчун унутмагъанды. Бир заманлада Добуллуну, эллерин кыргъан душманладан къара къушну жайма къанат ауанасында къачып (учуп) кьутулгъан кишини, юлгюсюн аны туудугъу бир аягъы кысхаракь туугъан Гууа къайтарады: Добуллудан бери келген темирчи усталыкьгъа терен юйренип, кесине къанатла ишлеп, бийик къаядан энишге учаргъа кетеди. Бир кишини айтханына къарамайды.

Былайда да биз кесибизни миллет келечилерибизни таукелликлерин кёребиз, халкъны мураты, акъылы бир заманда да умутун юзмегенин да.

Бу романда дагъыда бир ниет барды, бюгюнлюкде да бизге керек болуп тургъан: эллени байламлыкълары. Жангыз эл, кьыйырда кьалгъан эл бир заманда юйремез, адамы, анга кёре, кьош кёллю болмаз.

«Кесим деген жерсинмейди, элим деген эл излеиди», «Желге къарагъан урлукь сепмейди, булутха къарагъан оракь ормайды» – хар бири кесича бир китап, хар бири кесича бир билим болгъан бу айтыулары Трам, олийлик таякъны Бекташха бере туруп, осуят халда айтады.

Бу айтыулары ангылар ючюн кесибизни бюгюнбюзге къарап кьояйыкь. Аны не ючюн айта турама мен жызыучу Тёппеланы Алимни 70-жыллыгына жазгъан статьянда. Бюгюн Алим жазгъан затлары таулу («Биз энди ысхылтыла тьойюл, таулулабыз» деген сёзю да барды Трамны) тёлюлеге таза миллетлик дерс болургъа жетишгендиле. Ол а Алимни билимини теренлигине, жазычулукь усталыгына шагъатлыкь этеди. Бу артда жазгъан китаплары бла уа Алим окъуучулары да чакъырады билимли болургъа, тарыхыбызны, адетибизни, кылыгыбызны терен билирге. Алайсыз а не «Ас-Тахны», не «Алтын Хардарны» терен ангыларгъа кьыйын болукьду.

Мен тилерик: Аллах энтга да кѣп китапла жазаргъа кюч-къарыу да, саулукъ да берсин, Алим, «Отлукъ ташла» деген гитче романынгдан башлап, бу статьяда мен терен магъанасыны башын ачаргъа кюрешген «Алтын хардаргъа» дери келген жолунг артыкъ тынч болмагъанды, мындан арысында чыгъармачылыкъ жолунг тынчыракъ болсун!

Къара сѣзде ишлерге суйген жаш жазыучу тилни терен билирге, сыфатла къурау усталыкъгъа, айтымланы напчаларгъа юйренеме десе, бардыла юйретир китапла.

7

Кесибизни сую эсек, тилибизни ёмюрюн узайтыргъа сую эсек, биз ол романланы толу ангыларча, билимбизге къошуп къоярча, окъуй-окъуй турургъа керекбиз.

Биз Алим бла тенгшилебиз – ортада жангыз да бир жылчыкъ барды. Жазыу ишибизге къарагъанда уа, башхалыкъ уллуду, бир бирден иги да узакъды. Бусагъатда биз литературоведение илмуну алып къарасакъ, Алимни атын айтмагъанлай, аны толу ачыкълаялыкъ туюлюбюз. «Малкъар литератураны историясыны очерклерни», Къайсынны, Керимни, Этезланы Омарны, Кязимни юсюнден да монографияла, школ китапла – была да Алимни къолу бла тамамланылгъан ишледиле. Тамамланылгъанда да, алай бош угъай, терен илму даражада этилгендиле. Ёсюп келген тѣлюлеге билим бериуде бек жараулу китапладыла.

Малкъар драматургияны алып къарасакъ да – иш алайды, Аны «Жолгъа тюшген таш», «Артутай», «Азап жолу», дагъыда башха пьесаларына кѣре салыннган оюнла бизни драматургиябызны ёсююнде бир белгили бѣлюмле болуп къалгъандыла. Мен билип, алыкъа оюнла салынмай тургъан пьесалары да бардыла театрда. Къалгъанларын билмейме, алай «Азап жолу» деген пьесагъа кѣре салыннган оюннга бир ненча керек къарагъанма да, бир да эрикмегенме андан.

Анга къарап турлугъунг келеди – аллай бир терен кѣргюзтюлгенди бизни миллетни азап жолу анда. Къарап турургъа суйген этгенликге, адам жүрек ауруу да табарыкъды, къарай кетсе анга. Артыкъ да бек сюргюн азабын сынагъанла. Ол оюндагъы Кязим (Бачиланы Ахмат, жаннетли болсун, ойнагъан эди) кѣз юсюмдеди бюгюн да.

Элия урса, агъачда бек алгъа бек бийигине тиеди дейдиле. Халкъыбызны къыйынлыгъы бек алгъа бек эслибизни – Кязимни къыйнагъанды, алай, хар эсли адамыча, Кязим бетибизни ташламазгъа, адамлыгъыбызны сакъларгъа чакъыргъанды. Кязимни таныгъанла да айтып билеме, Кязим керти да аллай эсли эди, халкъы аны сѣзюне тынгыларыгъын толу билген. Аны себепли ол Къазахстанда да табылып тургъанды адамларыбызгъа ушакъ нѣгерге, таянчакъгъа. Пьесадагъы Кязим да, адам хапарын айтхандан да озуп, жүрегибизге сурат болуп тюшюп къалгъанды.

Мен айта тургъан затла, башында да сагъыным, илмулу адамны ишлеридиле. Алай, мен айтыргъа суйген а – пьесагъа кѣре салыннган

оюннга къарагъандан сора Кязимни чыгъармаларын жангыдан окъуп чыкыгъанма. Бир сейири - аны жазгъанларын окъусанг, оюннга къарарыгъынг келеди энтта бир кере, оюннга къарасанг а, китапларын окъуругъунг келеди жангыдан. Бошдан болмаз эди, Кязимни экитом-лукъ китабын илму бетден къарап жарашдыргъан да Алим болгъаны. Бусагъатда ол китап библиотекада бар эсе – барды, ансы бир жерде табылмайды.

Къайсын келе келген жылларыбызда жазгъанларын жыйышдырып, миллет ийнакъ адетинде чыгъарыргъа жол ишлеген эсе, аны жазгъанларына илму кёзден къарап басмалагъан а Алим болгъанды. Ол ыспасха тийишли ишди. Ол, башда сагъынылгъан монографияладан тышында да, дагъыда ёмюрледе юлгюге къаллык илму иш этгенди Кязимни юсюнден. Кеси анга къаллай багъа бичгени мени ишим туйюлдо. Алай мен ангылагъан магъанасы уа ол ишни алайды.

Башында да бир айтдым, биз тенгшилебиз. Алай аны ишлегенине сейир этерча, алай кёп ишлейди бу адам. 70 жылында да тохтамагъанлай, мажюсюлюкден да алгъа заманларыбызны къазып-къозгъап, бизни миллетни эрттегилигин кёргюзтююню борчун алгъанды боюнуна. Ол китаплада Алим бизге кесини билимини теренлигин да баямлагъанды.

Къарт да жашдан бола эсе, керти адамы кесини жаш заманындан оюмла этип, кесини ызындан ёсюп келгенлеге кёз-къулак болургъа керек болады, аны кесине жаш заманында абаданла къалай кёз-къулак болгъан эселе да, тюз ма алай. Ол жаны бла алып къарагъанда да, къарт дегеним кёлуне тиймез эсе уа! – Къабарты-Малкъарны жазычуларыны арасында Алим бир сёз айтмагъан неда жазмагъан алай кёп жазычу болмаз. Артыкъ да бег’ а жаш къалам къарындашларыны юслеринден. Не сёз, кёбюбюзню алай этерге къолубуздан келмейди. Алим а 70 жыл болгъунчу эте тургъанды алай, бусагъатда уа аны жаш адамлагъа ариу сёзю, Алимни кесине аппасы Хамзатны, Добуллуну жашы Бекташха айтхан сёзлери къалай дерс болгъан эселе да, аллай дерсча кёрюнедиле. Аны билгени да игиди, Хамзатны туудугъу туйюлмюдо.

Хамзат а манга да бек жууукъ адамды, бу статьяны башында айтханымча. Аны туудугъу Музафар бла ушагъы, адамсызлыкъны алында аны керти таулу кишича сюелгени. Кёчюрюрге келген капитан Крайнов Хамзатны белинден таулу бел бауун теше туруп, Хамзатны сюелгенин кёз аллыгъызгъа бир келтирчигиз. Неда Орта Азияда, кеси да билмей тургъанлай, Китар улугъа тубегени. Адамлыкъны бийик юлгюсюдо Хамзат. Аз эсе да, бир халкъны жыгъылмазлыкъ сезим келечиси,

Юч урушну да кёрген, юй бийчеси кюбюрде сакълагъан окъ тешиклери, уллу бичакъ кесимлери болгъан чепкенин кёрген ангыларыкъды ол бош адам болмагъанын. Тюрк тюзледе атасын асырап, туугъан ташы тартхандан, анда чыдаялмай, не азап чегерик эди эсе да, къарамай, элине-жерине табылгъаны – была бары да аны халкъны керти келечиси болур чекге жетишдиредиле.

Тюзю, «Кюн батмайды» повестинде тубегенимде, мен Хамзатны, терекни томургъанын жаратмагъан эдим. Авторгъа да айтхан эдим аны. Артда уа, «Сыйрат кёпюрде» аны магъанасы теренленип, логика жаны бла алайсыз болмазлыгъы ачыкъланнгандан сора жарашып къалгъанма. Хамзат ишлерге жаратылгъан бир жанды. Кёчюрюрге келгенлеринде да, Хамзат калиндорун жамай тура эди, жартылай къалмасын деген магъанада. Орта Азияда да журт ишлерик эди. Аллай журтла суюген эди анда да, узакъдан къарап кёрюрча! Кеси къалды, харип, айтхылы Баласагунинни къабырындан узакъ болмай ишленнген кешенесинде. Да не. Кёп адамыбыз барды анда энтта. Хамзат да башларында болуп.

Аланы санап тургъандан бусагъатда магъана жокъду, эсде тутаргъа, заманында аланы жакъчылары болургъа къолубуздан келсе, аллай анг кючюбюзге да къууанып жашай барайыкъ. Алим а кёп жазгъанларында кёплени юслери бла бизни бетибизни чыгъаргъанды да, бу жылына, энтта да бир беш жылдан сора халкъыбызны суу сураты Хамзат, таш бла жаны бир болуп, арыгъанын бахчасындан ташыгъан таш хурусунда солутуп, бахчасыны къарасында артыкъ кёрюннгенликге, жанындан юлюш этип тургъан ташланы да ыспассыз этмеген Бекки, жашай баргъан дуниясында эл-журт, тукъум-тайпа къуарарыкъ, тукъум киндиги юзюлюрге жетген кюнледе уа къара къуш, къанат ауанасы бла жол кёргюзтюп, жанын къалдырып, адамла къадарына келтирген Добуллу да тубеселе, мен да айтырма алагъа Алимни хапарын, сау-саламат болгъанын. Кеси уа ары дери энтта Хамзатха, Беккиге, Дубуллугъа да биз къыйын кюнубюзде таянчакъгъа табып турлукъ кёп негерле къошар.

Иншаллах!

ГУРТУЛАНЫ Салих

БИЙНЁГЕР

ЭКИ БЁЛЮМЛЮ, БЕШ СУРАТЛЫ ДРАМА

Къатышханла:

Гезох — Гезох элни бийи, Бийнёгерни атасы.
Ордан — Гезохну жашы.
Омар — Гезохну жашы.
Бийнёгер — Гезохну жашы.
Бабух — Бийнёгерни тилеген къызы, къатыны.
Жанкъууат — жырчы.
Дауут — Бийнёгерни ана къарындашы, артда бий.
Къамгъут — Бабухну ата къарындашы.
Апсаты.
Акъ марал.
Мёлехан — Апсатыны къулу.
Жумарукъ — Апсатыны къулу.
Ындырбай — Апсатыны жашы.
Борабай — Апсатыны жашы.
Арсал — багъычу, билгич.
Алау — эжиучю, келечи.
Ачау — эжиучю, келечи.
Акъсакъал.
Къая къызла, тойчула, сарынчыла, эллиле, ауазла.

БИРИНЧИ БЁЛЮМ

Биринчи сурат

Жабыу бийик къаяланы тюбюнде тау элге ачылады. Къая башларында, ыржылада тейри къачла, къалала суюледиле.

Эки къатлы таш юйню кенг арбазы тюзюнлей ол къаяладан башланып къалгъанча, алайды. Кийик жолла, ыранла тюзюнлей арбадан чыгъып баргъанча кёрюнедиле. Арбазны тегереги деменгили ташладан къаланган бурууду. Бурууну аллы бла бир ненча шинтик тизилиди. Ала, сау агъачдан оюлуп ишленген эселе да, ташдан ишленген кибик, кёрюмдолери алайды. Юслерине айыу тери атылыпды. Къабакъ эшикле балта къангала-

дан ишленгендиле; аланы эки жанларында бийик таханланы башлары терилери алынмай кырутулган жугутур башла бла жасалыпдыла.

Юйню тюп кыатысында отоуланы бирини аллы ачыккыды. Мекам ортасында от жагга ол аш юй болганын белгилейди. Башындан сынжыр тюшеди, анга от кыбура тагылыпды. Ожакдан берлаккыда ючаяккы тепси, алаша шинтикчикле бардыла. Теренде агыч ундуруккы, аны юсюнде жатар жер жыйылып туйюлдоу. Аш юйден бирси отоугга кирген эшик; арбазгга да бир эшик, терезе кезчюк чыггадыла.

Жаш тишируу, ич отоудан чыгып, ундуруккыда жатар жерни алышындырып кетеди.

Жанкыууат, кыабаккы эшиккени ачмай, бурууну башы бла секирип тюшеди. Юйге киргге болуп, эшик юсюне дери барады; сокыранып, артха кетеди.

Ж а н к ы у а т. Жырчыгга жол кыайда да, кыалайда да ачыккыды. Аны сизге белгиле этер ючюн секирдим бурууну башы бла. Хау, *(алгыраккы чыгып)*, ол ёморледе мен жырчы эдим. Атым да Жанкыууат эди. Гезох элде жашай эдик, кыаяла ичинде. Азат эдик биз, кёкде учхан кыушла кибик; батыр эдик, агычларыбызда асланлача; бек бола да билгенбиз, кыаяларыбызча. Аны юсюнден жырлай эдим...

Билеме, сиз Бийнегер уучуну хапарына тынгыларгга келгенсиз. Хапарына уггай, жырына! Келмеген таулулагга жарсыйма ансы, сиз а, келгенле, кесигизни бу ариу жасалган юйде уггай, Гезох элге келгенге санап кыюггыз. Ёзге уа! Биз барыбыз да ма бу Гезох элден чыккыганбыз. Биз уггай эсегиз, бюгюнлюкде дюн-дунияда бизни тилибизде селешген кеп элле, туккыумла, унамасаггыыз, кыралла оккыуна... Алай туйюл эсе, мени жырларым – таулу жырла дейме, Итиль жаггаларына дери нек айтыладыла? Кыаяда бегитилген батыр уучу Бийнегер кыайсы халккыда айтылмайды? Анга кёре, айып этсегиз да, мен битету тюрк дунияны тилинде жырлайма! Мен, Ёренташланы Жанкыууат, Гезох элни жырчысы.

Ай, бизни Гезох элибиз аллай эл эди – беклиги, бирлиги бла айтылган. Гезох бий, аны жашлары! Бирин айт да, бирин кыой. Да энди халла бузула башлагкыандыла, тейриле чамланган болурла ансы...

Кыой, кыой, айып этмегиз, мен тарыггыргга келмегенме, жыр айтыргга келгенме. Таулу халккыны бир сейир бушуулу таурухун айтыргга. *(Тышына)*. Эй, Алау, Ачау, тийишигиз бери. *(Алау бла Ачау, кыабаккылары ачып киредиле. Кыабаккыны артха этедиле)*.

А л а у

Гезох ауруп тургкыанлай жырласак
Не айтыр?

Ж а н к ы у а т

Бек ыразы болур ол!
Бий, ёлсе да, жыргга тынгылай ёлор.

А ч а у

(Жанкыууатха эшитдирмей, Алаугга)

Алыккы уа мен ёле туруп жыргга
Тынгылагкыан кёрмегенме.

А л а у

Энди кёр.

Ж а н к ь у у а т

(жырлайды)

Ой, тай-тай, тауда тургъан бир таулу тукъум бар эди,
Ол тукъумну да бир айтыу жыры бар эди.
Ой, тай-тай, айтыу жыры да болур ёлмез къууаты;
Узакъ элдеде тау тукъумланы суратып;
Ой, тай-тай, сурасала да, Гезох элге келсинле,
Гезох элни барын-жогъун ала кёрсюнле.
Ой, тай-тай, аны уа барын-жогъун кёрселе, дейди,
Туран аймакъда тарпаннга минген кёрселе,
Ой, тай-тай, эки чериуге бир Гезох улан тамамды,
Эл бийибиз да тейри жакълагъан адамды.
Ой, тай-тай, тау миллетни былай бийикге кётюрген,
Баш тейрибиз да Тенгири бизге халалды...

Тышында ат аякъ таууш эшитиледи. Жыр тохтайды. Чубур чепкен кийген, белин тартып кысхан чёрчек жаш чабып киреди.

Эй, жигит улан, Бийнёгер, танг атмай
Къайда жюриойсе?

Б и й н ё г е р

Тейри биргебизгеди!

Бир къауум жаш ёчешип, тюп ёзенде
Секирге ойнай эдик. Эмискирни
Бир жагъасындан бирси жагъасына
Секирип ётерге дешип.

Ж а н к ь у у а т

Сора уа?

Ким ётдю, Бийнёгер? Эмискир черек
Кимни ышымларын суу этди?

Б и й н ё г е р

Мени

Ышымларыма къара да, бил аны!
Гезох элде къуш ким боллугъун таны!

Ж а н к ь у у а т

Сени атанг ауруп жатады, Гезох,
Батыр Гезох, уучулагъа баш Гезох...
Сени уа атынг тагъылмай гёзенде,
Секирге ойнайса ёзенде.

Б и й н ё г е р

Жырчы

Болмасанг, жууап этип санга,
Айтырга болур эдим дауларымы.
Атам ауруйду, тейри, кичи жашын
Баз этгинчи, уугъа да юйретгинчи.
Ол тюзмюдо? Атала уланларын

Эр этгинчи, жашаугъа тюзетгинчи,
Аурургъа, ёлюрге да эркинмилле?

Алау

(Бийнёгерни сынап)

Гезох элде, кесин сайлап, нарт этген,
Жашларына, къатын алмай, къарт этген
Дейдиле, тейри, бийге да...

Ачау

(ол да Алауну сырына)

Мени сартын

Гезох бий ойламагъанды артын.
Бир жашы, Ордан, мал бла жайлыкъда;
Экинчиси Омар да – жармалыкъда.
Сора Бийнёгермиди мында олтурлукъ?

Жанкьууат

Гезохну сау этер кирик бир обурлукъ
Табылмайды таулада, олтур, олтурма.
Багъыучу да бир амалсыз, не келсин.

Бийнёгер

(къамасына узалып)

Сиз мени ауруп тургъан бий атамы
Не уа къарындашларымы – бийлени,
Сёгерге келген эсегиз, кюленип,
Мен тюйюлме, жаш эсем да, тёзерик!

Жанкьууат

(тыйып)

Сабыр бол, Бийнёгер, аперим. Ала
Сени сынап айтдыла самаркъаугъа.
Жаш эсенг да, эрлик къанынг бетингде.

Гезох, жугъутурбаш таягъына таяна, юйден чыгып, жырчыланы къатларына келеди.
Бийнёгер бияры чартлайды. Жырчыла, аны сабыр тутуп, шинтикледен бирине олтуртадыла.

Гезох

Аламан келди бюгече тюшюмде...
Баям, тебирегенме Тюп дуниягъа.

Жанкьууат

Ауругъан – ёлген тюйюл. Ишлеринг кёп.
Айтма сен алай.

Гезох

Мен угъай, тейриле
Айтадыла аны. Бу жаратылышны

Аллын кёргенле. Эй, ахырын да кёрлюкле.
Бу эл манга дери да жашагъанды,
Менден артха да жашар. Жанкьюуат, сен
Жырчыны сагъышын эт. Бий дегенле
Келирле, кетерле. Келлик заманнга
Аладан не хайыр? Жырчы уа керек.
Сен да жаш тойюлсе, Жанкьюуат, юйлюм,
Жырчысыз халкъ – жокъ халкъ кибикди.
Кюн тейриси – Кюнелик – баш тейрибиз,
Андан сора сен – жырчыбыз!

Жанкьюуат

О, Гезох, сен жокъда мен кимге, кимге
Этерме жыр?

Гезох

Бу къаяларыбызгъа!
Тагы сууларыбызгъа! Батырлагъа!
Азмы эдиле батырларыбыз да!
Не уа айыу жыкыгъан уучуларыбыз?
Эсингдемиди, бир жол доммай ууда
Айыугъа тюбеп къалып...

Жанкьюуат

Эсимдеди...
Сен аны салгъан эдинг тюз сыртындан...
Майна, аны терисиди ол.

Гезох

Сыйлы
Жырчыбыз, къаллай иги кюн эди ол...
Экибиз да жаш, тартып, темир юзерик...

Жанкьюуат

Мен да тизген эдим ол кюн бир жыр.

Гезох

Айтханым аны ючюндю... Келликде
Аз болмазла айыу тутар уучула.
Душман чапса, аллын тыяр батырла...
Сен юзюлмезин кют, Жанкьюуат, жырны.

Гезох, шинтик юсюнде къарыусуз бола, сендирейди. Жанкьюуат бла эжиучоле аны
бла кюреше тургъан чакъда, Дауут Арсал бла бирге келеди.

Жанкьюуат

Багыучуну келтирдинг дейме, Дауут?

Дауут

Къалайды экен киеу?

Жанкыуат

Къарыусузду бек.
Тутугъуз, юйге кийирейик, сууукъ
Жетмесин.

Арсал

Ай, ол жетерин жетгенди.

Гезохну, кётюрюп, юйге кийиредиле. Жатхан жерине саладыла.

Бийнегер

Багъычу, жырчы, ана къарындашым
Дауут... Манга бийликни тежейдиле...
Манга уа атамы алтын тахындан
Эсе, алтынлы къауалы багъалы.
Къалайым Бийнегер улан болмайын,
Алмасам атамы уучу къолайын...

Дауут

(артха чыгъа)

Эгечден туугъан Бийнегер...

Бийнегер

Хазырма.

Дауут

Ауурду. Орданнга къуугъун ий. Кесинг
Къатында бол.

Бийнегер

Омаргъа уа не амал?

Дауут

Хаулеликге кетгенни туура жолу жокъ!
Ол бизге къыйыннга туугъан эди. Кел.

Бийнегер

Айтма сен алай, Дауут, Омаргъа,
Аны ючюн дуниядан къораргъа
Хазырма.

Дауут

Аперим, эгечден туугъан
Алай... Элин къоюп, жек къуугъан
Сыйлы болмаз. Гезох ауур, ол а жокъ.

Да уут бла Бийнёгер кетедиле. Арсал, от жагдада отну ышырып, от кьобурада сууну жылытады. Биргесине келтирген дарман хансланы ары салып, бир кесекден тепси юсюнде чёмючге андан суу алып, юфгюре, агъач кьашыкъ бла Гезохха ичирирге кюрешеди. Дагыда ол дарман сууда быстыр жибитип, аны ауругъанны аякларына чулгъайды. Гезох, тынчайып, жукълап кьалады.

А р с а л

Не медет, кьырпакъ этдирген кюн уугъа
Барды да, кийик атама деп. Аны
Кётюрюп келди аркъасына, жаш-кьуш
Жокъ кибики. Кесине базынган бий!

Ж а н к ъ у у а т

Уча ауур эди бек, бешли кийик.
Тер кызыууна сууукъ желчик кьакъды да,
Ёпкелерине жетди.

А р с а л

Хау, дарманым
Жараргъа керекди. Сен не айтаса?

Ж а н к ъ у у а т

Бийден энди бизге хайыр, амал жокъ,
Ажал жетсе, жан кьайтарыр дарман жокъ.

А р с а л

Ордан, Омар, Бийнёгер – уланлары,
Бардыла тахны бийлер адамлары.
Бийнёгер жетип келеди... Эштеме,
Эмискирни жагъасындан бирсине
Секирип ётеди деп.

Ж а н к ъ у у а т

Хау, жангыз да
Бийнёгер ётгенди секирип. Ол махтау
Уучугъа келишир, бийге уа – ол бош.

А р с а л

Учхан этгенча... Эни да башхады...

Ж а н к ъ у у а т

Бий болургъа суймейди ол, иш андады.

А р с а л

Бий болургъа суймейди... Сейир десенг!
Сора не болургъа сюеди?

Жанкьюуат

Уучу!

Къатында бол, уста, сен, мен барайым.

(Кетеди.)

Къая кызла, сахнагъа жете кетген къара жабыуну бирден тутуп, толкъун этдире, чабышып киредиле. Къара жабыу аланы юслерине, къарангы тюшгенча, тюшеди. Къарангы толкъунланы тюплеринде аланы жабулары эшитиледи.

Къая кызла

– Бир затла боллукъдула да...

Бир затла боллукъдула да...

– Болмагъан боллукъ тыйюлдю,

Келмеген келлик тыйюлдю...

Жабыуну, биягъыча, толкъун этдиргенлей, къачып кетедиле. Жарыкъ жерине къайтады. Гезох, аркъасын агъач ундурукъну къулагъына таяндырып жатады. Аны къатында Арсал олтурады. Бийнѳгер, ондурукъ аягъы табада къабыргъагъа таянып, сюеледи.

Арсал

(Гезохну юсюн тап эте)

Тейри биргебизгеди, Гезох, таукел эт.

Бу тау артындан сонала келтирген

Дарман гюржю патчахха да жарагъанды.

Гезох

Жанкьюуат нек кѳрюнмейди?

Арсал

Бусагъат

Келеди ол. Ордан бла Дауут да.

Гезох

Иги болду, иги болду... Бийнѳгер,

Къалай ѳсгенсе сен. Тейриге табу.

Жанкьюуат бла Дауут келип, ундурукъ аллында сюеледиле.

Тейри биргебизгеди. Баш дуньяда

Биргеме болдугъуз, къыйында, тынчда.

Энди мени ичер сууум тауусулду...

Гезох эли бойнугъзда къалады.

Жанкьюуат

(кѳлю толуп)

Угъай, Гезох...

Гезох

Билеме, сиз мени

Жанымы Аламаннга къыялмайсыз.

Алай мени осуятым хазырды,

Хазыр кибик Тюп дунья кьонушум.
Омар жокьду, билеме... Орданым а?

Дауут

Жайлыкьгъа атлы чапдыргъанбыз. Жетер.

Гезох

Ал башы – тейрибизни тобалыгъына
Къара ёгюзюмю соярсыз. Юч кюн
Табу этерсиз анга. Кешенем да
Битер ол заманга. Къуугъун этип,
Орманда Омарымы излетирсиз.
Юч кюн миширтеде тутарсыз мени,
Жилярыкъла жилярла. Келликле да
Келирле. Андан сора сакъламагъыз.

Жанкьууат

Оу-ий, Гезох, тау тарлада бир эдинг,
Бир сёзюнгю эки этер ким эди...

Гезох

(анга эс бурмай)

Мен бир эдим Гезохланы тукъумда,
Юч уланым къалады таш журтумда.

Дауут

Акьыл сёзюнг, хунерлигинг, тюзлюгюнг
Къаладыла бизге. Элни жолун айт.

Гезох

Тохта, Дауут, тохта,
Мен барын да айтханма Жанкьууатха.
Бюгюн сёзюм башхады жамауатха.
Жырын сакълагъан халкъ — ёлюмсюз, аны
Аманат этеме.

Арсал

Эс жый, Гезох, солуу ал.

Гезох

(бир кесек эс жыйып)

Мал кютюп, мамыр жашар уллум Ордан,
Малым, кьошларым, жайлыкъларым анга
Къалсынла. Ол тейрилеге, элге да
Чомарт болсун.

Арсал

Чомартды ол бюгюн да.

Гезох

Бий чомартлыкъ бла бош чомартлыкъ
Бир тюйюл, аны билмеген бий тюйюл.

Бийнёгер

Мени бий болургъа жокъду акъылым.

Гезох

(анга эс бурмай)

Ортанчым Омар эди, анга ажым
Этгенлей кегеме. Ол чалпыгъанды.
Эс жыйып, журтуна къайтып келсе,
Жерлерим, малларым да болсунла тенг.

Бийнёгер

Ол сау-эсен

Келсин ансы, мени юлюшом аны.

(Анга киши эс бурмайды.)

Гезох

Кичи улум, Бийнёгер... Келчи былай...

Бийнёгер, алгъа бир атлап, артха туракълайды.

Дауут

(хыны)

Атангы къатына кел, айтырыгъы
Болур. Сен энди сабийчик тюйюлсе.

Гезох

(чакъыргъанын унутуп)

Дауут, мени ахшы къайыным, сен да
Жанкбууат, кертиге туура къарагъыз.
Юч жашдан къайсыды бийге ушагъан?

Жанкбууат

Сылтау жокъ, бий кибикдиле бары.

Дауут

Кесинге союп къаплагъанча ушагъан...

Гезох

(ынчхайды)

Омармы, узакъладан жыйылмагъан?

Ж а н к ъ у у а т

Бир да билмезсе аны... Эл, жер кёрген
Эр киши оноугъа да уста болур...

А р с а л

Алай... Гезох элде бий болурча
Жашла дагыда бардыла... Ишмиди...

Д а у у т

Къоюгъуз, юч жашдан шо Бийнёгерди
Бийге ушагъан. Эл аллында бараллыкъ.

Г е з о х

Кичи улум Бийнёгер, тюз жүреккли
Жете келсе, жамауатха жарар кибик
Акъялы да болур. Бийлигим анга
Къалсын.

Б и й н ё г е р

Эки тамата къарындашым
Тургъанлай, мен алтын тахны алмам.
Сюе болсанг, сен уучу батангы бер,
Тахынгы бирси жашларынга къой да.

Г е з о х

Эштмейме, Бийнёгер не айтады?

Д а у у т

Ол жаншай турады. Сен къалай айтсанг,
Алай боллукъду.

Ж а н к ъ у у а т

Даут, сабыр бол сен,
Былайда Бийнёгерни сёзюне да
Къараргъа керекбиз. Омар да келир.

Б и й н ё г е р

Ол тюздю, Омар келсин да, бий болсун.

Д а у у т

Элден кегип айланганнга элни тахын
Ким береди?

А р с а л

(тышына къаран)

Ордан да келеди.

Ор дан , хыны кирип, атасыны ундуругъуну къатына ётеди. Аны аллында тобукъларына чёгеди.

Гезох

(къолун Орданны имбашынга салып)

Таматам, келдингми, харип? Хайт де сен,
Ата ёлсе, таматады оноучу.
Иш ахлусу, сёзю, хунери болгъан
Балам... Жюрюталырмыса бийликни?

Ор дан

Ата, къой, жанынг саулукъда сен бизни
Къыйнама. Сенсе башы элибизни...

Бийнёгер

Сен кесинг олтурсанг а тахха, Дауут,
Мени да уучулукъгъа эркин кёюп?

Дауут

Ассыры кызаса да, уучулукъгъа,
Бир аман сокъуранмай къалгъа эдинг.
Былайда элни, тукъумну оноуун
Этебиз. Сен а, Бийнёгер, кесинги!
Бий тамыргъа келишмеген бутакъ болма.

Бийнёгер

Да кимди оноугъа угъай деген?
Алай аны ким тийишли эсе, ол
Этерге керекди. Тийишли уа – сен!
Не, сен а туюлмосе бий тамыр дан?

Жанкьюуат

Сёз айтыргъа къоймайбыз бийибизге,
Оноу амалтын Гезох бла бирге,
Элни да кёмюп къоймайыкъ жерге.
Ордан, баям, Бийнёгерге тежейди
Бийнёгер а бийликни истемейди.

Бийнёгер

(атасыны аллына келип)

Барды, атам, берир болсанг, берлигинг,
От къауалынг, сарыкъулакъ эгеринг.
Мени жаным – Апсатыны жолунда,
Сени кирик, батыр уучу болургъа.

Ор дан

Мудах этме жашны, мен айтырыкъ олду.

Жанкыуат

Иги учу иги бийден кем туйюл.

Гезох

Хо да, бийни жери бош кыалмаз. Жашчыкь,
Былай кел бери, кыатыма.

Бийнегер

Айт, атам.

Гезох

Учу болурдан эсенг женгилаякь,
Табу салмам, жерни башындан кете.
Алтынлыны аяулу жюрютюрсе,
Эгерими итледен энчи кёрюрсе.
Тоба болсун, эгерим кёп жашамаз,
Алгынча, кыулакь тиге, терк баралмаз.
Ана кыарындашларында барды кыумасы,
Санга бермез кючюк туумаз алада.

(Терен шошлукьда бираз мычып.)

Айтырым барды, иги сал, бала, кыулакь,
Бий эсем да, ууда кетди ёмюрюм.
Апсатыны сырын билип жюрюдюм.
Бир малына да бош этмедим хыны.
Сен да атма жаныбарны артыкьгъа.

(Ёледи.)

Юйде шошлукь уюйду. Гезохну осуятына тынгылап турганла, кыурушхан этгенча, кымылдамай, солуу алмай турадыла. Ол чакьда, кыая кызыла, биягыча, кыара жабыуну толкун этдире, алай а шош киредиле. Жабыуну Гезохну юсюне атадыла. Олсагатдан сахнагъа тышген кыарангыда жыр эсе, сарнау эсе да, бушуу жыр аккыртынчыкь эшитиле башлап, жарыкь келе келгени кыадар кючее барады.

Жанкыуат

(эжсучюлери бла)

Гезох элни кыара туман басханды,
Кыара туман, ой-эй;
Тардан бери, буштукь болуп, киргенди,
Кыара туман, ой-эй;
Кыара туман Аламанды, Аламан,
Ол тейриди, ой-эй;
Тау жамауат ёксюз болуп кыалганды,
Ёксюз болуп, ой-эй;
Гезох батыр кыала тубюн кёрмейди.
Кёрмейди да, ой-эй;
Таякь тутуп, тёреге да келмейди,
Ой, келмейди, ой-эй;
Келмей эсе, биз тахына барайыкь,
Барайыкь да, ой-эй,

Миширтеге табу-тобукъ салайыкъ,
Ой, салайыкъ, ой-эй.

Арбазгъа жарыкъ тышгенде, Гезохну ёлюсю арбаз ортасында миширтеге — артыкъ бийик болмагъан кётюртмеге— салыныпды. Энди аны юсюне жабылгъан жабыу, этеклери жерге жете, саулай тар ауузну мутхуз этип тургъан кибикди. Жабыуну юсюне да ёлюкню аяклары таба жамычы атылыпды. Къая къызла думп болгъандыла. Тохананы эки жанында, юслери кийизле бла жасалгъан алаша шинтикледде сарынчыла олтурадыла. Къабакъ таханлагъа къара байракъла салгъандыла. Гезохну чепкени, башлыгъы, бёркю, къауалы да арбаз багъанада тагъылыпдыла. Ёлюкню баш жанында Ордан, аягъында Бийнёгер тохтагъандыла. Адамла бушуугъа келе башлайдыла.

1 - ч и к и ш и

(узакъдан бушуу ауаз бла къычырып келеди)

Ай-е, ай-е, бийибиз Гезох, ай-е, ай-е...

Ай-е, Гезох, Аламанны сыйлы къонагъы бол.

(Тохананы къатына келип, онг къолун кёкюрегине алып, баш иеди.)

Бийнёгерни къатына барып сюеледи.)

2 - ч и к и ш и

Ой, ой, Аламан, къаза болгъан бийибиз,

Оюлду бек юйюбюз...

Ол да 1 - ч и к и ш и этген адетни этип, аны къатында тохтайды. Андан ары бушуугъа келгенлени барыны айтханлары, этгенлери да алайды.

1 - ч и с а р ы н ч ы

Кетди, кетди, о, тейри,

Кетди, кетди, о, тейри.

Сарынчыла бир аууздан сарнайдыла.

2 - ч и с а р ы н ч ы

Кетди, кетди, о, тейри,

Кетди, кетди, о, тейри.

Кетди, кетди, о, тейри,

Кетди, кетди, о, тейри.

Сарнау барады.

3 - ч ю к и ш и

Кетди, кетди, жашар керекли,

Жашар керекли, ой-эй...

1 - ч и с а р ы н ч ы

Кетди, кетди, о, тейри,

Кетди, кетди, о, тейри,

Бери келсин, о, тейри,

Туууп келсин, о, тейри.

Сарнау барады.

4 - ч ю ки ши

Туя терегибиз, ой, табу, Гезох,
Ашыкыгъан экенсе да, сыйлы бийибиз...

2 - чи с а р ы н ч ы

Оу-а, оу-а, Тюп дунья, жек болсун,
Гезох бийни бери жолу терк болсун.
Оу-а, оу-а, жан негери кеп болсун

Сарнау барады.

1 - чи с а р ы н ч ы

Оу, оу, тау башларында кьанчыкь бёрю улуду,
Оу, оу, Гезох элли улуу тереги кьуруду.
Оу, оу, Шаукюме тигинден бери айланып ким энер,
Оу, оу, Эмискир кьутурса, кечиуюн табып, ким ётер?

2 - чи с а р ы н ч ы

Оу, оу, тар тебенинде бир кьара чериу тохтаса,
Оу, оу, союл узатып, аны аллына ким чабар?
Оу, оу, Гезох элине эмина кирип, жандырса,
Оу, оу, аны ёчюлтюр амалны уа ким табар?

1 - чи с а р ы н ч ы

Оу, оу, Аламан тейри бизге нечик кьатлады,
Оу, оу, жюйрюк кёреем аны кийик атлары..
Оу, оу, Гезох, сен батыр Гезох, зауаллы,
Минер болсанг, ёз атларынг азмеди?

Сарнау барады.

Э ки с а р ы н ч ы да б и р г е

Оу, оу, Гезох, батыр Гезох, бир эдинг,
Тау элlege кьарыу берген эр эдинг...

Ж и л я п к е л г е н к ь а р т к ь а т ы н

Кетди, кетди, о, тейри,
Кетди, кетди, о, тейри.
Жашыма кьатын алмадым,
Кьызымы эрге бермедим.

Э ки с а р ы н ч ы б и р г е

Оу, оу, тау башларындан Аламан тейри кьычырды,
Оу, оу, эл башында чынг ёкюлюбюз жыгьылды.

Жияп келген къарт къатын

Оу, оу, кийизим къалды урулмай,
 Сабаным къалды орулмай.
 Оу, жарлы Гезох, бараса
 Биз жарлылагъа бурулмай.
 Оу, оу, Тюп дуния алтын къабакълы,
 Аны суулары талгъыр чабакълы,
 Санга, оу, жарыкъ болсулла, дейме,
 Бийибиз Гезох, ариу тамакълы.

Дауурбасла уруладыла. Жанкьууат, Дауут, Арсал келедиле.

Жанкьууат

Алтын Хардар биргебизгеди, жамауат,
 Ючкюн болду, кешенеси битгенди.
 Жетер болса, Омар да жетер эди,
 Ашырайыкъ Аламанны къонагъын.

Дауурбасла уруладыла. Анда-мында бушуу къычырыкъла эшитиледиле. Сарынчы къатынла, шинтиклерин да алып, юйге киредиле. Ордан бла Бийнӊгер ёлюкню юсюнден къара жабыуну бир жанына атып, жамычыны салны юсюне саладыла. Эр кишиле, салны тоханадан кӊтюрюп, алып кетедиле.

Къая къызла, кетмей, мында бугъуп тургъанча, андан-мындан чыгъып, жабыуну аладыла. Алай жабыу энди кӊксюлдю, къая башы бла бери къарагъан кӊкге ушайды Къызла, аны толкъун этдирип, ойнайдыла.

Къая къызланы бир къаууму

– Бийнӊгер...

Экинчи къаууму

Угъай, Апсаты...

Биринчи къаууму

Угъай, Бийнӊгер, Бийнӊгер...

Экинчи къаууму

Хау, хау, хау, Апсаты...

Орамны озуп баргъан эки къатын кӊрюнеди. Къая къызла думп боладыла.

1 - чи къатын

Туз излейме да, тапмайма. Тюнене
 Бийнӊгер саулай бир доммай бутну
 Келтиргенди да...

2 - чи къатын

Сау къалсын Бийнӊгер.
 Мынча жыл айланады таулада. Ол

Атасы ёлгенли да, Гезох элни
Этсиз этмей турады. Кийиклени
Аман кырады деп эштебиз ансы.

1 - ч и к ъ а т ы н

А кыз...

(тёгерегине къаран)

Мен бир зат эштгенме да.

2 - ч и к ъ а т ы н

Кет, не?

1 - ч и к ъ а т ы н

Бийнёгерни теири бийче бийлегенди...
Апсатыны генже кызы Мёлехан...

2 - ч и к ъ а т ы н

Кет, кзуругуун. Чыгъарма аман бедиш.

1 - ч и к ъ а т ы н

Угъай, тоба. Уучулада аллай иш
Бола-бола туруучуду, эштгенбиз.

2 - ч и к ъ а т ы н

Аз тюрлю болмазла уучу жомакъла.
Бийнёгер кесин алдатыр жаш туйюл.
Бабугейде суйген кызы сакълайды.

(Ётедиле.)

Да у у т

(тышындан келеди, тёгерекге-баиша тынгысыз къаран)

Бошду, Бийнёгер уудан келмегенди.
Айланады, уудады жаны-къаны.
Солургъа да кюймайды къарт эгерни.
Келеди, юлешеди учаланы,
Кетеди, кёрюнмейди юч-тёрт айны.

(Арбазда шинтикледен бирине олтурады. Ачыуун басалмай, дагыда турады.)

Бу журт да мадул болуп кьалды. Юч да
Къарындаш саулукъда. Жамауатыбыз
Жыйылып, айыргъан эсе да бийге,
Тынч туйюлдою Гезохну бёркюн кийген. . .
Саламелик кирди, эл малын кырды,
Дуркъулада арпа кьылкы бишмейди.
Агъачланы къауал таууш этдирип,
Бийнёгер да таудан бери тюшмейди.
Омар да жокъ, суу тюбуне батханлай,
Эл кёзюме къарайды, не этейим?

Ж а н к ъ у у а т б л а А р с а л бирге келедиле.

Жанкьюуат

Тейри биргебизгеди, Даут. Сархош
Болуп тураса, не кьайгынг барды?

Даут

Сиз билмеген кьайгымыды?! Бийнегер
Унутханды Гезохну осуатын.
Уучурук – эрлик угъай, аруу кибик. . .

Жанкьюуат

Билмейме, халал жүрекли Бийнегер
Къалай болуп къалгъанды хайран?
Агъач кибик ана кьойнун жайгъан. . .

Даут

Махтау эсиртгенди аны.

Жанкьюуат

Жашлыкъдан.

Даут

Угъай, аны жүрегинде чурум барды.

Жанкьюуат

Мен билеме, Даут, аны суйгени
Барды Бабугейде. Ордан кьатын алмай,
Омар да айланмай бери, уялып,
Турады келтирирге. Ачыуундан
Барады да, санайды кийиклени.

Даут

Мараучулукъ, Жанкьюуат, кьарындашым,
Тереннге кетгениди ишни башы.
Сени да барды ол иште терслигинг,
Аны суйгенинг ючюн берген кечиминг.
Жети тауну бирге тутуп марагъан,
Деп, сен туююлмио эдинг жырлагъан?
Жети тауда жети доммай сойдургъан,
Гезох элин кийик этден тойдургъан.
Жети таугъа кьара кьушлай учуучу,
Бир огъуна жети журну тутуучу, –
Деп, болгъаннга болмагъанны кьошуучу?
Энди ол Акъ маралны тузагына
Тюшгенди. Аны кызы Мелехан
Терилтгенди насыпсызны.

Жанкьюуат

Хапарды!

А р с а л

(Жанкьюуатха)

Сен тыймасанг, аны тыяр кьярыу жокь,
Ол тохтамай, энди таугъа барыу жокь.

Д а у т

Саулукълу эл эдик биз ёмюрледен,
Токълукъ. Монглукъ. Бир бирибизге ийнакъ.
Къарайбыз да, келеди ачы къуугъун,
Къуугъун туйюл эсе да, бир сууукълукъ.
Биз сакъламагъан, билмеген къоркьюулукъ.

Ж а н к ъ у у а т

Кёрейик, кёрейик, шашханны жолгъа
Къайтарала эсек...

Д а у т

Теркирек къатын
Алып тыймасакъ, жоюллукълу жаш.
Кел, Арсал, сен манга керек боласа.

Д а у т б л а А р с а л к е т е д и л е . А п с а т ы б и р т а к ъ ы й к ѡ г ѡ г ѡ к ѡ р ѡ н ю п , ж о к ѡ б о л а д ы . К ѡ а ѡ г ѡ т ѡ й г е н ж а р ы к ѡ д а М ё л е х а н к ё р ѡ н е д и .

М ё л е х а н

Ол, мени къююп, башха къыз алса,
Эки бутундан да бир киби акъсар.

Жарыкъ бла бирге кетеди. Жанкьюуат, сахиник болуп, тегерегине къарайды.

Ж а н к ъ у у а т

Тоба, ким эди ол? Не? Къулагъыма
Тапсызла эштилипми башлагъанды?

(Къоркьюулу бола, кетеди.)

Сахна бош болурун марап тургъанча, къая къызла терк чыгъадыла. Аланы кёксюл жабыулары, толкъун эте, ёрге-эншге кётюрюле, къаяланы да жаба-ача турады. Ёрге кётюрюлсе, жарыкъ урады да, А п с а т ы тура кёрюнеди; башха кезиуде Апсатыны орнунда Гезохну арбагъы болады.

К ѡ а ѡ к ѡ з л а

- Бийнёгер...
- Угъай, Апсаты...
- Кёребиз да, кёребиз, боллукълу да кёребиз.
- Айтмайбыз да, айтмайбыз, боллукълу да айтмайбыз.

Алгъа ушкок атылгъан таууш. Арбазгъа алай жууукъ тургъан къаяны ыранында Б и й н ё г е р кёрюнеди. Аны ызындан ит улугъан, ат кишнеген тауушла эштиледиле.

Бийнөгер

Жалаулада көргөн эдим семиз кийик,
 Атдым, атдым да, кыауалым чарлады.
 Кийик, кыачып, суудан ары секирди,
 Мен да секирдим ызындан, ёталмадым.
 Эр Бийнөгер, Апсатымы кюледди?
 Не уа сени кыара желми сюредди?

Кыауалын тобуктарына салып, ыранда олтурады. Кыая кызла кеслери көрюнмейдиле, жабулары эшитиледи. Бирде алагыа жылягъан тауушла да кыатышаддыла.

– Э-э-э-э... уа-а-а...
 – Э-э-э-э... уа-а-а...
 – Э-э-э-э... уа-а-а...
 – Акъ... акъ... Апсаты...

Бийнөгер

(тош арасындача)

Неди ол?

Апсаты

(Бийнөгери аллында сюелип кыалып)

Алыкыа ачыкыды жол... Жол...

Бийнөгер

(кыая башына кыарап, кыычырады)

Эгер, эгер... Кыая башына уа нек
 Чыкыгъанды ит? Анда не излейди?

Бийнөгер итин излеген жерде Мёлахан көрюнеди.

Ариу жан! Сенсе, сенсе кюн таякыла
 Чапдыргъан бетиме... Сенсиз жокыду жол
 Алгы, артха... О, мени акъ кийигим...

Апсаты

Излегенинг ол эсе,
 Анга жолунг жокъ эсе,
 Акылы жый да, артха кыайт.
 Мёлаханны мен санга бермем.

Сарыкзулак эгер, доп деп, Бийнөгери аллына тюшеди. Бийнөгер, аны кыатына чар-
 тлап, аллында тобукланады.

Бийнөгер

Атамы сарыкзулак эгери,
 Тохта, сабыр бол. Бу неди? Недеи? Эй!
 Апсаты бийим, бу сени хыйланг эсе,
 Эгерими ёлтюрюрге кыйыгъан эсенг,
 Мен сени агъачынгда кийик кыймам,
 Сени кыуууп, таулада бийик кыймам.

Сен манга ачдынг эсе уруш кюйюн,
Элгенип, артха турлукъ мен да тюйюл!

Къаяда Апсатыны харх этип кюлгени эштиледи. Бийнёгер эгерни мыллыгын къююнуна алып, бир жанына салады. Къауалын аргъы таугъа айландырып, эки, юч кере да атады. Апсаты, къаяланы зангырдатып, бютюнда къаты кюледи.

Оу-ий, мени сарыкъулакъ эгерим,
Къарт эдинг да, къаядан кетеринги
Билип, сакъ жюрюдюм. Атам жангыдан
Ёлгенча, саным юзюлгенча болдум.

А п с а т ы

(къабакъдан бери бола)

Таный эдим мен батыр уучулары,
Жаратылыш келгенли бу таулада.
Къызгъанмадым кийик не учханлары,
Болмады арада къайгъы даулагъан.
Ёзге уа! Тангсына Адам эсине,
Аны ючюн сакълай эсем малымы,
Аямай келе эсем амалымы,
Сора борчумду бютюнда сагъайып
Сакъларгъа жаныбарны, маралымы.,
Къой сен да, Мёлехан телиден тюнгюл,
Сен анга оюнса, эр боллукъ тюйюл!

Б и й н ё г е р

Билеме, кёп тюрлюдю сени къабынг,
Тюзюне бурмаучуса, кёре табын.
Таный эсенг да батыр уучулары,
Кёбюсюн къаяладан учургъанынг
Белгиледи манга. Дагъыда бир жол
Атам бла доммай уугъа баргъанымда,
Мюйюзюне алып, атхан эди ол...
Сейир этесе ёлмей къалгъаныма.
Генже къызынга да кёз салгъаныма.
Этген эдим ант агъач тейрисине
Жюрюмезге бошуна, телесине...
Кёрдюм да сени ариу къызларынгы,
Алай ёсдюм, жарау эте, сейирсине.
Жашау бла Мёлехан бирдиле манга.
Къууама да, ол манга жетдирмейди.
Къачама да, къутулур онг этдирмейди.
Сора сен не излейсе Бийнёгерден?

А п с а т ы

Дюн-дунья келгенли мени жыкъгъан,
Мен буюрмай, жалаугъа, тикге чыкъгъан
Болмады. Сен да къой, жигит Бийнёгер,
Мени къызым тюйюлдю санга нёгер.

(Кетеди.)

Бийнөгер аны ызындан чапханда, кьабакь эшиклени жел уруп кьайтаргъанча, аны мангылайына тийип, ол, артха сюрюше, эси аугъанча, хунагъа жабышады. Олсагъатдан къая кьызла чабышып, кими аны сау этерге кюрешеди, кими юсюне биягъы жабыуну атады.

Къая кьызла

– Апсатыны ызыды бу...
– Угъай, Бийнөгерни ызыды...

Бийнөгер, хунагъа кьапланып, жукълап кьалгъанга ушайды. Гезохну арбагъы кёрюнеди. Къая кьызла думп боладыла. Бир кесекден жарык жукълап тургъан Бийнөгерни юсюне да, аны кьатына жууук келе, кете, жарсыулу айланган Гезохну арбагъына да кезиу-кезиу тиеди. Бийнөгер, хунадан бери айланып, атасыны арбагъын кёреди. Элгенип, артха болады, дагъыда, терк сагъайып, арбакъ таба талпыйды.

Бийнөгер

Атам... Сен ёлген эдинг... Эсимде
Турады сени асырагъан кюнубюз.
Андан бери Эмискир кьаллай бир акъды,
Мен да, кёреме, кьаллай уучу болгъанма.

Гезохну арбагъы

Кёреме, Бийнөгер... Кёреме да, андан
Айланама, кьабырымда тынчлыкъ тапмай.
Мен жюрютген ол сыйлы учулукукьну
Бийигине чькьгъанса сен, Бийнөгер.

Бийнөгер

Неге тынгысызса сора? Айт женгил.

Гезохну арбагъы

Баласыны жолу болса ажымлы,
Атасы кьабырында жаталырмы?
Къой сен, бала, Апсатыны кьызларын,
Бир уучу да тапмагъанды ызларын.
Аналары агъачладан жыйылмагъан,
Аталары хыйладан тыйылмагъан,
Юйюрлеге ким барады, базынып?

Бийнөгер

Атам... О, сыйлы атам... Келген жолум
Кетер жолума тенг туююл. Ёлюм бла
Мёлехан бир бирлеринден кенг туююл.
Къадарындан къачарыкъ да мен туююл.

Къайда эсе да ит кьангсыгъаны эшитиледи. Ол бирде адамча сёлешгенча да кёрюнеди.

Къая боралай ауаз

Чепкенинги ал этегин кьаплачы,
Кийик кьызны кьууа-сюре бармачы...

Гезохну арбагы

Мен сени ёз юйонге кьайтармасам,
Акь маралдан башынгы да алмасам,
Ананг, харип, кьоймайды тынчайыргьа,
Кешене кёзонден элге кьараргьа.

Кьарангыгьа жутулады. Бийнёгер арбакьны ызьндан талпыйды. Аны эгерни кьанг-
сыгьаны тохтатады.

Мёлехан

(Ол Бийнёгерге кёрюнеди, Арбакь аны кёрмейди.)

Дуния жарыкь мен эсем,
Кьуш тутарыкь сен эсенг,
Бош даулагьа кьаты бол,
Бир кесиме антлы бол.
(Кёрюнмей кьалады.)

Бийнёгер

О, сиз, ахлуларым, барыгьыз да,
Мени тыярдан эсегиз... Кесигизни
Алдамагьыз. Мёлеханны кьаш кьыйгьанын,
Жалауладан учуруп кьыйнагьанын,
Алышмам Гезох элде жан тынчлыкьгьа!

Гезохну арбагы

(кёрюне-кёрюнмей)

Кьауалынга эки окь бирге сыйынмаз,
Марал кьатын арбазынгда тыйылмаз.
(Кетеди.)

Бийнёгер

(атаргьа кюрешеди, кьауал атылмаиды)

О, батыр Бийнёгер, мараучу Бийнёгер,
Итинг юрмез, атанг соймез болгьанса.

Апсаты да, Мёлеханда бирге кёрюнюп, Бийнёгер кесин алагьа атханда, кьаядан эшик ачы-
лып, ала ары ташайып кетедиле. Бийнёгер, майдан ортасына чыгьып, ары-бери кьарайды;
кьаяны ала кирип кетген жерлерин бармакьлары бла тырнаиды.

Жарыкь ыранны саулай жарытханда, Бийнёгер хунагьа кьапланнган жериндеди. Бир
кесекден кьозгьалады. Кёрген тышюне кьаугьалы бола, бир кесек сагьыш этип турады.
Эс кья, хар заты жеринде тургьанына кьууанады.

Кьаллай тыш кёрдюм? Огьесе Апсаты
Мёлеханны тыяр ючюн атамь
Кьабырдан кьобарыпмы айланады?
(Ауур шошлукьдан сора.)

Сен кесинг а не айтаса, мёлегим?
Кьаяланы акь жарытхан нёгерим?

Мё л е х а н

(чарс толкъунда кёрюнюп)

Кел ызымдан, акъ нюрюмю тёгейим,
 Дунияны байлыгын да берейим.
 Эрттен сайын толан чачымы тарай,
 Эр уучуну акъ къаламда кёрейим...

(Жутулады.)

Бийнёгер, сауут-сабасын салып, ыран жол таба таукел кетеди. Ызындан бора урул-
 гыанча, «Угъа-ай» деген кычырыкъ эштиледи. Тохтап, мууал бола, артха къайтады.

Б и й н ё г е р

Бабухну ауазына нечик ушады...
 О, мени билгичи болгъан аялудум!
 Мени сакълап, аллыма къарайса сен.
 Алгъа барама да, сени жиятама,
 Артха къайтама да, Мёлехан жияйды.

(Женгил кетеди.)

Экинчи сурат

Бабугейде Б а б у х н у ююю Г е з о х н у юйюне ушайды. Арбазында да хазна башхалыкъ
 жокъду. Кюн ортасы. Атлы келген тауушха Б а б у х юйден чыгъады.

Къулагъыма чалынады таууш...
 Бийнёгерим узайып баргъанча...
 Апсатыны кызлары уучулагъа
 Ёчдюле, билеме аны. Алгъынча
 Ийнанама... Ийнанама... Ол мени
 Алышмаз Апсатыны бир кызына.

Бийнёгер, жетип, атдан тышген тауушу. Къауалын имбашына алып, арбазгъа киреди.
 Бабух, чабып, кесин аны боюнуна атады.

О, Бийнёгер! Бу жол да сау-эсен
 Къайтдынг. Тейрилеге табу!

Б и й н ё г е р

Сюйгеним!

Жокъ бир ариу Бабугейде сени чакълы!

Б а б у х

Сюйгенин уудан сакълагъан кыз ариу
 Эсе да, онгар. Мени уа сен хар жолдан
 Жюрегими биргенге алып кетесе.
 Анда уа... Сени бетинги менден эсе
 Жарыкъ этерге сюйгенле бар... Терк айт,
 Былай къаугъалы нексе, Бийнёгер?

Бийнөгер

Жаным, Бабух...

Мен бюгече, бир тюш кёрюп, кыйналдым...

Бабух

Айт аны. Мен, женгил болуп, тюш устасы
Чомпарасны уятайым. Атына деп,
Баз терекге бояулу быстыр байлайым.

(Юйге кирип, тюрлю-тюрлю быстырчыкыла алып, тышына кетеди.)

Бийнөгер

Айтсам, айтмасам да бирди. Бабух
Уучулукукнун кый дериги баямды.

Бабух

(кыйтып келе)

Мен да кереме тюшле, Бийнөгерим.
Чомпарас жоралайды аланы тюз.

Бийнөгер

Мараучуга ёлюм жоккыда кыялада.
Сиз барыгыз да, мени ахлуларым,
Бош сунасыз мен Апсаты жанлы.
Жети тауну бирге кёрген кёзлерим,
Билмейме нек кымай эселе да былай.

Бабух

*(Бийнөгерни айтханларына аз да магъана бермей,
кеси аккылындагыын баямлай)*

Баз береги бизге жууук. Мен анга
Иги тюшню терк болдуруп, аманны
Кери оздур деп тилейме. Ыразы
Этерге да кюрешеме. Тюшонгю
Тюз айтсанг, аны болушун билликме.

Бийнөгер

Алга мени кыарт эгерим улуду,
Ызы бла атам кыбырдан турду.
Мудах эди, саз болуп бети. Обада
Олтуралмай айланнганын эселедим.
Не жарсыуунг барды, айт дедим. Ол а
Ана кийик кыймайды тынчайыргы,
Сыйыт алганды кешенеми деди.
Кешенеми башында жулдузла деди,
Юч эдиле, кыарадым да, бири жоккы.
Эмискирге салган эдим кёпюр деди,
Ётер эдим да, кёпюр кесилип деди.
Кыабаккы чигинжиде жулгютур баш деди,

Келе болсам, тёнгереп тышдю аллыма,
Кешенеме жол тапмай кьалдым деди.

Б а б у х

О, Бийнёгер, жукъламай, сен тыш кёрдюнг,
Башыбызгъа сен бир аман иш кёрдюнг.
Кёрдюнг эсенг да, барын манга айтмадыңг...
Башын кьоюп, тыбюн эки кьатладынг.
Тюш кёрген да, жорагъан да тенг болмаз,
Чарс суратха терилген эр – эр болмаз.
Жашырсанг да, ачыкъ жара сел болмаз,
Дуркъу чалып олтурмагъан эл болмаз.
Тохта сен уудан, кийиклени кютме кьой,
Гезох элде таш юйюнгю битме кьой!
Бий атангы кьабырында жатма кьой,
Акь маралгъа улакъларын тапма кьой.
Къауалынгы къара быргъысы тот болсун,
Ожагъынгда тытюн чыгъар от болсун...

Б и й н ё г е р

Жети тауда жети доммай сойдургъан,
Гезох элин кийик этден тойдургъан,
Чабырларын кьайиш тартып кийиучю,
Кийик тилин Апсатылай билиучю,
Тюш жоругъан кьатын сёзюн баш этип,
Эли суйген уучу атын тас этип,
Алтынлыны чорбатлагъа быргъаса,
Эки бутун кюлге сугъуп, жырласа,
Гезох эли кюлмезми Бийнёгерге?
Алмай кьоюп жыйыннга, эл нёгерге?

Б а б у х

Уучулукъ тойнюлдю сени муратынг...

Б и й н ё г е р

Сора уа?

Б а б у х

Жюрюйдю сёз элибизде...

Б и й н ё г е р

Не сёз?

Б а б у х

Киеу боллукъса деп Апсатыгъа.

Б и й н ё г е р

Мен Апсатыгъа теппе-тенгме. Суйсем,
Къушма! Суйсем – ургъан женгил желме!

Б а б у х

Көреме, Бийнөгерим... Бошду деме
Сени башынгы урчукъ айландыргъан
Мёлехан эсе... Мен ангамы тенгме?

Б и й н ё г е р

О, Бабух! Мен сенден жашыралмам,
Кертиди анга тубегеним. Ол мени
Хайран этип, бутларыма чалынады,
Аллымда жырлап, тепсеп, алынады.
Алай, ийнан, мен анга хорлатмазма...
Кертиси уа...

Б а б у х

Кертиси уа – не?

Б и й н ё г е р

Аны

Амалы кёп. Къарауашха окъуна
Келирге айтады ол бизге...

Б а б у х

Сен эсенг аны айтыр ючюн деп,
Аллыкъ кызын сакълау жесирде тутхан...
Андан эсе чачымы, жыймай, иерме,
Саулугъунгда санга къара кьерме!
(Бийнөгерге баш ие, юйге кирип кетеди.)

Б и й н ё г е р

Андан кючлю тиширыуну бир сёзю!
Атам, итим... О, Бабух, жаным шургу.
О, тейриле! Кёк да, жер да, сиз, о, сиз
Къаллай кыйын жашау буюрасыз манга!
Мёлеханни кирпидетген къуууму,
Зауугъу, кёлкенгдиси... Аны билмей,
Къушкъанат талпыууму сыйырасыз.
Неди бу? Тасхалы оноумуду бирге?
Огъесе, бу соймеклик тузакъмыды?
(Къауалын къучакълап, иги кесек турады.)

О, сен да, алтынкъалакъ къауалым,
Туманлада чарламагъан нөгерим,
Сени быргъынгдагъы огъунг кибик алай
Кызыу, чартлауукъ эди жашауум.
Энди не? Жалаулада кийик къуумам,
Чаууллада беччан салып турмам.
Къая бурчундан бери кюн чыкъгъанлай,
Мёлехан чыкъса, тейри эшиги ачылгъан сунмам.

(Къауалын чардакъгъа атады.)

Жюрегими чыгъарып атхан кибик.

Жат анда, жат, кѡаурсунунг тот бола,
 Бийнѳгер уучу Жалаулада жокъ бола.
 Гезох элде мен да былай турсам керек,
 Юй ишлеп, элде жашау кѡурсам керек.

Б а б у х

(юйден чыгъа, аны айтханын эшитип)

Угъай, Бийнѳгер, жюрегинге тамыр ийген
 Терекни сен кесалмазса, терилме.
 Хур кызны ариулугъу – эр кишини
 Бутларына салыннган темир кишен, –

Сен аны юзалмазса, ачалмазса.
 Къал энди деп, Бабугейге къачалмазса.

Б и й н ѳ г е р

Кѡауал тутхан тиширыугъа аман да
 Кѳрюнюрге болур. Эр кишиге
 Саут-саба азатлыкъ киби бир.
 Аны эрлиги, ётю да къамасы.
 Къалай игиди быргъыдан окъ жанып,
 Учарын биле, бармакъ тюбюнде
 Сампалны жиялыгъын сезип тургъан.

Б а б у х

О, Бийнѳгер, жырынг эжиуге келмейди,
 Башхагъа бураса да, арада шеклик ёлмейди.
 Мен хазыр эдим сени ючюн ёлюрге,
 Сен ашыгъаса Мёлеханны кѳрюрге.

Б и й н ѳ г е р

Угъай, Бабух! Мен ашыгъама сени
 Кѳрюрге. Алай бойнумда боюнчакъ
 Буады сен дегенимлей...

Б а б у х

Бу келгенинглеи,
 Эр кючюнг къары болса, юз аны.
 Келечиле жибер, жеринги танып.
 Мен Мёлеханны кюсетмем санга.

Б и й н ѳ г е р

Не сейир сезимди ол да, Бабух!
 Къысха заманда келечиле келирле.
 Омар къайтыр деп къарай эдим аллына.
 Жокъду хапар. Сора не терслик бизде?
 Хазыр бол.

(Кетеди.)

Б а б у х

О, Тенгири! Кюн тейриси
Кюнелик, санга табу! Бийнөгерни –
Жюрегинден кетердинг эсе чарсны!
Айтайым, сүйюнчю эсе келечилик.
Жууукьну, тенгни да сагъайтайым.

(Орам таба кетеди.)

Бир кесекден, төгерекни кьууанч жабудан алдыра, арбазгъа кыая кызла кьуюладыла.
Ала, секиришип, ойнап, арбазны тизгинин жыядыла; ашлау, шинтик саладыла. Къабакъ
эшиклени таханларына сабан агъач, кьылкы суратлары болгъан байракъчыкыла тагъады-
ла. Бирсилери уа ол кезиуде ашлаугъа ашарыкыла саладыла.

Къ а я къ ы з л а н ы ж ы р ч ы к ъ л а р ы

Ариула болсакъ, биз болсакъ,
Къаягъа жолну ким табар?
Къаяны жолу жокъ эсе,
Керти жашлагъа не мадар?
Акъ жабыу жайсакъ, биз жайсакъ,
Бийнөгер къатын келтирир.
Боллукьну айтсакъ, биз айтсакъ,
Апсаты бизни ёлтюрюр...

М ё л е х а н

(арбазгъа учуп тюшгенча)

Жабыу жайсам, мен жайсам?
Бийнөгер анга бленир.
Боллукьну айтсам, мен айтсам,
Алдаулукъ багъа төленир.
Мен туююл эсем сайлауу,
Тюшер кёзюнден байлауу.
Амалы бай атам бар,
Къайтыр, алдаугъа байланып.

(Учуп кетгенча, кетеди.)

Къ а м г ъ у т, эки нөгери бла келип, ашлаугъа олтурады. Кыая кызла думп боладыла.
Дауурбасла уруладыла. Ат аякъ тауушла. Гезохладан келген келечиле сехле артында тох-
тайдыла. Ала ючеулендиле – Ж а н к ъ у у а т, А л а у, А ч а у. Дауургъа кёре, киеу нөгерле
бир жанлыракъ тохтагъандыла.

Ж а н к ъ у у а т

(Сехле артында тохтап, жырлайды)

Уланны белин кьылкы гырмыкла байлайла,
Ой, тай-тай, байлайла.
Байлай эселе уа, биз къабакъ къакъмай кирейик,
Даулет тейрини сабанлыкъ жерин кёрейик...

Ариу кийинген эки жаш, юйден чыгып, сехлени ачадыла. Келечи жыйын арбазгъа кире-
ди. Жанкьуатны кьолунда кьарасауут нохтасы барды.

А л а у

Жол сурайбыз, нохтабыз кьолубузда,
Тагъар жер тапмайбыз.

К ъ а м г ъ у т

Эй-хей, аланла,
Нохта туйген Аштотур эсе, бек эсе,
Сабанчы улан сабанлыкъ жерге тенг эсе,
Кьонакъ алмаучу дуркью иели биз туйюл,
Келигиз.

А л а у

Бизге эшик ачханны да
Тейри болсун негери.

К ъ а м г ъ у т

Келчилени
Къачлары уа бармыды?

А ч а у

Нек сораса?

К ъ а м г ъ у т

Къачы жокъну къашы жокъ,
Къашы жокъну ашы жокъ.

Ж а н к ъ у у а т

Къачыбызны несин сурайсыз,
Кюнлюмледе кырдык чалдыргъан,
Чегетледе хастан салдыргъан,
Сюрюю-сюрюю этли малларын
Ол баш дыркыылада жайдыргъан.

К ъ а м г ъ у т

(ёрге туруп, кьолуна боза аякъны алып)

Эй, ахшыны уланлары, къачлы
Кьонакълагъа эшик ачыкъды.
Алыгъыз.

Ж а н к ъ у у а т

(боза аякъны алмай)

Кьолубузда нохтаны,
Жаныбузда бохчаны.
Бойнубузда борчланы,
Къояр жерибизни кёрсек,
Кем къалдырмай берсек,
Боза аякъны да ичербиз,
Тюз оноула да бичербиз.

К ъ а м г ъ у т

(боза аякыны тутханлай)

Эй, тейрини жолоучулары,
Хардарны да оноучулары,
Кьолуна нохта алгьанны,
Жанына бохча салгьанны,
Бойнуна борч алгьанны
Кёрмез тайпа биз тьююл,
Къарамайбыз кьаш тьююп,
Жууукълукъ алабыз сьююп!

Къабакъланы ачхан жашла, кьолларына байракъла алып, ашлауну башында тохтайдыла.
Бирсы жаш арбаз ортасында деменгили къара багьананы кьатында суюледи. Жанкьюуат,
кьолунда нохтаны Къамгъутну аллына салып, аны кьолундан боза аякыны алады.

Ж а н к ъ у у а т

(тышына)

Арбалагъа бир затла салгьанча
Кёрюннген эдиле. Алыгъыз, жашла.

Ашлау башында суюлген жашла, чыгъып, ариу кьюуурулгъан кьой учаланы, боза
кьошунланы келтирип, ашлаугъа саладыла.

Гезох элге, Бабугейге, аланы
Тиллеринде сёлешген бары халкьгъа
Дунияны кьабагъы бу аякыны
Башыча, ачыкъ болсун.

*(Ичеди. Алаугъа береди. Ол да, ичип, Ачаугъа ётдюреди.
Ачау, ичип, аякыны баш тёбен айландырады.)*

А ч а у

Гезох элге, Бабугейге, аланы
Тиллеринде сёлешген бары халкьгъа
Дюн-дуньяны палах аякълары
Былай кьюру кълсынла.

1 - ч и ю й л ю

Ай, жашагъын!

К ъ а м г ъ у т

Аха, тейрини уланлары,
Кюн чыгъады батаргъа,
Кюн батады чыгъаргъа,
Неди муну магъанасы?

Ж а н к ъ у у а т

Айт, Алау.

А л а у

Къыз туады аналыкъгъа,
 Жаш туады аталыкъгъа,
 Аланы бирге байлашдырыу
 Буду муну магъанасы.

2 - ч и ю й л ю

Ким буюрду?

А ч а у

Аштотур тейри буюрду.

А л а у

Огъары ат кишнеди,
 Тёбенги ат кишнеди,
 Ай-е, ай-е, Бийнёгер...

Киеу нёгерле Б и й н ё г е р н и арбазгъа кийиредиле.

Ж а н к ъ у у а т

Къара бугъа ёкюргенди, ай-е, ай-е,
 Къара бугъа ёкюргенди, ай-е, ай-е,
 Къара бугъа чыкъгъанды сабаннга,
 Мюйюзлери кюмошдюле, ай-е, ай-е,
 Жууаклары темирдиле, ай-е, ай-е,
 Къара бугъа чыкъгъанды сабаннга...
 Акъ къунажинни бечеулюкге чакъырады...

Эки къыз, ариу кийинген Б а б у х н у , ортагъа алып, юйден арбазгъа чыгъарадыла.

А ч а у

Тёбенги ат кишнейди, ай-е, ай-е,
 Огъаргъы ат кишнейди, ай-е, ай-е,
 Тюрк Ёгюзню белиди,
 Эдил сууну кёлюдю.
 Гезох элни сорсагъыз –
 Тенгири бийни тёрюдю!

К ъ а м г ъ у т

Алау, Ачау, Жанкьюуат,
 Келечиле айыпсыз,
 Аштотурну нохтасын
 Бизни къызгъа салыпсыз.
 Салсагъыз да, ажым аз –
 Сабанчысыз къуш учмаз.
 Учса да, ол, айланып,
 Башха арбазгъа къонмаз.

Ж а н к ъ у у а т

Гезох элде ат кишней,
Бабугейде кьут излей,
Кьамгьут бийни жауабы
Сабаннга кюн тийгенлей.

К њ а м г њ у т

Эштгенбиз, эр Бийнёгер,
Игилеге ол нёгер.
Алай аны чыбы бар,
Апсатыны чыры бар.
Атасыны тилегин
Ууда жюриой, унутду.
Сарыкьулакь эгерин
Кьяялада улутду.
Аны кибик телини,
Башы сыннган келини...

Ж а н к њ у у а т

Тохта, Кьамгьут, сабыр бол,
Бий уланы, сабыр эт.
Айтханьмы кьябыл эт.
Эр Бийнёгер кьяуалын
Чорбатлагьа атханлы,
Апсатыны маллары
Жалаулада жатханлы,
Беш айланьп ай батды,
Беш айланьп, ханс кьатды.

1 - ч и ю й л ю

Беш тийрени башында,
Беш ауузну кьяшында,
Гезох элни тёшю бар,
Бийнёгерни неси бар?

А л а у

Беш тийрини башында,
Беш ауузну кьяшында,
Бийнёгерни кьуту бар,
Беш эшикли журту бар.

А ч а у

Дуркьулада сабаннга,
Урлукь себер заманнга,
Аштотурну ашы бар,
Гезох бийни жашы бар.

2 - ч и ю й л ю

Тамам, тамам, тамамы,
Къыз ёсдюрген ананы,
Айтыр кибик сёзю бар...

1 - ч и к ы з

Ана сёзю былайды –
Къут келтирген чырайды.
Бабугейни жулдузу
Аны кимден сурайды?

2 - ч и к ы з

Къызым, къызым, къызыл таш,
Къызыл ташны агъы жокъ,
Къызылы юйню жаны жокъ,
Къыз алырны жагъы жокъ,
Жагъы жокъну малы жокъ,
Малы жокъну халы жокъ,
Жокъ эсе да, берейик,
Жашны эбин кёрейик.

Ж а н к ь у у а т

Алдым сёзюнгю, ариу къыз, алдым,
Не биледи, не тигеди къызынг?

1 - ч и к ы з

Ушхуурда тонлукъ бичип, эрттенликге
Аны тигип чыгъады. Кийиз урса,
Билеклери талмаз, бойну къурушмаз.
Чепкен сокъса, жети тауат чыдамаз.
Сора эсенг, къызыбыз да аллайды.

А у а з л а

Аллайды, аллайды...

Ж а н к ь у у а т

Аллай эсе, жаратдым,
Тейриге табу салдым.
Кезиу сениди, Къамгъут.

К ь а м г ь у т

Киеулюк да къаллай эсе, билейик,
Буту сакъат, чаты чатакъ –ким билсин,
Тепсетип да кёрейик.

Дауурбасла уруладыла, къобузла согуладыла. Къабакъ аллына жыйыша келген киеу
нёгерледен бири, Бийнёгерни кесича, субай жаш, гюрен ичи бла тёгерек айланып тепсей-
ди.

Киеу нёгерле

(бир ауздан)

Аштотур атдан тошсюн,
Киеулюк жоуген юзсюн,
Тепсе дей эсе, некахчы,
Бабугей аны керсюн!

Жанкьюуат

Сокь кьобузну, кьылларына жан сал!
Сарнайла сарнасынла,
Сыбызгыла сызласынла,
Дауурбасла урулсунла.
Чыкь, Бийнёгер.

Бийнёгер, тепсеп, Бабухну аллына барады. Ол сюзюлюп чыггады. Бийнёгер, тепсей,
нохтаны Кьамгьутну аллындан алып, аны имбашына салады.

Алау

Улан, улан, уланды,
Гезох элде туугьанды,
Белин байчи буугьанды,
Бегин Умай жуугьанды.
Хунери да Дебетден,
Кьарамы да келбетден;
Киеу болур ёчю бар,
Юй орнатыр кючю бар;
Кьамгьут кьызы Бабухну
Кьатын этмез неси бар?

Ауазла

Алдыла! Бабугейде киеу алдыла!

Гезох элде от жагала жандыла!

Алдыла! Жандыла! Ой-эй, Аштотур.

2 - ч и ю й л ю

Не биледи, не сюреди уланынг?

Алау

(тепсеу чалыш эте)

Жатхан жери Гезох элни ташыды,
Усталыгьы минг хунерни башыды...
Санайыммы?

Ачау

Танг атдырырдан эсегиз
Былайда...

К ъ а м г ъ у т

Тамамды, тамамды.
Атланыгъыз, бек ыразыбыз энди.

Атланыу той. Экеу-экеу болуп, арбазда тепсемен кялмайды. Тойну барыуунда, киеу нёгерледен бири Бабухну кётюрюп алып, чыгъады. Аны бла тенг, кызыуу келген ат аякь таууш эшитиледи. Арбазгъа кьуугъунчу киргени бла тойну дыркь деп тохтагъаны тенг болады.

К ъ у г ъ у н ч у

Ой-ий, жамауат, Баш Тейри Гезохлагъа
Тойдан алгъа бир аман иш буюргъанды...
Омар кьайтханды да, ёлор-ёлмез,
Эл аны кьайгъысына жыйылгъанды.

Б и й н ё г е р

Мени саулукълу къарындашым? Анга
Не болгъанды?

К ъ у г ъ у н ч у

Киши билмейди аны.
Къычырыгъына элни жыяды да,
Эл анга мадар тапмайды. Ол жазыкь
Манга мадар табарыкь Бийнёгерим,
Дейди да, той кьууумун бузады.

(Бийнёгерге.)

Сурайла да, не ауру болгъанын билмейле;
Сант этеди да, къатына базып келмейле;
Басият кьоншладан уста кьуртхала жыялла,
Ала мынга дарман-дары кыялла.
Къыйсала да, Омарны чатын кюйдюрген
Ол аман ауруу кери болмайды юйден.

Б и й н ё г е р

Жарамаз, тойгъа балсып, къарындашым
Быллай кюнюнде атып кьойсам, кьайгъырмай.
Эркин этсегиз, мен алгъаракь кетейим,
Жарлы Омаргъа мен бир мадар этейим.

(Терк чыгъады.)

Тойгъа жыйылгъан халкь кьайгъылы уюгъанды.

Жабыу

Биринчи бёлюмню ахыры

ЭКИНЧИ БЁЛУМ

Ючюнчю сурат

Биринчи суратдагы сахна. Гезохну ундуругъунда энди Омар жатады. Арсал анга кьараргъа кюрешеди. Ордан отоуда ары-бери ачыулу жюрюйдю. Арбазда да шургулу адамла юйге кире-чыгъа турадыла.

Омар

Оу-ий, аланла, табыгъыз Бийнёгерни!
Ол атына минип жетмесе,
Манга бир мадар этмесе,
Оу-ий, кюйдюреди бу ауруу.

Арсал

Таукел эт, батыр, таукел эт,
Мен сау этмеген болмады.

Омар

Ой, бир сууукъдула кьолларынг..
Этер болсанг, анча кюнден бери
Эрттеди депми тураса? Бийнёгерни табыгъыз.

Ордан

Не этейик, тыялмадыкъ да, палах
Туман киргенлей, кирди юйюбюзге.

Омар

Ой, билеме, биле, Гезох элде мени
Хаулеге санай эдиле, хаулеге..
Алай мен тюйюл эдим хауле, тюйюл,
Жаным тартып биз таньмагъан жерлеге,
Жюрюй эдим, териле сейирлеге...

Ордан

Терилдинг эсе уа, кёресе кюнюнгю.
Ол эсе узакъ жерлени билими...

Омар

Анабыз ёлоп, болмай юйде нёгерим,
Кьойнумда ёсдюрген эр Бийнёгерим
Этерикди мадар, аны табыгъыз.

Даут

(эшикден кире келип, Арсалгъа хыны)

Гезох элде сен айтылгъан багъыучу,
Не аурууну да багъыуун табыучу,

Нек ёчюлтмейсе бу ит аурууну? Биз
 Билмеген ич кюйдюрген аурууну?
 Таулары сангырау этген аурууну?
 Бетибизни жерге сукыгъан аурууну?
 Огъесе Гезохлары бедиллерин
 Тау ауузла эштирлерини сакълайса?

(Аны кыызгъаны шургу уютхан шошлукъда бютюнда огъурсуз эшитиледи.)

Огъесе уа сен быллай бир хаулени
 Тамакъ солуун тыйып къояр онгну
 Тапмаймыса?

А р с а л

Адамны ачыу кызыуу
 Не да айтдырады, Даут, билеме.
 Ачыу кызыуу себеп болмаз ауруугъа.
 Ауругъанны тамакъ солуун тыйгъан
 Дурус болмаз багыучугъа. Тейрини
 Измисин эштейик.

О р д а н

Неди ол изми?

А р с а л

Айта турама, марал сют дейди ол.
 Марал сют жарамагъан ауруу жокъ,
 Ёлгени да сау этеди марал сют.

1 - ч и к и ш и

(арбазда)

Ай, тоба...

2 - ч и к и ш и

(арбазда)

Да марал сютню келтирлик
 Бийнёгер эсе... Ол а уучулукъну
 Эртте кьойгъанды. Киеу нёгерлени
 Алларына къарап турабыз. Хазна
 Барсын Бийнёгер Акъ марал сауаргъа.

1 - ч и к и ш и

Къарындаш тейри кибик. Бийнёгер, аны
 Сан этмей, кирirmi дейсе Бабухну
 Акъ кьойнуна?

2 - ч и к и ш и

Алай сунама мен да.
 Ант этгенди къауалны жерлемезге,
 Кийик сюрюп, къаягъа ёрлемезге.

1 - ч и к и ш и

Ол болур эди ёрлемезге, анда
Кийик ызланы жангыдан кёрмезге.
Не медет, эр Бийнёгер чалыннганды
Акъ маралны ачыкъбут кызыларына.
Кёресе, кыуанып турады ол
Ант бузаргъа сылтау чыкъгъанына.

2 - ч и к и ш и

Сора, дегин, марал сют кийик кызыны
Амалыды? Бийнёгерге иш кыурап,
Жап-жангыдан кыаясына элтирге?

1 - ч и к и ш и

(Бийнёгер эшитирча.)

Къарындаш ючюн ант бузгъан неди!

Б и й н ё г е р муштухул киреди. Кишиге салам да бермей, юйге ётюп, Омарны кыатына сюрюнеди. Андан ургъан аман хауа ауара этди эсе да, юсюне къапланады.

Б и й н ё г е р

Омар! Ой, Омар, ана бауурлашым,
Не болду санга?

О м а р

Тейри чамланнганды.
Атамы айтханын этмедим.

Б и й н ё г е р

Ой, Омар,
Атабыз ыразылыкь бергенди санга.
Кёк бла жерни араларында амал
Бар эсе, мен аны санга этерме.
(Артха кетип, кёз жашилары бара, сюеледи.)

1 - ч и к и ш и

(арбазда)

Айтханем да.

2 - ч и к и ш и

Кишилиги – бетинде!

Б и й н ё г е р

(арбазгъа чыгъып)

Жарлы Омар, кёзюме къарайды. . .
Тейриле, багъыучула эталмагъанны
Мен эталлыкь сунуп. Уучу эсем да,
Мен кийикле бла бирге жашагъан,

Эштмедим агъачда кийик саугъанны.
 Жасалгъан отоум энтт а къалады бош.
 Огъесе алаймыды буйрукълары
 Тейрини? Жерни? Сууну? Билмейме...

Ат аякъ таууш. Да у у т келеди. Ол, юйде Бийнѳгерни кѳрюп, Омаргъа къарагъан да
 этмей, аны, билегинден тутуп, эшикте алып чыгъады.

Да у у т

Кѳремисе, Бийнѳгер, биз къалай
 Бедишге къалып турабыз?

Б и й н ѳ г е р

Аурууну

Не бедишлиги? Ол кийиклеге да
 Тиеди. Мудах болма. Табарма сют.
 Бир саулукъ марал бар эсе агъачда.

Да у у т

Мен сау болуп, чыкъмазса энди уугъа.

О р д а н

Къатын алгъанса, жашагъан эт келишип.
 Марал сют деген а. . . Мен ийнанмайма
 Ит аурууну марал сют жууарына.

Б и й н ѳ г е р

Атабызны бирликли болугъуз деген
 Осуяты бойнубуздады. Адепсиз
 Болмайыкъ. Омар да сау болуп, биз
 Жашарбыз ючюбюз да Гезох элде.

Да у у т

Эгечден туугъан уучу Бийнѳгерни
 Мен энтта тау бийиклеге бошламам
 Эски жомакъны жангыдан башламам.

Б и й н ѳ г е р

Ана къарындашым, бий, сен айтханны
 Этерге керекме. Алай Омаргъа
 Жаным ауруйду. Келинигизге
 Берген сѳзюмю артха алайым.
 Билеме, ол ыразы болуп иймесин,
 Алай ол манга боллукъну айтыр,
 Жол юйретир, хыйлалагъа сагъайтыр. *(Кемеди.)*

О р д а н

Аман сагъатлы болгъун, Арсал, аман,
 Этдинг эсе бу зуул жашны тели.

Бирибиз узакъладан кюйюп келди,
Бирибиз болмазлыкъгъа кысыды белни,
Энди биз кюлдюрөбиз Гезох элни.

А р с а л

Ол боллукъ ишди, Ордан, ийнан анга.
Тюшомде сейир таууш келди манга,
Тенгири буюргъанды деп дарманнга
Марал сютню. Акъ маралны сютюн.
Аны уа ол суйгенине саудурады.

О р д а н

Бийнөгер, марал саууп, келтирсе сют,
Ол жарап, Омар аурууну ёлтюрсе,
Борчумду тогъуз тобалыкъ этерге,
Элге да ючлю ууанык кесерге.

(Ич отоугъа киреди.)

Д а у т

(Арсалгъа)

Алай болмай, Бийнөгерни жойдурсанг,
Жалгъан айта, жаныбыздан тойдурсанг,
Умут этме сен да жашап къалыргъа... *(Кетеди.)*

Бийнөгер, аны ызындан Бабух юйден чыгъадыла.

Б а б у х

(босагъа юсюнде тохтап)

Сени аялу кёрген аны унамаз.

Б и й н ё г е р

Бабугейге барайым да, къауалымы
Алайым. Берген сёзюмю къайтар.
Бой салайыкъ, алай эсе къадарым.

Б а б у х

Къююп кетме келин болуп тургъанлай,
Жилятмагъын аягъы сыннган турналай.

Б и й н ё г е р

Къарындашым ючюн уугъа баралмасам,
Сютлю марал тюшер тузакъ салмасам,
Ким айтыр эр Бийнөгер адамды деп?

Б а б у х

Берген сёзюн артха алгъан эр болмаз,
Тутуп, марал сауар кибики, жер болмаз.
Къаты бола эсенг а сен, Омарны

Сылтаугъа тутуп, сора кёреме мен
Бойнунгдагы боюнчакъны беклигин.

Б и й н ё г е р
(чамланы)

Бошду бары. Чабыр чыкларымы тизме кьой;
Илгик сал да, жары тонуму кийме кьой;
Чорбат хырыда алтынлыны алма кьой;
Ит тилерге Дауутлагъа барма кьой;
Тау элдеде Апсаты болмай айтыу жокъ;
Акъ маралны саумай, манга кьайтыу жокъ.

Б а б у х

Бар дегенлей, барып кьалгъан иш болмаз,
Марал саугъан жукъуда кёрген тюш болмаз.

Б и й н ё г е р

Аны билеме. Андан эсе кьыйынды
Къарындаш борч, эл намысы бойнумда.

Б а б у х

Кёреме, жокъ сёзге кьарар хыйсабынг.
Болсада, эшт боллукъну.

Б и й н е г е р
(жумушан)

Айт, жаным.

Б а б у х

Бил, Апсаты сени таудан аудурмаз,
Таш чарасын берип, марал саудурмаз.

Б и й н ё г е р

Апсатыны таш чарасы... Ол неди?

Б а б у х

Улакълагъа сют ичирген гулласы.
Акъ маралны Апсаты кеси сауады,
Таш чарасы юч кюнден бир толады,
Анга тийген кьанлы жауу болады.

Б и й н ё г е р

Бек сейирди! Адам сундум кесими.
Ачыу керек Апсатыны эшигин!

Б а б у х

О, Бийнёгер, кьайда манга бир амал,
Жайыкьдырыр кибик сени?

Бийнөгер

Билеме,

Тынч болса эди марал саугъан къаяда,

Тюшмез эди ол иш манга борч болуп.

Дауут келеди. Бабух, аны келгени кёрюп, юйге ташаяды. Бийнөгер да, баям, Дауутха кёрюнюрге суймей, бир жанына болады. Дауут, къабакъладан ичкери атлап, тохтайды. Орамны арлагъында биягъы эки къатын кёрюнедиле. 1-чи къатынны къолунда не эсе да бир ауур чёргеми барды.

1 - ч и к ъ а т ы н

И, мен уялгъан этеме, Фердау, сен
Дауут ары киргинчи тый да бери,
Айтайыкъ.

2 - ч и к ъ а т ы н

(арбазгъа жууукъ атлап)

Дауут, къор болур эсем мен...

Дауут

Кюн ахшы болсун, эгечлерим. Жумуш
Бар эсе, айтыгъыз, уялмагъыз бош.

1 - ч и к ъ а т ы н

Жумушубуз... Жумушубуз да... *(чамланып)* Сен а
Кёрмеймисе? Бу таулада бир жангыз
Бийнөгерден сора уучу жокъмуду?

2 - ч и к ъ а т ы н

Аны къойсакъ да, аман тюшле кёпдён,
Не тилерге билмей къалгъанбыз кёкден.

1 - ч и к ъ а т ы н

Марал сют керек эсе Омарны сау
Этерге, башха уучу жибер ары.
Бийнөгерни отоууна кирме къой,
Жаш уучугъа эр зауугъун этме къой.

Дауут

Эгечлерим, сау болугъуз, сиз асыл
Ишге ёкюл болуп келгенсиз. Аны
Жолдан тыярданма мен да.

2 - ч и к ъ а т ы н

Аманат

Бол тейрилеге. Бийнөгер жоюлмасын.
(Кетедиле.)

Б и й н ё г е р

(юйден чыгъа)

Къуугъуннга келгенлейсе, Дауут, неди?

Дауут

Сени къайгъынг бла. Бийнёгер, сени!

Сени энтта да уугъа чыгъарынгы

Эштип, эл майданнга жыйылгъанды.

Бары санга игилик тежейдиле.

Б и й н ё г е р

Эл чамланыр, бир а санга айланыр...

Анга къарап, мен къарындашымы сау

Этерик дарманны излемей къоймам.

Дауут

Ордан, Омар, сен да бирчасыз манга.

Алай мен элге не дейим? Эгечден

Туугъан этмей эсе бир айтханымы,

Эл а мени оноуума жыйылырмы?

Эштемисе ол даурланы...

Б и й н ё г е р

Дауут,

Сен андан эсе манга ол къумалы

Эгерледен кючюк бер. Агамы да

Осуяты бар эди...

Дауут

Мен былайда

Сени тыяргъа айтханма. Къой, тохта

Б и й н ё г е р

Бер эгер къумаларынгдан бир кючюк.

Дауут

(ахыр ачыуланым)

Омар ючюн ит тилегенни мен ит

Кибик да кёрмем. Къума кючюк угъай,

Ит тегенени юзюлген бауун бермем.

Мен санга барма дей турама, сен

Дагъыда тохтамаздан ит тилейсе!

Б и й н ё г е р

Хо, Дауут. Къубадийлада да барды

Эгер итлени къумалары. Ала,

Жууукъ туююл эселе да, берирле.

Дауут

Омар ючюн ит берген кеси ит болсун,
Гезох элде кьуралмаз кибик, топ болсун.

(Кетеди.)

Бийнёгер

Дауут, эл да тюз окьуна болурла...
Алай мени жазуум жазылганды.
Барайым Кьубадийлагъа. Эгер ит
Нёгерим болса, жолланы тынч табарма.
Энтга да мен жети таудан аударма.
Акь маралны тутарма да, сауарма.
О, Мёлехан, сие эсенг, болуш манга.

(Кетеди.)

Тёртючю сурат

Апсатыны кьаласы. Кьат-кьат кьаяны юсюнде эсленген атлауучла бла энишге кьыл ар-
кьан тагьылыпды. Аны башында ыран – Апсатыны кьаласыны арбазыды. Арбазча кёрюн-
нген ыранда ташла шинтикге жарашдырылган кибикдиле. Бийигирек таш Апсатыны
жериди, алай бусагьатда ол бошду. Аны кьатында аз алашаракь ташда Акь марал
олтурады. Аны жыйрыгьы, жаулугьу, жаулукь ичине кьаты кьысылган чачы да кьап-
кьарадыла. Бирси ташлада Апсатыны эки кьызы бла эки жашы олтурадыла. Кьызланы
бири Жумарукьду, бирлери кийикди. Ала кеслери араларында, кюле, чамлана, жабу
этедиле.

Мёлехан

(шыбырдап)

Адам баласы болуп, аллай жан
Келмегенди таулагъа. Кьыз кьапха кирип,
Тасхагъа барып тургьанымлай, кьая
Бурушда ол юсюме чыгьып кьалып,
Мен кьачаргъа да унутхан эдим.

Акь марал

Жаратмайма жаш уучуну сыфатын.

Мёлехан

(Жумарукьгьа)

Хазыр бол, атабыз келе турады.
Ёлюп кьал, тасхамы билдирсенг.

Жумарукь

Элге барып, ол сени унутханды,
Сени кьоюп, Бабухну кьубултханды.

М ё л е х а н

Кёреге, мен да бош турмагъанма, тюш
 Тейриси Чомпарасны кырагъанма.
 Ол барып шыбырдады, марал сют деп,
 Ол тели багыучуну кыулагъына.
 Сен, айтып, иги кыозут атабызны...

А п с а т ы , кыаядан чыгып кыалгъанча, чыгып келип, шинтигине олтурады. Аны узун акъ сакъалы тобукъларына тешеле, жерге жетеди. Мюйнозлери тери бёркюню ичинден кыланч айлана, жугъутурмюйнозлеге ушайдыла. Апсатыны жашлары, секиришип, ёрге турадыла. Аталары угъай, Бинёгер келгенча, кыайрылышадыла. Апсаты, таягъын кезеп, аланы жерлерине олтуртады.

А п с а т ы

Жумарукъ, халны баям эт, не кёрдюнг?

Жумарукъ доппанбаш жаз тауукъ сыфатлыды. Кыанатлары тейри кылыч тюрсюнюлюдюле. Ол, тасхачыгъа тийишлисича, женгил кийимлиди: шалбары, жукъа, женгил чарыкълары, окъа сырыулу боккасы. Чачы да желкесине жыйылып. Жумарукъ ишни болушун жырлап айтады.

Ж у м а р у к ъ

Кириш кыая бел бла,
 Жан жюрюмез жер бла;
 Кыаяда кыанат кыагыучу,
 Женгилаякъ жек бла;
 Ариу анабыз Акъ марал,
 Кыонуш кыургъан тёр бла;
 Ёз атабызАпсаты
 Жалаугъа чыкыгъан ёр бла;
 Эгер ити — боз кючюк,
 Ыз тапдыргъан жел бла;
 Жаш улакъла тизилип,
 Суугъа эннген бел бла;
 Бийнёгер бери келеди,
 Ызыбызны кёреди,
 Амалын женгил тапмасакъ,
 Кыаныбызны тегеди.

М ё л е х а н

(кеси кесине)

Жайлыкъны чёбю бал эсе,
 Жашаргъа амал бар эсе;
 Бийнёгер кетмез болурча,
 Ауушну башы кыар эсе;
 Жетегей жулдуз батханлай,
 Танг агъарып атханлай,
 Мен аны жолун кесейим,
 Чачымы туман этейим,
 Кыояр болса Бабухну,
 Узакъ этмей таурухну,

Биргесине, жек болуп,
Къачайым да кетейим...

Жашла бу жол да секиришип, къайырылышып, ары-бери чабышып, дагыда жерлери-не олтурадыла. Мёлехан, жабу этип, анасына къысылады.

А к ъ м а р а л

Ол бизни тлоп этерге къуралгъанды.

Ж у м а р у к ъ

Угъай, ана, бу жол Бийнёгер...
Марал сауаргъа келеди.

А к ъ м а р а л

(Апсатыгъа)

Аллай кюйсюзлюк! Кечермисе сен аны?

А п с а т ы

Айтхан сёзюм ётмей эсе къулагъына,
Къарамам аны адам къурагъына.

Ж у м а р у к ъ

Келе эсе, биз да аны кёрейик,
Ол бергенни биз да анга берейик.

А к ъ м а р а л

Къачып, кёчюп кетер кибик этди эсе,
Тутуп, бизни сауар кюннге жетди эсе,
Бийнёгерни атар кючю къалмасын,
Арта айланьп, къачар кючю къалмасын.

Ы н д ы р б а й

Ол ёгюз сыфатлыды.

Мен жыгъайым.

Б о р а б а й

Ол къабан сыфатлыды.

Къаядан эншге булгъайым!

М ё л е х а н

Тыйылмагъан уучуну манга беригиз,
Инчге белине къутас чачымы чулгъайым.

А п с а т ы

Тыныгъыз сиз! Амалы кёп Акъ марал
Кеси чыкъсын аллына. Юч аякълы
Болсун да. Мёлехан алыр кезиуюн.

Андан да алып Жумарукъ. Чарсха бёлей.
 Жырларсыз, тепсерсиз жолларында.
 Биригиз — чертмек, биригиз — кёбелей.
 Ол, сизни кьууа-сюре, узакъ кетер,
 Житилеге чыгъар, сууладан ётер;
 Жокъ эди анга мени кьажаулугъум,
 Семиз кийик, доммай да тежеп турдум;
 Женгил эди кьаялада, кесимча,
 Ариу халлы мараучу. Суюмей эдим
 Аны жояргъа мен. Сиз да ашыкъмагъыз.

Ж у м а р у к ъ

Ол нюр Мёлаханны топуракъ кьызгъа
 Алышханды. Кечимлик болмаз анга.

А к ъ м а р а л

Къаягъа бегитирге?

А п с а т ы

(къызларына суююп, кёлю кётюрюлюп кьарайды.)

Ашыкъмагъыз.

Биринг ариу, кюн таякъла ойнатхан,
 Биринг жулдуз, кёкден жарыкъ узатхан;
 Жумаругъум кюн таякъла ойнатыр,
 Борабайым тагыланы бойлатыр;
 Дагъы биринг ючлю доммай сундурсун,
 Уучу, буруп, аны бойнун сындырсын;
 Ол заманда чабып жетер Мёлахан,
 Тепсей кетип, армау этер акъылын;
 Жаш уучугъа билезикле юздюртюр,
 Къача кирип, чынгылладан жоудюртюр!
 Къутас чачын туман этер, жип этер,
 Кёк мууалын толкъун этер Жумарукъ.
 Жырлай барыр терилгенни аллында,
 Алай керек мени тынмаз къанлыма.

М ё л а х а н

Сора биз аны хорласакъ...
 Не боллукъду кьалагъа келтирип кьойсакъ?

А к ъ м а р а л

Санга Бийнёгерни кызыу огъу тиер...
 Ындырбайны кьолтукъ тюбю къан сиер...

Ёзге уа не боллукъду! Адам бизге
 Игилик этерге келмейди.

А п с а т ы

Хакъды!

Хар биригиз жеригизде болугъуз.

Мёлехандан кьалгъанла бирем-бирем кетедиле. Мёлехан, сахиник болуп, ары-бери кьарайды. Тюбюнде Бийнёгер кёрюнеди. Ол да, кьыл аркъандан тутуп, ёрге чыгъады. Мёлеханны эслеп, жунчуйду. Ол сагъатда Мёлехан тепсеи башлайды. Аны акъ жибек узун жыйрыгы ыраннга, ташлагъа тёшеledi; мойюзлери алтынча жылтырайдыла. Бийнёгер, аны тепсегенине, ариулугъуна кьарап, жерленген кьауалын кьолундан тюшюредди.

Мёлехан тепсеи тургъан кьадарда, Бийнёгер, жеринден тебалмай, кьарап турады.

Бийнёгер

О, мени кюнюмю тюн этген,
Жаш ёмюрюмю тюп этген,
Дуния зауугъу, гоккасы,
Танг жарыгына тюбетген, –
Мен сени кьалай кьыяйым,
Жюрекни кьалай тьяйым?
Бир кибик эки танг чыгъын
Бир кьолгъа кьалай жьяйым?

Таууш

О, Бийнёгер... Эс жый, эс жый,

Бийнёгер

Жанкьууат, сенмисе ол? Не уа...
Омар? Сени ючюн ёз жюрегиме
Атар болсам да кьауалны...

(Эс жыйып, жерде кьауалын табады. Мёлеханни илишаннга алады.)

Мёлехан

(кьачмай)

Атам Апсаты чынгылдан бери чыкьгынчы,
Кьайт, Бийнёгер, кьайт да кет сен жолунга.
(Думп болады. Бийнёгер марагъанлай кьалады.)

Бийнёгер

Бий Апсаты, кетсенг да сен ичкери,
Бу жол мени бийигинге чыкьма кьой.
Жокьду мени жанлы атар мурауым,
Хата этмем жашыртын не тууратын;
Бир саулукь кийигинги тутма кьой,
Эки эмчегин жол гыбытха сыкьма кьой!

Апсаты

(Бийнёгерге кёрюнмей, ырбында)

Уучу эсенг, тиймезме деп айтмазса,
Бийигиме чыкьма кьойсам, кьайтмазса.
Чёмюч салып, марал сауар кезинге
Артха жолунг кёрюнмез эки кёзюнге.

(Думп болады.)

Бийнөггер

Бел баумдан инчге эсе да ол ыран,
Анда жатхан саулукъланы кёреме.

*(Атады. Ушкок атылган таууш кыяяланы тепдиреди. Бийнөггер чабыт ётеди.
Ушкок дагыда атылады.)*

Жумарукъ

(Бирси кыяда.)

Мен Жумарукъ эдим да, Жумарукъ,
Эки кёзюнгю кызыл кыанынг жууарукъ!
Къутас чачым жаш бойнунгу бууарукъ,
Уучу болмай, кийик эр нек тойюлсе?

Акъ марал

(жууукъда кёрюне)

Къууа-сюре, этгенсе сен бек арыкъ,
Кийик атмай, суу тюбюне батарукъ!
Чыгъа барып, чаууллада тас боллукъ,
Къая ранда эгеринге аш боллукъ.

(Аланы жырлагъанларын борола кыайтарадыла.)

Бийнөггер

Къаргыш эсе да ол, жюрегиме
Алгыш кибик эшгиледи. Ой, Апсаты,
Къызларынгдан ариу жокъ, жаным къурман.
Саулукъ мараллагъа чыкъма къой,
Жол гыбытха бир желин сютню сыкъма къой.

Къаяла гюрюлдеген, кийикле макъыргъан тауушла. Бийнөггер, жеринде туралмай, тенти-реп, кыядан тутады. Бир кесек шош болуп туруп, тауушла жангыдан башланадыла. Бийнөггер, кыягъа аркъасы бла жабышып, къарайды, ушкок атаргъа кюрешеди.

Садакъ учдан иничкеди туякълары...

Акъ сакъал

(кыядан чыгып, Бийнөггерни кыатына шыбыртсыз келеди)

Атхан огъу тюзге кетмеген Бийнөггер,
Баш тейрибиз Кюнелик сени суюмеген,
Барма сен Акъ маралны ызындан.

Бийнөггер

Кет, кет, жексе сен! Жек тойюл эсенг, желсе!

Акъ сакъал

Атынг кишнейди иесиз,
Къая тюбюнде эгер кючюнгюнг улуйду.

Бийнёгер

Апсатыны зор кючюне айтыу жокъ,
Акъ маралны саумай манга къайтыу жокъ.
Акъ маралны кьюууп, жетип саумасам,
Къарындашым Омарны кёлюн алмасам,
Гезох элге мен не бет бла къайтырма?

А к с а к ъ а л

Айтайым жолунгу боллугъун сора.
Чаты сууну башына сен барырса,
Алайда от этерсе, кече къалырса.
Гола ташны артында сен тохтарса,
Сюрюю ичинде ючаякъ эчкини жокъларса.
Отлай, отлай, ол гола ташха келир,
Ташха ёшон салып, толгъан желинин керир.
Сермеп, аны арт бутундан тутарса,
Гола ташны тюбюне терк жыгъарса;
Сермеп, аны арт бутундан туталсанг,
Гола ташны тюбюне терк жыгълалсанг,
Хорларыкъса, марал сют алаллыкъса,
Хорламасанг, сен къаягъа тагъыллыкъса.

Думп болады. Бийнёгер, эс жыя, ётерге жол излейди. Къая тюбюнде шауданчыкъ болса керек, андан ууучу бла суу алып ичеди; экинчи алып, бетин чайкбайды. Бетме-бет къаяны ыранында, баям , кийик эслейди да, къауалын алып, ары чабады. Бир кесекден ыраннга
Ж а н к ъ у у а т келеди.

Ж а н к ъ у у а т

Беччаны былайда. Ай, жарлы Бийнёгер.

(Жырлайды.)

Кьюуа-сюре, ол житилеге миннгенди,
Темирз таудан Уллу Холамгъа киргенди;
Усхур башында бир кийик сюрюю кёргенди,
Алайтын аууп, Адай сыртына келгенди;
Иричи белинде да ючаякъ эчки кёргенди.
Ючаякъ эчки, Азуу ташха миннгенди,
Бийнёгер да бир тик элтирге илиннгенди;
Излейди да, Бийнёгер ары жол тапмайды;
Ыз бериучю эгер а ючаякъ эчкиге чапмайды;
Ючаякъ эчки Азуудан бери къарайды,
Эр Бийнёгерни эки кёзю къамайды.
Сёлешеди да ол, адам кибики, тилленип,
Бийнёгер ары ёталмайды тюрленип.

(Бийнёгерге болушургъа ашыкъгъанча, терк кетеди. Бир кесекден алайгъа Бийнёгер кеси чыгъады.)

Бийнёгер

Былайлары кийик жолланы башыды,
Танг атханды, кийикле суугъа энедиле...

(Беччан салып, кыауалын анга орнатып, кийик жолну марауҕа алып, жатады.)

Ауазла

Ай-е, тейри... ючаяк эчки...

Ючаяк... Желини кызып, майна...

Ташха ёшон салып тохтаганды...

Бийнёгер

Булгаса, мен аны ызын табарма...

(Эниҕиге ийилгенлей, шыбыртсыз, тюз да эрлен секиргенлей, алҕа секиреди. Кёп мычымай, аны ким эсе да булҕагъанча, ыранга тёнҕереп тошеди.)

Ай, медет, мен да эмчекден алгъаным,

Ючаяк эчки аман булҕады...

Къарасам, ол а ючлю доммай... Къачды.

(Эс жыйып, ёрге турады. Кийик ызлаҕа къаран.)

Майна, бери жууугуракъ окъуна

Келди. Азуу ташха минди... Ай, сени...

(Чабып чыҕады.)

Олсагъатдан жарык къаяны бирсы жанын жарытады. Анда да, тюз былайдача, ыран барды. Энди ары Жумарукъ чыҕады. Ол энди жап-жашил кийингенди. Аркъасына тёҕюлген чачы да, къоллары, аякларында инчиклери да жишилдиле. Ол да, Мёлахан тепсегенча, тепсейди. Бийнёгер, къая бурчунда кёрюнюп, анга да, биягъындача, алынып къарайды. Тепсей турган Жумарукъ кеси жырлай эсе да, анга къаядан акыган акъ шорхачыкыла макъам соҕа эселе да, кийик кызыны алай ариу тепсетген ол жыр кибикди.

Жумарукъ

Эр Бийнёгер, ёталмайса бийикге,

Туталмайса сен ючаяк кийикни.

Атаса да, огъунг бизге жетмейди,

Къууаса да, къачхан жууукъ этмейди;

Мен ёрлейме чыран бузлу таулаҕа,

Киреме къая ранлаҕа, ызлаҕа;

Сен, эр эсенг, жетерсе да, сауарса,

Мени къуууп, жети таудан ауарса.

Бийнёгер

(кийикни юсюне секирирге хазыр бола)

Сени жетип, тутар уучу болмасам,

Эмчегингден тартып, сени саумасам,

Бийнёгер деп, уучу болмай, хар иште

Айтылайым Гезох элде бедишге!

Жумарукъ чынгылҕа секиреди. Бийнёгер да ызындан секиреди. Алайҕа энди Жанкыуат чыҕады.

Жанкѳууат

(жырын бардыра)

Жети кюнден а ол житилеге жетгенди,
Житиледен тутуп, ёрге да илиннгенди.
Ючаякыны Шары тауда кёргенди;
Алайдан аны Ламгутха сюрюп тебирегенди;
Хурейтиде да ол арып, азып тохтагъанды,
Бийнёгерни жууукъ келме кьойгъанды.
Ай, энди бир секирсем, тутама деп,
Аны сютюн, саууп алып, жутама деп,
Секиргенди юсюне, аслан кибик,
Болгъанды аны юсюн басхан кибик.
Ол а, сьпдырылып, кьутулуп кетди,
Апсаты бу жол да, ой, амал этди;
Алтын Хардар, кьара сен тамашагъа:
Эр Бийнёгер тапханды кьыл аркьанны;
Ой, аны кьыйырын белине чулгъап,
Бирси жанын да терекге булгъап,
Секирди, дейди, сууну ары жанына!
Кюн чачырайды маралны туягъындан,
Ай-е, тейри, жетеди, жетеди... Энди
Энди бир сермесе... Ай, хомух а! Не
Кёреме мен? Ючаякъ эчки былайгъа келеди.

Жанкѳууат бугъады. Ыраннга Акъ марал чыгъады. Ол ёресине кьара кийинипди. Дуп-
пукъ мойнюзлери да кьарадыла.

Акъ марал

Жарлы уучу, юч ай кьууаса Апсатыны
Эки кьызын, аналары баш болуп.
Эки кьыз эки кепге киредиле,
Сен жазыкыны таудан таугъа сюредиле.
Тынчаймадынг, тынмадынг. Энди сен
Апсатыны кьарын алгъанса да толу,
Къаялада кийик кьуугъан иги эсе,
Ызыбыздан чапдырабыз юч ай сени!
Боллукъну санагъанда, ол да неди!
Алыкъа кёрлюк кюнюннг терендеди.

(Кетеди.)

Жанкѳууат бугъуудан чыгъады. Къая тьобю ыржыда Бийнёгер кёрюнеди. Къаяны бийикли-
гине кьарап, жол излейди. Рандан энишге Жанкѳууат не эсе да бирле айтып кьычырады.
Бийнёгер аны эшитмейди.

Жанкѳууат

Бийнёгер атады да, огъу учмайды,
Барады да, аягъы жер тутмайды.
Бийнёгер – кийикни, мен да – Бийнёгерни
Кьууабыз, кьачхан жетдирмейди.

(Кетеди.)

Бийнөгер ёрлерге кюрешген тикни башында Акъ марал кёрюнеди.

Акъ маралны жырчыгы

Ючаякъ эчки мен эсем,
 Марагъан уучу сен эсенг,
 Сауарыкъ малынг мен эсем,
 Бу бийик жагъа башында,
 Апсатыны ташында,
 Акъ ёшноюмю ачайым,
 Аллынга басхыч атайым,
 Чыгъаллыкъ эсенг, чыкъ, уучу,
 Амалынга бир къарайым.

Бийнөгер, атлауучла табып, ыраннга чыгъады. Алай энди Акъ марал аргъы къаядады.

Сен къууаса, мен къачып,
 Мен къутула, сен атып,
 Энди баргъан жолумда,
 Онгунгда не солунгда,
 Мен акъсакълай бармасам,
 Ючаякълай къалмасам,
 Башым бийик кёк болсун,
 Тёшю жалпакъ жер болсун,
 Жетип, мени тутмасанг,
 Бал татыгып жутмасанг,
 Кёк да, жер да сени урсун!

Тас болады. Олсагъат окъуна аны орунуна Жанкъууат чыгъады.

Жанкъууат

Тёбен жанынг, тенгиз киби, теренди,
 Огъары жанынг кёк кёгерген ёзенди;
 Кёнделенинг аякъ тутмаз сыйдамды,
 Аргъы аллы кёр тунакы дылгамды.
 Къайт, Бийнөгер, къайт ызынга, алдатма,
 Биз тийренге ёлом къуугун сынатма.

Бийнөгер

(бирси жанында)

Угъай, Жанкъууат, билеме къадарымы,
 Не мен, не саулукъ марал.

Жанкъууат

Тели болма,
 Къайт ызынга. Кёрмеймисе Апсатыны
 Ойнагъанын...

Бийнөгер

Баш уруп тилесем!
 Угъай, Жанкъууат, мен энди жанымы
 Артха салып, андан жукъ да тилемем.

Хазырма Апсатыны хыйласына,
Андан кьоркъсам, мен Бийнёгер болмайым.

(Кезенип кетеди.)

Ж а н к ь у у а т

О, тейри, баш тейрибиз, сен
Акъ маралны аллы бийик тау этгин,
Къаяланы жол бермезлик жау этгин,
Аны кьысха жьяр кибик, бау этгин,
Апсатыны тутхан ишин шау этгин.

(Кетеди.)

А к ь м а р а л

(ары жанында)

Жетер болсанг, мен сенден нек къачайым,
Жууукъ келсенг, желиними ачайым.

Б и й н ё г е р

(бери жанында)

Бу ёчлюкню бизге салгъан Апсаты
Суна болур, эр уучуну акъсатып,
Барын кьоюп, къачар кибик этерге.
Хыйласызгъа хыйлады ол. Мен жалан
Бир сют тамычы тилей эдим сизден.
Къан тамычы угъай, сют тамычы.
Къайда къалды Мёлаханны суймеклиги?
Апсатыны манга хурмет этмеклиги?

Къаяланы тиширыу кюлген тауушла алдырадыла. Кюлкюле арасындан алгъа Мёлаханны
«Бабугейде! Бабугейде!» – деп кьычыргъан тауушу эшитиледи, ызы бла ол Акъ маралны
къатына келеди.

М ё л е х а н

Алтынлынгы чорбатха атхан эдинг,
Мени кьоюп, Бабухха къачхан эдинг,
Энди уа не бет излейсе менден?

Б и й н ё г е р

О, Мёлахан, сени тейри жаратхан,
Болалмадым ариу жанынга жарашхан!
Энди кьой, кьой мени, къатын алгъанма.

М ё л е х а н

Сен аны акъ кьойнуна кирмезсе,
Тауда жолну бийиклигин билмезсе.

Б и й н ё г е р

Жер насыбын сен манга кьызгъанма!

Мё л е х а н

Мен санга хур суймеклик берген эдим,
 Бийикге чыкь, тейри бол деген эдим,
 Сен а жерге мыллыкча кьапланганса,
 Аны ючюн бу ажымгъа атланганса...

Б и й н ё г е р

Омар ючюн...

Мё л е х а н

О, Бийнёгер, азап ючюн!

Жерли кьызла жиляйдыла ууалып,
 Тейри кьызла тепсейдиле кьууанып.

(Чачын къаядан эншге тёгюп, акъ жибек жыйрыгыын къаягъа толкъун ие, тепсеп башлайды.)

А к ь м а р а л

Ёт бери сен, эр эсенг, ёт бери,
 Былайыды сени жеринг...

Б и й н ё г е р

Татлылыкь ачылыкьгъа жетди эсе,
 Суймеклик ёч алыугъа ётдю эсе,
 Менде терслик жокь.

(Къауалын кезеп, терк чыгъады.)

Бийнёгер Мёлахан тепсей тургъан ыраннга, учуп келгенча, терк жетеди. Сермеп, аны тутарданды. Мёлахан къачып, кьутулуп да кетмейди. кьолгъа да илинмейди. Хар жолдан Бийнёгер аны тутдум дегенлей, ол, сыпдырылып, ычхнып кетеди.

Жети айны жети таугъа ёрледим,
 Сени кибиб сейирни уа кёрмедим.
 Атхан огъум кьолтугъунгдан тиймеди,
 Къызыл къанынг гелеулуге сиймеди;
 Эгерим да жетип сени тутмады,
 Къууа-сюре, болуп кьалдым тутмагъынг.
 Кимсе сен, мени былай жек этген?
 Къапчыгъайны, мен чыкъмазлай, бек этген?

А к ь м а р а л

Жети айны жети тауда чапдырдыкь,
 Энди санга тамам ачы къапдырдыкь.

Б и й н ё г е р

Акь желинли кийик болуп, макъырдынг,
 Къутас чачлы кьыз болуп да, чакъырдынг.
 Кимсе сен, айт, кимсе мени ажалым?

Жумарукъ

(ол да алайгъа учуп тюшгенча тюшеди.)

Ким болгъаныбызны сора эсенг сен,
Хан Тенгири сени жанынгы суймеген,
Мен кийик тойюлме, Апсатыны ариу кызыма,
Сени суйген Мёлаханны эгечи...

Мёлахан

О, Бийнегер, кылай кюеди ёнгечим!

Бийнегер

Мен уучума, эр Гезохну уланы,
Санга къарадым кёп кюнлени, къууанып.
Алай... Сёз бермедим алыргъа. Энди
Сёз бергениме ётюрюкчю болмам...

Мёлахан

О, Бийнегер, мен сени Бабухха къоймам.

Акъ марал

Тёбен жанынг тенгиз болсун, терк болсун,
Огъары жанынг къуш учалмаз кёк болсун.
Аркъа къабыргъанг, сен тепмез кибики, бек болсун,
Аны аллында жашар кюнюнг кёп болсун.
Ёрге къарап, башынгда кёкню кёрмегин,
Энишге къарап, ёзенни ташын кёрмегин;
Ары айланып да, басар жеринги кёрмегин,
Бери айланып, бут шаугютюнгию сермегин;
Алгъан къатынынг сабий кёлек тикмесин,
Аны аллына кекел тююнгию жетмесин.

Алгъа Акъ марал, къара жаулугъун Бийнегерни юсюне атып, кетеди. Мёлахан бла Жумарукъ, жанаша тохтап, жырлай, артлары бла чыгъадыла. Бийнегер аланы ызларындан дыгалас этеди. Алай энди ыран да жокъ, жол да жокъ, Бийнегер тургъан жеринде кыяны бир таракъ тиши болуп кыалады. Къаяла терк окъуна къарангыгъа кёмюледиле.

Жабыу

Бешинчи сурам

Къадамала, кёкге жетип кетгенча, бийикдиле. Ерге къарасанг – кёк, энишге къарасанг – терен ауузну тюбю кёрюне болмаз дерча, алайды. Бийнегер кыланч житини юсюнде, аркъасын кыаягъа салып, кымылдар онгу болмай, сиеледиле.

Бийнегер

Толу онбеш кюн мен былай битип тургъанлы.
Таш атама да, энишге жаныма жетмейди,
Кыгычырама да, бу ёрге жаным тепмейди.

Гезох элинде бир амал табар жокъмуду,
Ордан сау эсе, ол бери нек жетмейди?

Ж а н к ъ у у а т

(тюбюнден.)

Сен кыаягъа бегитилгенли да мен
Былайдама. Кёрюп турама барын.
Болур болгъанды, Бийнёгер, хомух,
Таукел эт.

Б и й н ё г е р

Тюбюндеги къарелди
Мен таныгъан бир адам таныкъ туююлдю.

Ж а н к ъ у у а т

Оу-ий, Бийнёгер, боллукъну биле,
Мынча кюн сюрген эдим ызынгдан.

Б и й н ё г е р

Билеме, жаным саулай Апсаты
Мени Гезох элге бермезлигин.
Омар, сау эсе да, жыйын къурап,
Мени тикден алыргъа келмезлигин.

Ж а н к ъ у у а т

Кыаягъа бегитилген азат уучу
Айта болур саулагъа ажымларын.
Мен а – не, мен ажайып туююл, жырчы.

Б и й н ё г е р

Мени халалым, билгичи бар Бабух,
Ол сау эсе, этер эди бир мадар.

(Ит сынсыгъан таууш.)

Билеме, ачдан амалсыз болуп улуйса...
Жандан татлы эгер кючюгом...
Улума бош, кечди, улума, харип...

(Бут шаугютонден кесип атады.)

Къалай жетди Апсатыны къаргъышы!
Сен бери ёталмайса, мен ары,
Арабыз кыая жух болду...

(Эси азып, кыаягъа ауады.)

Адамланы бир бирге кычыргъанлары эшитиледи.

А у а з л а

Ай, не мадар, бийик тюшдю Апсатыны кыаласы...
Эгер кючюгою сынсып къарайды къушлагъа...

Бийнёгер

Къалай учадыла къушла... Мен да алай
Уча эдим эркинледе... Ой, Бабух,
Айта эдинг келликни, ючаякъ кийикни
Аман хыйласын... Эштмей тураса ансы
Энтта билир эдинг не боллугъуму.
Жилиятма деп, аягъы сыннган турналай,
Тилеген эдинг, келин мюйюшде тургъанлай.
Не дейим? Сокъуранмайма. Артха
Турмадым, хыйла оюнланы кёре.
Ордан малчы эди, Аймушха жууукъ,
Мен да уугъа байланып эдим, Апсатыны
Къызын сюйюп, айландым бу таулада.
Хауле дей эселе да Омаргъа, ол
Бий тахына олтурлукъ киши эди.
Атабыз Гезохну алышындырлыкъ.
Ол а тыш жерни балын татды да,
Бир жол киши юйюнде жатды да,
Аман сагъатлы болдукъ кеси, биз да.
Не дейим? Биз, уучула, беччан салабыз,
Алай ууну кесаматын тейриле
Этедиле, биз угъай.

Адам жыйын къая тубюне жетеди. О р д а н , аны ызындан Да у у т , туурагъа чыгып,
къычыра, Бийнёгерге кёрюнюрге кюрешедиле.

Къара туман
Жатханды ыржыгъа. Жукъ кёрюнмейди.
Тамата къарындашым Ордан табар
Бир амал, Аймушдан тилесе...

Дауут

Эштмейбиз, Бийнёгер, не дейсе? Жерде
Бир киши да эштмейди тауушунгу.

Ордан

(кёлю толуп, ауазы бёлоне)

Омар, харип, ёлген эди кёп турмай,
Энди сен да жоюласа, къутулмай.

1 - ч и к и ш и

Ай, жазыкъ Бийнёгер, мараучу Бийнёгер,
Къарайбыз да, къаяда сени кёрмейбиз.

Бийнёгер

Кёп сакъладым, къаягъа къарелди болуп,
Гезох элге жетмеймиди хапарым?

Ор дан

Ой-эй, Бийнөгер, сен кычыраса да,
Биз эштмейбиз жерде. Биз да ыржыдан
Кычырабыз да, сен эштмейсе бийикде...

2 - ч и к и ш и

Бахсан элледен ауушла бла аугъандыла,
Чегемден да ыргъакъла алып келгендиле.

Б и й н ё г е р

Таматам Ордан нарат агъач кыrsa уа,
Омар сау эсе, бери быкы кyrsa уа?

Ор дан

Ой-эй, Бийнөгер, агъач кырабыз да,
Ары быкы жетмейди. Кыл аркъанла
Атабыз да, чаууладан ётмейди.
Жарлы Омар ёлгенли жыл жетмейди.

Ж а н к ъ у у а т

Эрча миннген эдинг кыаяга, Бийнөгер,
Эрча секир.

Б и й н ё г е р

Апсаты кылай кюлор!
Жан татлыды демейме, эштмейдиле...
Бирде желчик жетдиреди кyлагыма
Тауушла. Муратына жетмей ёлген
Эки ёлген болуучусун билмейдиле...

1 - ч и к и ш и

Эштемисиз? Эй жамауат, осуят
Туйюл эсе, неди Бийнөгер айтхан?

Ор дан

Жаным садагъа, Бийнөгер... Тогъуз кюн
Кюрешебиз тауну агъачын кырып.

Да у у т

Былайдабыз барыбыз да...

Б и й н ё г е р

Эштемисиз,
Эки да ана кыарыным, кечеледе
Атамы арбагы келеди. Сизге
Келмеймиди? Гезох элде бир уллу
Оюлуу болгъан кибик, жюрюйдю ол...

Дауу т

Эштмейбиз, ой, жарлы Бийнөгер, эштмейбиз.
Амал этебиз да, биз санга чыгып жетмейбиз.

А р с а л

Жете эсе Бабух бери, Бийнөгер
Аны ауазын эштирге боллукъ эди.

О р д а н

Биз анга билдирмезден эдик палахны,
Къутултурбуз да, жилимай къалыр деп.
Ол а жүреги сезип келеди.

Ж а н к ъ у у а т

Сабыр эт, жамауат, мен Бабухну
Жилияган тауушун эштеме. Биз аны
Жырда къалыр сыфатын бузмайыкъ.

(Бабухну келгенин кёрюп, эсде болмай, жырылап башлайды.)

Оу-ий, аланла, ариу Бабух къутас чачын тарай эди,
Ой, тарай эди;
Бийнөгерим келеди деп, къарай эди;
Оу-ий, аланла, ариу Бабух чепкен аркъау не эди,
Оу-ий, не эди, дейди.
Чепкен согъуп, киеу кёлек тиге эди.
Бийнөгерни жанындан да сую эди.
Оу-ий, аланла, Бабух бек эди намысха,
Эри ючюн азап тартмагъан къатын,
Иги бла айтдырмаз деп атын.
Ауушу бийик тауладан,
Барыуу къаты сууладан,
Ётпюп, ол бери келеди:
Къутас чачын жамчы этип,
Кёз жашларын тамчы этип,
Эки къолун бутларына къамчи этип,
Ол жазыкъ бери келеди.

Къая этегине жыйылган жамауат, эки жарылып, Б а б у х н у ортагъа къояды. Уллу шоллукъ тохтайды.

Б а б у х

Оу-ий, аланла, жылкъы иеси бий Ордан,
Къыл аркъанла нек бурмайса, жетерча?

О р д а н

Жылкъыланы къуйрукъларын жулганбыз,
Ат, ёгюз къоймай къыргъанбыз. Териледен
Мансла, къылладан да аркъан бурганбыз.
Атабыз да, учлары ары жетмейди,
Тюебиз да, дылгам къая тепмейди.

Б а б у х

(чачын ёшон аллына алып)

Жетмей эсе, чач эшмелерими кьошугъуз.

(Чач эшмелерин кесип, Орданны аллына атады.)

Билеклерими басхыч этип салыгъыз!
 Атсагъыз сиз чачларымы бийикге,
 Илинир ол, женгил болуп кийикден.

Д а у т

Жети таугъа жетер кибик къл аркъан
 Атабыз да, анга жетдиралмайбыз.

Б и й н ё г е р

Жаным, Бабух, жете эсе кычырыгъым,
 Сен келдинг да, батырлыгъым да къайтды.

Б а б у х

(аны кычырыгъын эшитип)

Къуугъун келгенди манга, къара къуугъун!
 Былайдама, эр уучу! Не айтаса?

Б и й н ё г е р

Мени кьоюгъуз, кючюгюю алыгъыз.
 Ол сау жетгенмиди тюбюне?

Ж а н к ъ у у а т

Эгер кючюк, къангсый кетип, ёлгенди,
 Аны бери къулакъ учу келгенди.

Б а б у х

Эрча миннген эдинг къаягъа, эр уучу,
 Къоркъа эди эншге секирирге деп,
 Айтдырма элге.

Б и й н ё г е р

О, Бабух, ёмюрюмде

Къоркъа эдим жангыз бедиден – уучугъа
 Келишмеген ишден. Секирив эдим
 Эрча, муратыма жетген болсам!
 Алай мен Акъ маралны сауалмадым,
 Сени да мен алтын тахха салмадым...
 Сора къалай секирейим?
(Жол табаргъа кюрешеди.)

О р д а н

Секир!

Энди сен Акъ маралны сауалмазса,
 Аны къуууп, жети таудан ауалмазса!

Бийнөгер

Угъай! Адамны жаны ичинде
Къадар, умуту юзюлмейди. Мен
Адамма!

2 - ч и к и ш и

Тюз айтады, ол дагы
Учаргъа болур кектюн амал табып.

1 - ч и к и ш и

Бийнөгер бир эди тауларыбызда,
Бирлей къалсын. Тюз айтаса, секирсе
Бизге жетмез, къамчи саплай, агъачы.

Б а б у х

(тюнгюле)

Ой, ой, жамауат, айып этмегиз, дейме,
Оу, кёзюм толуп къарамадым кёзюне;
Къучагъым толуп, къысмадым ёшюнюме;
Энди ол къучакълайды сары ташны,
Къыз чубам тешилмей, тул болду башым.
Ай, хомух, Бийнөгер, къушдан женгил ийнагъым,
Жамауатны къалай ачы къыйнадынг!

Бийнөгер

Ай-е, турналай созулгъан халалым,
Былай болур эди къадарым.
Сёкме мени, сёкме. Мен Акъ маралны
Кёреме.

Б а б у х

Жашар эдим дуньяда сени бла,
Учуп тюшсенг суймекликни жели бла.

Бийнөгер

О, Бабух, суймекликни жели учурду ёрге,
Энтта да учурады, умут бере!

Д а у т

Башха мадар бизде жокъ. Тейриле
Кёрмейдиле, не этейик?

Б а б у х

(жыр эсе, сарнау эсе да)

Оу, оу, къыз чубамы, жамауат кёре,тешейим,
Акъ башлыгъынга жангы тухтуйла эшейим;
Акъ ёшюнюмю тюшер жеринге тешейим;

Бийнөгер

О, Бабух... Сен айтханны этерме дедим,
Тоюбузгъа семиз доммайла кесерме дедим...
Сора эркинмеми берген сёзюме
Кертичи болмазгъа? Мен учама!

Бабух

Энтта кесинги учарыкъ сунмачы!
Къая бурчунда бодуркъу болуп турмачы;
Жууукъну-тенгни керексизге къырмачы;
Къауалынгы, бурнундан тутуп, быргъачы;
Кесим тикген ысхарла кёлегинги
Мен тоймагъан кёзлеринге чулгъачы;
Эрлей къалып, бийикден бери чынгачы.

Дауурбасла къайгъылы урулуп башлайдыла. Бушуулу макъамла согъуладыла. Бийнөгер, эки билегин алгъа кенг атып, къауалын бийик тутуп, къуш учханча, къаядан ары жер таба угъай, кёк таба секиреди. Аны секиргени – кертиси да – къуш учханнга ушайды.

1 - ч и к и ш и

Оу-ий, аланла, Бийнөгер учхан къая деп,
Бары тау элlege айтылсын...

2 - ч и к и ш и

Уча келген Бийнөгер, учханлай къалсын...

Жамауат ыржыгъа юрюледи.

Жанкъууат

(жамауатны аллына чыгъып)

Ой, тай-тай, тауда тургъан бир таулу тукъум бар эди,
Ол тукъумну да бир айтыу жыры бар эди.
Ой, тай-тай, Бийнөгер эди ол айтыу жыры къууаты,
Ол чыкъгъан эди марал сауаргъа, жан атып.
Тау эллени къуш кибик учхан уланы,
Ой, тай-тай, бу къаяла ичи бийикде
Илишан салып да ата эди кийикге.
Ата эсе да, огъу жазмагъан батырны
Уучу хунери сау дуньягъа айтылсын,
Тууар болса, Бийнөгер кибик жаш туусун...

Жабыу

«КЁК ГЕЛЕУ» РОМАНДА КЫЙЫНЛЫКЪНЫ СУРАТЫ

Толгъурланы Зейтунну «Кёк гелеу» деген романы миллетибизни жашауунда кыйгылы, бушуулу кезиуюню юсюнден хапар айтхан чыгъармады. Туугъан жерге кертчиликни, сыймекликни, адамгъа жаны-къаны бла берилген шартланы теренден суратлагъан затды. Ол жазыучуну ёксюз калгъан кюнлеринден, умут этдирген муратларындан, ахлусу-жууугъу, тукъуму, тенглери тутхан ниетледен жаратылгъаны баямды.

1994 жылда Толгъурланы Зейтуннга бу романы ючюн Къабарты-Малкъарны Къырал саугъасы берилгенди.

Жазыучу уллу эпика чыгъармасында малкъар халкъ этген ёмюрге сынагъан уллу кыйынлыкъланы суратлай, романны онгларын хайырланып, ачылыкъ бла кертчилик бийлеген хапарын бардырады. Биз аны окъуп, урушда, кёчгюнчюлюкде жоулгъанланы санап, халкъыбыз тас этген кёп адамларыбызгъа жарсыйбыз.

Уруш жыллада Черек аузунда болгъан мурдарлыкъ ишле, ызы бла уа НКВД-чыла кеслерин ариулар ючюн, кёп эр кишилени атларын да бандитлеге чыгъарып, жамауатны жокъ этер чекге жетишдириулери, сабийлени, тиширыуланы, къартланы жояргъа итинмекликлери, романы философия ызыдыла, баш ниетидиле. Бу чыгъармада тарыхчыла неда политикле айтып жетишдирилмагъан бушууну ачы суратлары ачыкъланадыла. Романы ахыр бетлери бютюнда кыйын окъуладыла. Аны жаза туруп авторну жүрек кючю калай жетгенине сейирсинирчады. «Таула, ташла, гелеу кырдыкла да, кебиннге бёленгенча, шош эдиле. Жаланда черек сууу, иесиз, жамауатсыз калгъан суу, сарнап, тарыгып саркъады. Мында, таулада, болгъан ажымлы ишлени юсюнден дунягъа хапар айтыргъа ашыкъгъанча», – деп жазады автор.

Миллетге этилген артыкълык романы жигитлерини сыфаты бла да кёргозтюледди. Анда хар адамны къадары бушуулуду: Айшатдан башлап, Чиппо бла Харуннга дери. Душманнга жакъ басып, аны къулу-къазагъы болургъа кюрешген Чиппо, Къызыл аскер келгенде, Марковха жагъылып, анга жакъ басаргъа кюрешеди. Марковха (немец офицерге этгенча), аты Алакёзню анга саугъа этерге кюреше, хыйлалыгъы кесине жау болуп, ажирден жыгъылып, башын жарады. Артда уа, ол къарауашлыкъ этерге кюрешген адам, Чиппону ёле тургъан жеринде атып кетеди: «Къалсын былайда, биз болмасакъ да табылырла мынга болушурукъла», – деп.

Айшат, бир уллу юйюрюню таматасы, эгечлерине бла жангыз къарындашына таматалыкъ этип, аланы ёсдюредди, алай артдан-артха тырманы бла, кыйынлыкъ бериуюу бла этген игилигин къусдурады. Власть келген

заманда Айшатны эри большевикле бла бирге эл-элледе жангы жашау-ну кырап айланады, ол сагъатда Айшат а бютюнда кылыккысызлык этеди, кесин битеу эл анга борчлу болгъанча жюрютеди; хар тюрлю жумушун узакъ жууукларына, къоншуларына этдиргенди. Ала бир бирлерин алышындыра, муну малына, баууна, бахчасына, юйюне кырап, тизгинин жыйып тургандыла. «Айшат, ол кимди, мынга быллай бир нек табынадыла была барысы да?» – деген соруу окъуучугъа тынчылык бермейди. Аны ангылатхан а алай тынч тыйюлдо. Айшат кеси жашауунда кеп тюрлю болумлагъа тюше келгенди, ол аладан кычан да бетин тас этмей, башына айып алмай чыгълалмагъанды. Аны баш иесин не кыдар кыйын салып, Совет властыны орнатхан эсе да, жалгъан дау бла Сибирьге ашырадыла, андан сора НКВД-чы жаш Айшатны кыолга алып, кеси да къуллугъунда айырмалы болур ючюн, не зат этерге эсине тюше да, анга кыагъытха кыол салдырып, алай жашатханды. Ким биледи, не зат жазыла болур эди ол кыагъытлада, кимни эшигин жаба болур эдиле Айшат кыол салгъан кыагъытла. Алай бла Айшат сау элни кыоркыутуп жашайды.

Кесини ол ючюн Айшат хар кимни юсюнде да сынаиды, бютюнда юйдегисинде. Кыарындашы Болат не бек сагъыш этсе да, эгечинден нек кыоркыгъанын ангылаялмайды. Таулу юйюнде эр киши кычан да таматады деген тёрени Айшатны кыатылыгы, ёхтемлиги бузадыла. Ёле тургъан Халийматны мюлкюн юлешип, таматалыгыны хайырындан битеу алтынын да ууучха жыйгъан Айшатха ол аз кёрюнеди. Халиймат ауругъан жеринден туруп, тинтиреп кетгенден сора, эрттенлигине «Халиймат ёлдо» деп, аны орунуна не затны (кимни) асырагъанларын киши да билалмай кыалады. Болатны жюрегин арсарлыкъ талай, ол Айшатха кыажуу турургъа да базынмай, «Биз кимни асырайбыз, кимге сын таш салабыз?» – деп, ауазы кючленип, сорууна жуаап излегенде, битеу жууукларыны ахлары кетип кыалады. «Ярабий, Болатмыды бу?» – деп, бир бирлерине кыарайдыла. Битеу жыйылгъанла Айшатны айтырын сакълап, шум боладыла. Былайда биз Айшатны хыйлачы акылын да кёрөбиз. Ол Болатха атылып, «неле жаншайса» демейди. Анасы, бир кыйын ауруудан ауругъан сабийине жан аурутханча, тегерекде олтургъанлагъа кёзю-кыашы бла Болатны амалсызлыгын билдирип, сора аны жапсаргъан этгенча: «Жарлы Халийматха Болат барыбыздан да иги эди, кеслери да тюз эгизлеге ушай эдиле. Сора Болатха хар нени да кечгенин билдиреди. Алай Айшат Айшат болмаз эди, андан ары Болат ауузун ачмазча этмей кыойса: «Тегерекде миллетни эм ахшыларын урушну оту жутуп барады, Болат а бизни бла жашагъан, ишлеген да этип турады...» – деген сёзлени айтып, ол жангыз кыарындашыны ауузун жапдырып кыоялмайды былайда.

Битеу миллет Болатха кыайырылыргъа хазыр болады, аны бла бирге уа, биягыча, Айшатха барысы да жер юсюнде жашагъанлары ючюн окъуна борчлу болгъан сунадыла. Халийматны ырысхысына зарланып, ол саудан аны кыолга хыялмай тургъан Айшат, эгечи ёле тургъанлай, ол амалны кыолдан ычхындырып кыалай кыояр эди? Халийматны

кичи жашчыгын да, уллу тамаша иш этгенча, кесини боюнуна алады, алай аны бла бирге эгечини уууч бла бир алтынын да кьолгъа жыйып, «мен жарлыгъа не ауурлукъну да кётюрюрге тюшеди» деген оюмну хар кимге билдирирге кюрешеди. Халийматны эгечлери чачхан ырысхысын окъуна кьызгъанып, ала несин да чачып, кенгде кьалгъанлыкъгъа, манга тюшген жюкню ауурлугъун бир киши да билирге суймейди, тюзлюк болса, хар затын да манга кьояргъа керек эдиле дегенлей, ол акъылына кеси да толу ийнанып, алай жашайды.

Халийматны ашын этерге жыйылгъан заманда Жюзюм: «Кеси ырысхысы кесини ашына жетерик эди», – дегенде, Айшат, онгсунмай: «Аны неси боллукъ эди, эрге бармай ёлгенни?» – деп кьояды. Жыйылгъан халкъ сейир этип кьарагъанда: «Эрине тюбегенде окъуна, ол саудан ёлген эди», – деген болмаса, былайда эгечини ариу, намыслы, субай, адамлыгъы болгъанын унутдуургъа кюрешип, киеуюн да, эгечин да ыспассыз эте, кесине, хар замандача, махтау излейди.

Хар адамны да, хар миллетни да бир ауукъ заманга дери тэзюмю болады, алай «кьапхан гыржынынгы мени хайырымдан ашай, манга баш ур», – деп турсала, ким да, эртте-кеч болса да, жууап этеригин Айшат ангыламайды. Былайда жыйылгъан тиширыулары бири, тэзалмай, аны керегин береди. Тэзюмлери тауусулгъан адамла, Айшатны кэзюне кьарап, жылла бла жыйылып тургъан ачыуларын, кёрюп болмагъанларын да айтып тохтайдыла. Айшат кеси кьалады, алай ол жангызлыкъ аны кьоркьутхан этмейди, бютюнда ачыуландырып, кесини тюзлюкюне кесин алгъындан да бек ийнандырады.

Туугъан жерине келген душман офицер окъуна, Айшатны аллына чакьыргъанлай окъуна биледи бу не тукьум адам болгъанын. Ол быллай адамланы кёре келгенди, была кеслерини жан тынчлыкълары ючюн, бир затдан да артха турмазлыкъларын ангылайды. Офицер, Болатны аллына чакьырып, анга атны хапарын соргъанда, Айшат, кишиге да сёз бермей, «оноу меникиди» дегенча, Болатны орунуна жууап кьайтарады.

Хар ким Айшатха арт бургъандан сора, ары дери да артыкъ алакат кирсизлиги болмагъан тиширыу, аманына кетеди. Юйюн жыйып, бахчасын ишлеп, малына кьарап тургъан адамла барысы да, андан азат болгъанларына кьууанып, кеслери бахчаларын, юйлерин жыйышдырып, ишлерин бардырадыла. Айшат а, жыйылгъан ырысхысын, юйюн, бауун, арбазын да тозурадады, кеси уа бютюнда бек тозурады.

Сёзсюз, жашауда жангы низам тохташдырыр ючюн, ары дери бола келген затланы сёгерге, тюр этерге керек болады. Аны ючюн а ниет ишни тюрлендирирге, биригип, кюрешни кьаты бардыыргъа тюшеди. Малкьар жазыучу ол зат бла байламлы, сейирлик сураглау сыфатла кьурап, адамланы, бегирек да Айшатны бла башхаланы араларында баргъан кюрешни бек ийнаныулу кёргозтеди. Былай оюм этип кьарагъан заманда, биз Толгьурланы Зейтунну бу романыны баш жигити атасы урушда жоюлгъан, анасы уа жан ала тургъан Кьрым, жашауун кьууанч бла башлап, андан ары жолу уа ёксюзлюкню тузагъына тюшеди. Жазыучу ёз миллетини кьадарын, аны кьыйынлыгъын, жашаудан умутчу

болгъанын, терсликни бла тюзлюкню араларында башхалыкъны да, философия оюмланы хайырлана, Кърымны сыфатыны юсю бла кѳргюзтеди. Суратлау сыфатлары берилген жигитлени араларында кюреш бек теренден, ким да ийнарырча, алай ачыкъланады. Жазуучуну суратлау амалларында, чыгъармада айтылган хапарда да киши ишекли болур илишан эсленмейди. Хар жигити – бир белги, хар бирин энчи алсакъ – бушуулукъну белгиси бийлейди. Барыбыз да ангылайбыз ол заманны къыйынлыгъын. Бош айтылып къалган сѳз амалтын ненча акъыллы, билимли, хунерли адам жойгъанды. Ол сууукълукъну туудугъу болур эди Айшат – аны бети.

Башха жаны бла уа Айшат кеси да романны бир белгисиди. Тамата эгечни ана бетинден кѳредиле деп айтылады халкъда. Алай Айшат аналыкъ эталган адам тойюлдо: къолу бла бергенни бурунунг бла чыгъаргъанладанды, аны себепли ол ѳге ананы даражасына да жеталмайды. Къыралны бийиклигинде алсагъ’ а Айшатны сыфаты – ол кесинден гитче къыраллагъа, миллетлеге оноу этген уллу къырал адамны сыфатына кѳчюп кетеди. Айшат «сабет бласт» келген заманда не кючлю болуп, хоншусун, жууугъун да къоркъутуп, ууучха жыйып жашагъан эсе да, ала аны болумсузлугъун ангылап, андан ѳнгелегенлеринден сора, ол тозурап къалады. Жашларын къошда кеси миллетини «сатхычлары» жойгъанын Айшат билмейди. Аланы душмандан къутхарама деп, тауда къошха ашырады, алай, сауларын-шауларын да билмей, къабырларын да къайда болгъанларын тапмазча болуп къалган тиширыу жашауун аман бла ашырады. «Эски затларыбызны хабур-чубур жыйыгучулагъа берип, топ алайыммы?» – деген Кърымгъа да айтмагъаны къалмайды. Ёмюрюнден бери да малкѳз болуп тургъан Айшат, башы кете-келе тургъан чакъда, ол «харекетни» кимге да къалай берлик эди. Малкѳзлюгю хорлап, аны сауун-шауун излей келген Халийматны, къучакълап: «Аха, энди мен да жангыз тойюлме», – дер орунуна, ол Халийматны келгенине чыртга онгесунмайды. Факъыр тиширыу эгечин къучагъына къысып, анга къууаныр жеринде: «Алтынларынг менде жокъдула, кѳрмеймисе болгъанымы жыйып кетгенлерин», – дейди.

Романда Айшат къара, огъурсуз кючню келечиси эсе, Халиймат – Хабла жарыкълыкъны, тѳзюмлюкню, эслиликни, адамлыкъны келечисиди. Аты да, кеси да эртте элде жашагъан, артда уа къайры эсе да думп болгъан, акъылдан жарты Хаблагъа ушап къалган Халиймат бир-бирде кеси да ангыламайды анга Хабла деп нек айтханларын. Фаризатха бирде даулагъан окъуна этген эди: «Мен Хабла болмагъанымы биринчи кере сен айтхан эдинг да, энди башхалагъа нек билдирмейсе?» – деп. Ол а: «Бусагъатда тели болгъандан игиси жокъду», – деп къояды. Халиймат артда тюшюнеди Фаризатны сѳзлерине.

Ананы баласына суймеклиги эс тапдырып, терсликге, кюйсюзлюкге да тѳздюреди. Ол суймеклик Халийматны жанына тюшген сынауладан ѳтерге болушады.

Кърым юч-тѳртжыллыкъ жашчыкъды. Аны анасы Халиймат ариу, таза ниетли тиширыу, сабийин ийнакълап, ариу кийиндирип, эркелетип

ёсдюре эди. Гитчеликден окбуна хомухлукъну, мыгырлыкъны ызындан кьуумазча, игиликте итинирча юйретеди. «Алтын аякъдан жигит жашла суу ичедиле, сен да уллу болсанг, ол аякъдан ичерсе», – деп юйретеди ана баласын. Алай жарлы Халийматха жашындан кьууаныргъа тюшмейди, ёксюзно къадары уа ачы бла татлы болгъанын романда кесибиз кёребиз. Анасыны эгечлерини бла къарындашыны, аны къатыныны да Кърымгъа бир да хурметлери жокъду. Ташаракъ жерде тутса, Болат къатыны аны чимдип ачытыргъа кюрешеди. Айшат а – тюрт-мюрт эте, кесини «уллу къыйынлыгъыны» юсюнден айтхан болмаса, сабийге къарап, аны юсюн-башын жыйып бир да кюрешмейди. Анасы сау заманда тизгини жыйылып, окъа тюймечикча жылтырап айланган сабий энди киши танымазча болгъанды. Айшат а, кесини адамлыкъсызлыгъын букъдура, Кърымны атын къыйын, хыпийр, кылыкъсыз сабийге чыгъарып, ахырында уа: «Бизни бетибизни бир жоймагъы эди бу сабий», – дейди.

– Андан иги сабийни сен къарап да кёрмегенсе, – дейди Халийматны Жюзюм деген эгечи.

– Сора ёсдюрюрге нек алмадың?

– Охо, энтта кеч туююлдо. Къайтар ол кьолунга сыйындыралмай элтгенинги.

Былайда Халийматны эгечлери: «бизни эгечибиз ёлюп, сабийи ёксюз къалады да, аны ёсдюрюрге керекди» дегенни эслерине алмай, ол къадар алтын, хапчук бизге нек жетмейди деген оюм кёллерине келеди.

Айшат кьолгъа этген мюлкюн артха къайтарып кьыймаз ючюн эгечини атын саудан ёлгеннге чыгъарып, нени, къайда асыратханын да кишиге билдирмей, сау болуп, артха келген эгечин кёргенде уа, атын тели Хаблагъа чыгъарады. Кърымны да аны къатына бармазча юйретеди. Болсада ана жылыуундан тоймаган сабий, Халийматны таныялмай эсе да, аны жылыуу хычыуун кёрюп, кьоркъа-кьоркъа, анга жанлайды.

«Акьылдан шашахан» Халийматха эгечлери эталмаган хурметни эллилери этерге кюрешедиле. Жазгъыда къалай-алай кечине айланган эсе да Халиймат, кыш келгенлей, бир амал этерге кереклисин кеси да ангылайды. Юйреннгенича, ол атасыны журтуна кысылыргъа кюрешеди, алай не эгечи, не къарындашы анга хурмет эталмайдыла. Хоншулары Фаризат Халийматны юйюне чакъырып да кюрешеди, алай ол, ары барыргъа унамай, кеси арбазында къалады. Кърымны анасы бауну бир мюйюшюнде бир гитче жашар жерчик кьурайды. Ары кирген аны тазалыгъына, тизгинлигине сейир этерча эди. Аты телиге айтылган тиширыу, зыккыл кийимле кийип айлана эсе да, тизгинин, эсин да тас этмей эди.

Айшатны сагъышлары: Халийматны «асырагъандан» сора, аны юйюнде жыйылган тиширыула Айшатха жакъ басабыз деп: «Жарлы Халиймат жаннетли болсун! Алай акьылдан шашып ёлгеннге аш-таш этерге керекмиди? Къуранда аны юсюнден къалай айтыла болур?» – дейдиле. Къызгъанчдан жаны чыгъа турган Айшатха ол сёзле, бал жакъгъанча, алай кёрюнедиле. Алай болгъанлыкъгъа, былайда, Айшат энтта да бир кере битеу барысына да кесини чомартлыгъын, эгечине суймеклигин, битеу тукъумну да къанат тюбюнде кеси жюрютгенин

жангыдан чертирге амал табып, Халийматха бош сын таш угъай, кешене тийишлиди деген оюмну айтып, аны кесими боюнума алама, манга жаланда сизни ыразылыгыгъыз керек эди дегенни айтады. «Кешенеми?!» – деп, сейирсинип соргъанлагъа, ёхтемленип: «Хау, бийче тиширыугъа тийишлича. Мени харип эгчиме аны кереклиси да болмаз эди, алай ол кешене Кърымгъа керекди», – дейди. Къоншуларындан бири: «Аллах кёреди, сени чомартлыгъынгы бла халаллыгъынгы къыйыры-чеги жокъду, Айшат», – дейди. Аны эшитген Айшат, кесини сёзлерине кеси да ийнанып, аллай ишге базыннганына ёхтемленеди.

Кюнлени биринде, Айшат уллу арбазында Кърымны кёрюп, анга тырман этеди: «Кёкге аралып турма да, бери тюш. Бир заманда да бир затха болушмазса, не зат эсенг да», – дейди. Сора ол Кърымны кёз тегереклери да къаралып, бети да агъарып тургъанын эслейди. «Муну кёрген къоншуларым манга не айтырла? Жаякъларына-жаякъларына бир иги-иги жетдибир эдим, терк окъуна нюр чабар эсе бетине», – деген сагъышла келедиле башына. «Танг атмай не кёкге аралып тураса? Таула кёрмегенмисе ёмюрюнде?» – деп, биягъы къычырып башлайды Айшат. Кърым таулагъа къарамай, анасына къарагъанын айтханда, Айшат Кърымны Хабла бла айланнганы эсине тюшюп, бу не анасын сагъыннганлай турады, ол къозута болур деп, анга чамланады. Алай Кърым бла Айшат бир бирни ангыламайдыла. Аллах урса, не мадар, анасына ушаса, жашы да толу акъыллы болмазлыгына Айшат эрттеден да ишекли эди, энди уа, анга толу ийнанады. Кърым анасына ушатыучу терек тюбюнде Хабла олтуруп, аны сакълаучусу эсине тюшюп, биягъы алайда олтура болур деп къарайды, алай, киши да кёрмегенде: «Сылхыр, ол терекди!» – дейди. Алай болгъанлыкъгъа, жанына бир къоркъуу кирип, ол, терк окъуна бир жютю балтаны алып, терек таба атланады.

Айшат кесине асыры базыннгандан бир заманда да не адам, не табийгъат болумланы оймайды. Хар не да анга бой салып жашаргъа кереклилерине толу ийнанады. Аны себепли учхалауукъ гелеуде ол ёре туруп бармай, тобукъланып, тырнакълап ёрлерге кюрешеди. Аны эсиндеди, кырдыкны хыйлалыгъын ангыларгъа суймеген Ахмат, ол кырдыкда учхалап, жыгъылып, къолу бла иегисин сындыргъаны, Айшат а ол телиликни къайтарып этерик туююлдю. Терекни къатына жетгенде, ол алыкъа иги да ёсмегенин кёреди, терекни орунуна Хабла кёзюне кёрюнеди. Терекни къадары да, Хабланы къадарыча, къыйынды, аны жерге жеталмагъан тамырлары, хауада кырдыкла бла чалдишип, энишге тюше эдиле, алай болгъанлыкъгъа, ол, анга да къарамай, «жашаргъа» кюреше эди. Былайда Айшат, керилип, терекни балта бла урады. Экинчи керилгенде: «Жарлы кесинг, бу терекни мен сунупму къурута тураса?» – деген ауаз эшитеди. Хабла, башха терекни къатында туруп, анга сёлешген сунады.

Бу эгчим былайгъа тауушсуз къалай жетди деп сагъыш этгенлей, «эгеч» деген сёзю башхала да эшитирикча, элгенип, бу шайтан болур, ансы адам а туююлдю деп ойлайды.

– Сюйсенг шайтан сун, сюйсенг сунма. Алай терекни мен сунупму кьоратаса, огъесе кесинги жанынги сакълагъан терекними тууаргъа сюесе? – Хабланы ауазы жангыдан эшитилди.

– Муну мени атаммы орнатханды, ол меники нек болады?

– Табийгъат хар адамгъа да бирер терек орнатады, хар кимге да кесиникин.

– Мени сюймеген да жангыз терекге къарап къалсын.

– Кесини терегин къурутхан намысын къурутханнга ушайды.

– Мени терегим эртте къуругъанды (былайда Айшат баш иесин эсине тюшюреди).

– Хар адам кесини терегин ёсдюрген, къурутхан да кеси этеди.

– Сен кимни юйретирге кюрешесе? Сени кибикле этерик туююлдюле мени сёзюю.

– Мен сени сёзюню этмейме, санга жаным ауруйду ансы. Терегинги къурутсанг, адамла арасында къалай жашарыкъса?

Халиймат бла Айшатны ушакълары окъуна ачыкъ кёргюзтедиле бу роман терен магъаналы болгъанын. Былайда даулаш жаланда эки эгечни араларында бармайды, эки тюрлю жашау сынауну, дуниягъа эки тюрлю кёз къарамны араларында барады ол. Кесини бийиклигинден къарап, аны къанат тюбюнде тургъан миллетлени «телилеге, билимсизлеге, хунерсизлеге» санап, аланы кир тёбеге тенг этип тургъан «тамата эгечни» (къыралны) юсюнден барады сёз.

Хабланы къадары кыйын эсе да, ниети тазады, аты телиге айтылгъан эсе да, кёп «акъыллыладан» акъыллыды. Кърымгъа кесин ачыкъ этип, айталмай, эри осуят этгенча юйрете эди.

Олтуруп, жашаун эсгерген заманда, ол Кърымны атасы урушха кете туруп айтхан сёзлерин эсине тюшюреди:

– Алгъа адам анасы билгенни билирге керекди.

– Алай болсун.

– Алгъа итинирге, алай артха къараргъа да унутмазча юйрет.

– Айтханынгда эгерме.

– Адам – ол терекди. Терек ёрге ёсерге итинирик туююлдю, тамырлары болмаса. Анга сёлеше башлагъанлай юйрет.

– Сен айтхан...

– Кеси тонундан ыйлыкъмазча юйрет, – деди Кърымны атасы.

– Охо, эгерме. Ол мени борчумду, – деди Халиймат.

– Атыма жашлай минерге юйрет.

– Тиширыу кётюралмазлыкъ жюк кююп бараса сен манга.

– Мен аны ангылайма.

Жарлы тиширыу, ол кюнню эсине тюшюре, сууукъ къабыргъагъа кысылып, эсгериулерин къатлай, жангыз баласын къатына кысаргъа амал тапмай, инжиледи.

Эллиле, алгъа думп болуп, артда уа къайтып келген Халийматны танып, эгечлери, къарындашы муну танымагъанларына эс бурадыла, арсарлы болуп, бир-бирлери уа Айшатны ауузундан кьоркьуп, тынгылап кыладыла. Алай бла Халиймат да, Хабла да бола жашайды. Ёле тур-

гъанда Аллахха этген тилегини («Байлыгъым артмакъгъа сыйыннган тентек болайым – солууум юзюлмесин, Хаблача ыспассыз, жарлы да мен болайым – сабийими туурасында къалайым!») толгъанына къууанып, Аллахны чамландырмайым депми билдире болмаз кесини Халиймат болгъанын, огъесе, малкѳз эгечлерим тынчайтмазла деп, жашырыпмы къоя болур кесин?

Бушуулу къадары болгъан тиширыу бир къысха заманны ичинде ауур саусуз да, башсыз къатын да болгъаны азды деп, къадар аны сабийин да «сыйырады». Анача, кѳкюрегине къаты къысаргъа излеген сабийи, андан ѳнгелеп, къоркъгъанча да болады. Халиймат Кърымгъа анасы болгъанын билдирирге къорешгенликге, гитче сабий аны эсинде тутмайды, ана термилиуон ангыламайды. Жаланда, ач болса, анга къалай ушайды дегенча, къатына жууукълашып, бергенчигин ашай, хапар да айтыргъа къорешеди.

Алай къыйынлыкъ бир келсе, ызы бла кесича бир уллу тынгысызлыкъны алып келеди. Ол узакъда аты айтылгъан уруш быланы босагъаларындан да кирди. Жангъдан, узакъ 30-чу жылладача, власть алышыннганда адамланы керти бетлери да ачыла башлайды. Киши жукъгъа санамагъан Чиппо фашистлеге къуллукъ этерге хаппа-хазыр эди. Кърымны атасыны аты Алакѳз а, душманлагъа къуллукъ этгенлеге айып этгенча, алагъа юлгю бергенча, бир кишиге да бой салмай, азатлыкъны, ѳмюрлюк тарыхы болгъан миллетни белгисича бериледи бу романда.

Урушха дери Алакѳзге битеу миллет бирден «терс къарагъанча», автор алай кѳргюзтеди. Атны ѳхтемлигин хазна киши жаратмайды. Ол Кърымны атасындан сора юсюне кишини миндирмегенди, башха адамны къатына да къоймайды. Атны бу илишаны кѳплени чамландыргъан окъуна эте эди. «Бизни эр кишилерибизни Халийматны эринден нелери аморекли? Бу аман ат кесин не суна болур?» – дегенча оюмла адамланы жууреклеринде керексиз зарлыкъны туудура эдиле. Алай болгъанлыкъгъа, душман келген заманда ат кѳргюзтген ѳхтемликге элни жамауаты бирден ѳхтемленеди. Алайда жыйылгъан жамауат Алакѳзню душманнга бой салмагъанын кѳргенде, биз аллай миллетбиз, ат а миллетни бетин кѳргюзтеди деген оюм башларына келип, атха ыразылыкъларын билдиргенлерин автор тап кѳргюзтеди. Былайда ала Алакѳзню бош ат болмай, аны тукъуму жюз жылла бла саналгъанын эслерине тюшюредиле. Халкъны тарыхы бла ол атны «тукъум» тарыхы бирге келгени себепли, жазыучу Алакѳзню халкъны сыфатын ачыкълагъан белгича кѳргюзтеди.

Ол керти да битеу таулу миллетни белгисича бериледи. Ёмюрледен бери къууанча, къыйынлыкъгъа да тюбей, бетин, намысын тас этмеген халкъны белгисиди Алакѳз. Душман огъу Алакѳзге жара салгъанда, душманны топлары тѳгерекден атылып, энди уа жоюлду деген сагъатда да, аны шарт белгиси – ѳхтемлиги, эркинликге итিনিулюгю бютюнда кючленеди. Алакѳзню ол итিনিулюгю, ѳмюрлюк тарыхы, эркинликни келечиси болгъанды – бу шартла уа халкъны шартлары болмай недеде?

Душман элге, кеси юйюнеча, алай кирип келеди. Болсада душман – ол душманды, аны себепли аманлыгын этерге керекди. Былайда душман болмай, душманлык этген Совет Аскерни таматасы – Марков, немецли офицерден да уллу душманды бизни халкыбызгъа. Аны буйругу бла, атлары душманлагъа чыгъарылып, сау элни адамы жоюлады. Сау эл угъай эсенг, аны юйюнде, жашынча кѳрген Исламны юйюрюн чачып, душмандан да уллу кюйсюзлюк этип, ѳлтюреди. Марков орусладан сора бир миллетни да адам улусуна санамайды. Оруслу миллетни келечиси болмагъан, анга къарангы, кирли, тели, билимсиз, хунерсиз, къуруда къул болгъан жарлы жанча кѳрюнеди. Ол оюмун бир да тюрлендирирге къоршмейди. Былайда Ислам жашыны суратын чыгъарып, Кызыл Аскерде къулдук этип, душманны ууатханы ючюн майор чынны жюрютгенин айтханда, «тапхандыла майор чынны кимге берирге» – дейди Марков ичинден. Марков ол ишке чыртда онгсунмайды, къолундан келсе, быллай «туземлилеге» чынла берген угъай, къарауаш ишден башха бир затха да къошмаз эди. Аны къонакъ этген юйде бла халкъда жюрюген къонакъбайлыкны окъуна ол телиликге, ырысхыны жюрюте билмегенликге санайды.

«Россия, кеси да амалсыз болуп тургъанлай, бу билимсиз, хунерсиз, жукъгъа да жарамзлык халкъланы «бокдан» чыгъарып, ашатып, ичирип, билим берип неге къореше болур?» – дегенлей турады кеси кесине. Ол окъуу алганлыкыгъа, билими болгъан адамгъа ушамайды. Орус миллетни кѳп келечилери келип, Кавказны халкларыны тауушлук тарыхларыны, хунерлерини, усталыкларыны, къонакъ алыуларыны юсюнден жазгъан ишлери бла Марков шагъырей туююлдо, болургъа да излемейди. Тюкенде кереклисин тапмаса, «гитче къарындашланы» терслеп, дунияны ала тауусхан сунады. Аны оюмун бир зат да тюрлендираллык туююлдо: элни хар бир адамы да аны энчи душманыды. Ол оюмгъа бойсунуп, сатхычладыла деп, къызыл аскерчилеге буйрук берип, алача, аскерде къулдук этген жашланы юйлерин къуруттурады.

Марковха къажар буйругъа къорешген Кравцовну да сѳзю чапыракъдан ѳтмейди. Аланы терсликлерин тюзетирге къорешгенча, ол, аскер къырып кетген адамланы араларында жаралы болгъан Хабланы табып, аны жараларына бакъдырыргъа къорешеди.

Кеси кезиуюнде Марков да Алакѳзге жанлайды. Аны къатына келип, урушну отунда тозурагъан атны хыликкя этерге къорешеди: «Бумуду ол сейирлик, аты айтылгъан атыгъыз? Мынгамы болады юч жюз жыл? Болмай а!» – деген оюмланы айтады. Алай болгъанлыкыгъа, ат, Чиппо сыртына мингенлей, анга «миннгенинги кѳргюзтейим!» дегенча, тау таба чабып башлайды. Муну чапханын кѳргенде, Марков ат чапхан сунмай, таула, баш ура, атны аллына чапханча, кѳзюне алай кѳрюнеди. Ол сагъатда Марков атны ючжюзжыллык тарыхына суюмей-суюмей ийнанырыгъы келеди. Чиппону сыртындан атып, «сизничаламы минерикдиле мени сыртыма?» дегенча, таула таба чабып баргъанда, Марков атны ол ѳхтемлигин кѳтюралмай, керохун чыгъарып, атаргъа да къорешеди. Алай романда сау таулу миллетни бирикдирилген сыфаты болуп

кёргюзтолген Алакёзну ёлтюрген алай тынч болмаз эди. Марковчула, жыртхыч бёрюлеча, миллетни тегерегинден талап тургъанлыкъга, аны кзурутурга къолларындан келмезликлери шартды. Тилин, динин, чомартлыгъын бла халаллыгъын, ётгюрлюгюн бла адамлыгъын сакълагъан халкъны жокъ киши да эталлыкъ туююл эди, кесине не бек базынып, жалгъан даула бла кыыргъа, ёчюлтюрге кюрешсе да.

Былайда Марковну сыфаты бла Айшатны сыфаты жууукъдула дерге да боллукъду. Айшат: «Мен хар кимге ёшюн салып, къолумдан ашатып, алай ёсдюргенме», – дейди. Марков а: «Жарлы Россия бу къадар къарангы, хунерсиз миллетлени боюнуна алып, былагъа аш-суу, билим берип ёсдюрмей, къарашла этип тутарга керекди!» – деген оюмну ойлайды.

Романны ахырында, Халиймат, ол термилип излеген (сакълагъан) жашын табады. Марков эллилеге аскер ийип кырдыргъан заманда Кърым, гитчелигинде анасына атагъан аты эсине тюшюп, «Айба! Айба!» – деп кычырады. Сабийи айтыгучу аты жюрегин жылытхан Халиймат, ол къазауатда баласын къоюнуна кыысып, ариу айтыргъа кюрешеди. Душман топладан эсе Къызыл Аскерни окъ жаралары бегирек ачытадыла, ол кыямадан кутулгъан адамланы. Кърымны ёлюмден сакълайма деп, Халиймат ауур жаралы болады. Анга да, Кърымга да къарарга кюрешген Кравцов, аскер къуллугъун башха жерде ётдюрюрге кете туруп, жашчыкыны биргесине, Марковдан эркинлик алып, «Энди ол жарлы тиширю ёлмесе да – телирекди, бу сабийни биргеме ала барып, билим да берип, ёсдюрейим», – деген сылтау бла журтундан айырып кетеди.

Халиймат сау болгъандан сора, кече-кюн демей, сабийин излегенлей жашайды. Орус тилни билмеген жарлы тиширю, сабийин алып кетген орус офицерни тукъумун иги да келишдиралмай, сабийине термилгенлей, жолла кыдырып айланады. Ол жаяулай сахарга ётюп, анда школ болгъан жерге барып, тас этген жашыны юшонден хапар сурайды. Ол аны излей айланганда, адамланы машиналагъа жыйып, журтларындан алып баргъанларын кёреди. Кзуру къалгъан элине къайтхан Халиймат кетип баргъан машиналада Айшатны кёрмегени себепли: «Ярабий, бу не болуп къалгъан болур?» – деп, излей барады. Ол мугут ийис этген, багушлада жыйылгъан кир эски-бюскюледен ююн толтуруп, кеси да аланы сакълап жаралы болгъан эгечин арбазда, къолу да эки-юч жеринден сынып, ёлюп тургъанлай табады.

Халиймат, арбазда хар юйге кирип, болгъанны къармап айланган солдатла, аны тутуп таматарларына элтгенде, ол муну эл телиси болгъанын эсине тюшюргенден сора, бизден хата кёрмесе да ёллюкдю деп къояды. Айшатны асырагъанындан сора уа, Халиймат, ол эртте Фаризат айтханнга тюшюнюп (бусагъатда тели болгъан игиди), солдатла мени да машинага жюклеп, алып кетмезча, тели кебимде къалайым, телилеге киши да тиймейди деп, энди кёлю бла тели Хабла болайым деп къояды. Орус солдат алып кетген жашы сау болгъанына кесин ийнадыра, къайда эсе да, эртте-кеч болса да артха къайтыр дей, аны ююн а Кърымны арбазындан кетмей сакъларга керекме дейди.

Талай заман озгъандан сора, ахшы умутун юзмей, къадардан жашыны къайтырын сакълагъан тиширыуну мураты толады. Кравцов, он жыл тюрмеде да олтуруп, Кърым эслирек жаш болгъандан сора (атамы къабырына да бир барайым деп), аны алып, туугъан элине келтиреди. Жолда келе, Кърымгъа ол бу жерлени таныяламыса, жаратамыса деп сорургъа да къорешеди. Кесине да, айтыргъа тынч болурча, Кирилл – деп атайды. «Мени атам бери нек келтире болур? Мен мында туууп ёсмеген эсем, бу жерлени мен таныгъанча нек болама? Не уа таулада хар зат да алай кёрюне болур», – деген сезимле Кърымны жүрегин бийлейдиле, алай он жылны ичинде тас этип тургъан журтуна къайтхан сабийни жүрегинде къозгъалгъан эсгериуле, кечеча къарангы къабыргъагъа тирелип, андан ары жокъ болуп къала эдиле. ХалийMAT жашын танып, аны къучакълап жылагъан заманда, ол хар нени да эсине тюшюрлюкча, терк-терк атын айтып, уллу жаш болгъанына къууана сёлеше эди. Кравцов а, Кирилл ким болгъанын эсине тюшюрюп къоймагъы эди деп, жанын къоркъуу алып турады. «Атам, мен мында хар затны да таныгъанча кёрюнеди кёюме», – дегенинде: «Танымай а, мен сени бери келтиргенем да, сени къарт атангы къабыры мындады», – деп къояды. Ётюрюк айтханына бир да сокъуранмайды. Кърымгъа ХалийMATдан эсе кесини уллу эркинлиги болгъанча, кесин алай жүрютеди. Жашына уа: «Сколько волка ни корми, а все в лес смотрит», – деген сёлзлени ичинден сагъына барады.

Кравцов сабийни биргесине алып кете туруп, къарыусуздан ёле тургъан ХалийMAT сау къалыр деп турмай эди. Сау къалгъан эсе да, миллети кёчюрюлюп тургъанлай, анга мында тюберме деп эсинде да жокъ эди.

ХалийMAT жашын алып, гитчелигинде суююучю жерлени кёрсе, ким болгъанын эсине тюшюрюп, мени таныр деп, тегерекде айландырады. Алай болгъанлыкъгъа, ол анасына ушатып къарачу терекчиги окъуна аны сезимин уятмайды. Ол къара къабыргъагъа тирелип къалгъан сезимле андан ары жол тапмайдыла. Жашын биргесине къояргъа адыргы этип айланган тиширыу аны Кравцовха къалай айтып билдирирге билмейди. Кравцов а, хар нени да ангылап тургъанлай да кесини тюзлюгюне бирда шекли болмайды. «Мен муну анасына къайтарып, ким болгъанын, журтун танытып, тинин-динин айтсам да, ол насыплымы боллукъду? Къырал муну миллетин ары-бери бошму чачханды (тиллерин, динлерин да унутурча)? Къырал терслигин билмей эсе, мени не терслигим барды? Къырал Кърымчаланы къаллай бирин малтап, ундан ууакъ этип жыйгъанды! Сора мени терслигим а недеди? Мен болмасам, ол ёлюп окъуна къалыр эди. Мен а ёлюмню къолундан къутхарып ёсдюрдюм, юйретдим, Аллах айтса, аягъы юсюне да салырма. Мен атам бла бирге бу къарангы халкъгъа революцияны жарыгъын келтиргенме, ала ючюн атам жоюлгъанды. Кесим да Марковну аллында быланы жанлы болгъаным ючюн он жыл тюрмеде олтурдум. Энди уа боллукъду – кесими юсюмден да сагъыш этерге керекме. Кърым мында келишип да жашаяллыкъ туююлдо. Бу тиширыу манга сау бол дерге кереклисин нек ангыламайды?» – деп, ХалийMATха да ачыуларыгъы келе, Кравцов, ауур сагъышлары жүрегин гурушха этдире, бичен чалып къореше эди.

Халиймат а, кьайтарып, Кърым жюрюучю жолланы кьатлай: «Жарлы балам, хар затны да кьалай унутуп кьойгъан болурса?» – дей, жилимукълары да тамагына тиреле, сабий бла байламлы умутларын ол жоллада асырай айланганча кёрюнеди.

Кравцов (ичинден – терслигими кемире болур эди?) уруп кетип кьалалмай, жашына «Мында кьаламыса? Бираз тур. Солугъан да этерсе», – дегенине да сокьурана, жууап сакълайды. Кетерге ашыгып, дыгалас этип тургъан жашчыкъ: «Угъай, нек кьалыргъа керекме? Мен мында эрикген этгенме», – дейди.

Хар затны да ангылагъан Халиймат а, жашындан да, ахшы умутларындан да бошагъанын ангылайды. Къачан эсе да жашаудан толу юйле, элле кьюу болуп, кьуруп тургъанча, жашыны жюреги да ол суукълукъгъа берилгенин биледи.

Кърымны кеси угъай, «жаны тас» болгъанын билгенден сора, жашаудан да, дуниядан да умутун юзюп, Кърым бла Кравцовну ашырып, дуняда этер иши кьалмагъан адамча, кьабырлагъа барады. Былайда, жер юсюнде энтта бир ишим кьалгъанды – ол да: «Алакёзню саулугъун кёрмей кетерге жарамаз, баш иеме не хапар айтып барлыкъма?» – дегенча, тегерегине къарап, узакъда атны, хауада учханча, чабып баргъанын кёреди. Атны кьуйругъуна, бир жюн гулмак тагъылгъанча, бёрю тагъылып бара эди. Бу жашауда была экиси да бир бирлеринден айырылмазлыкъ белгиледи – бири ёхтем халкъны, бирси уа – аны душманларыны белгисиди. Къыйынлыкъ сынар ючюн кьалмагъан, элине ажашмай кьайтып келген Алакёз а – жерине кьайтырыкъ халкъгъамы ушай болур?

Романны жигитлерини юсюнден айта келген заманда, мени оюмуна кёре, бир сыфатны биринден айырып, бу баш жигитди, бу уа – угъай дерча туююлдо. Нек дегенде, башда айтханыбызча, хар бир жигити бир белги болуп, алай келеди. Ол белгиледен а – халкъны жашау къадарыны сураты – кийизни юсюнде оюулача, алай согъулады.

Халийматны юсюнден башда да айта келгенбиз, алай болгъанлыкъгъа, былайда бу тишируну энчи «белги» болгъанын ачыкъларгъа керекбиз. Алакёзча, Халиймат да халкъны бирикдирилген сыфаты болуп кёргюзтюледи. «Тамата эгечи» унукьдурургъа, атын телиге чыгъарып, басынчакъларгъа кюрешген, алай, не къыйынлыкъларгъа да хорлатмай, «телиге» (билимсизге, хунерсизге д. а. к.) аты кьалып тургъанлай, адам бетин, сыйын, намысын, адет-тёресин тас этмей, анга табынып сакъланган миллетни белгисиди Халиймат.

Толгурланы Зейтунну романларындан бирини («Жетегейле») жигити былай айтады: «Адамла жашауда тюрлю-тюрлю болумлагъа туюшюнедиле. Хар кимни кесини къадары, кесини гулоч таягы. Адам ол таякыгъа таянады. Башха кьарыу жокьду», – дейди.

Ол оюм тюздю, жашау кертиси бла да алай саркъа барады: хар кимни кесини энчи жолу, энчи кюрешти, энчи къадары, энчи сайлауу барды, терек, тамырларын тереннге жиберип, кесин желден, ырхыдан сакълангъанчады жашау. Алай болгъанлыкъгъа, бу романда биз жангыз адамны – Халийматны къадары, миллетни къадарын кьатлап келгенин кёребиз.

Романда урушну юсюнден кѣп айтылмай эсе да, аны кюйсюзлюгю чексиз болгъаны кѣргюзтюледи. Тюзню-терсни, адамны динине, тукъу-муна, къайсы жолну тутханына кѣре угъай, аны ишине, жашау, кюреш къолайына кѣре кѣргюзтюрге демеклик, романны жигитлерине энчи сѣфатла бере, эде къалыр даражагъа жетдиргенди Толгъур улу. «Кѣк гелеу» деген романында уллу магъана тутхан дагъыда бир зат барды – аны кѣп ауазлылыгы.

Романны фикир майданы, суратлау мураты да олду – омакъ кызыл байракъ адамланы сезимлерин, эслерин алып, бир уллу алапат игиликге итиндирип, чакъырыулары бла алдап, ъз жерлеринде жюрюген намыс-адетни унутдуруп, бир бирге къажау сюеп, бирлерин сатхычлыкъ жолуну кылу-къазагъы этип, бирлерин мардасыз бийикге кѣтюрюп, ол даражагъа жетерге кереклени уа – Сибирь сууукълада бла Къазахстан аулаклада жоюп, журтсузлукъ, сылыкълыкъ сынатхандан да оздуруб а, Кърымча, манкуртла этерге (неден да озуп, тилин, динин, журтун унутдуругъа) итинген «бластны» керти бетин ачыкъ кѣргюзтгендеди.

Толгъурланы Зейтунну чыгъармаларыны тематика кенгликлери окъуучуларына белгилиди. Аланы коллективизация, революция, инсан уруш, Уллу Ата журт уруш, кѣчгюнчюлюк, бусагъат заман – была жазыучуну баш борчларын заманны чюйрелигин ачыкълауну, жашау кертиликни суратлау кертиликге жетишдириуну тамам этер ючюн, хар чыгъарманы мурдорона адамланы къадарлары, аланы бир бирлерине сезимлери, тарых болумла бла байламлыкълары салынадыла.

Жашауну алгъа, жангы хорламгъа элтген эм аны артха тартхан кючлени, кемчиликлени сылтаулары неде болгъанларын ангылау бийикге кѣтюрюлгенди. Малкъар литература да жашауну терен тинтиу жол бла баргъанды. Адам жашаунда кѣп тюрюлю болумла бла байламлыды. Ол аланы кесине бойсундуругъа кюрешеди. Къайда бойсундурады, къайда кеси бойсунуп къалады. Дунияны аллай илишанларына, бир бирге къаршы сюелген, сермешген кючлени сылтауларына жангы методологиягъа кѣре тийишли багъа бичиледи, тинтиледи. Хар чыгъарманы эстетика магъанасы аны суратлау жаны бла энчилигине, толулугъуна, жамауат эсин ачыкълаялгъанына кѣре болады. Жазыучу заманны сорууларына обществолу илмуланы жетишимлерине кѣре жууап бералмай эсе, чыгъарма юйретну борчун толтураллыкъ туююлду.

Жюрек чомартлыкъ, халаллыкъ, тирилик, ъз миллет культурасына, башха халкъланы культураларына да терен сюймеклик жазыучуну кылыкъ эм жашау мардасыдыла. Толгъурланы Зейтун кесини къайсы бир чыгъармасында да озгъан кюнлени тарыхына, туугъан жерини ташларына, кырдыгына, ана тилине да кызыу сюймекликни кыйматын бютюнда толу ачыкълайды.

ТЮБЕЙЛАНЫ Светлана,
филология илмуланы кандидаты,
КЪМКЪУ-ни малкъар тил бла литература кафедрасыны
тамата устазы

АЛАЙДЫЛА ИШЛЕ

Фахмуду артистибиз

Балаланы Омаргъа атайма

Къаным къартыкъгъа сыйынмай келе турама, оллахий. Неге ушагъан затды бу, аланла?! Не керек болур эди менден ол адамчыкъгъа?! Адам дерге жараса уа. Ёсюмю да (къолу бла кёргюзтюп) – вочукъ – жюз сантиметрчик. Менсиннгенине къарасанг а, дуниягъамы сыйынады? Кёзлерини да бири – къара, бири – боз. Онг кёзю шималгъа, сол кёзю женубха къарагъан къыйыкъ. Акъылы уа къыйсыкъ. Къыйсыкъ болмаса, алай этеми эди? «Кереклини шинтиги бийик!» – деп тюз айтхандыла бурунгулула. Жаныма алай тийди, алай... «Аман адамгъа тюбесенг, юйюнге сау жетмезсе», – дейдиле. Мен аны теллигине «сабыр тюбю сары алтын» – дегенча, хар заманда тёзюп тургъанма, алай, «оюн оюн болса да, боюннга ургъан оюн тюйюл» кёреме, бютюнда кесинге жетсе. Къалай эсе да тёзалмай къаласа. Айхай, аз да терслигим болгъа эди, бош, аны ол тели сандырагъанына тёзалмай, бу жол да кюлюп ийдим да, биягъы юсюме атылды да къалды... Не айтды, не айтмады? Ой, анассына уа! Мени бек сейирим неди десегиз, – бу жерхалта адамла жыйылгъан жерлени къайдан биле эселе да, «къумукълу харбыз ичинден чыкъгъанлай», чыгъып къалады... Бу сёзню къумукълуланы къатында бир да ычхындырмагъыз, жауабын бек терк алырсыз. «Къумукълула жерлерин атып, анда-мында айланыучуладан тюйюлдюле. Харбыз ичинден чыгъыучу багъырчыла башхаладыла», – дерле ала. Сюемидиле миллетлерин? Сюймей а! Ёхтем халкъ, ариу халкъ. Мен ала бла тюбеше-тюбеше тургъанма да, билеме. Болсада, къумукълуланы жерлеринде къоюп... Ой, башыма ат ургъан, мен сизге салам да бермей, жаншай тургъаныма бир къарагъыз. Хы, салам алейкум, хурметли жамауат! Мени атым Омарды. Дунияны иги заманында элде механизатор болуп ишлегенме. Бусагъатда пенсиядама. Танышдыкъ эсек, жарсыууму андан арысын айтайым.

Чегем ауузунда быллай сёз барды: «Гычы кесин сохталагъа къошханлай». Холам ауузундагъыла уа: «Отар кесин сохталагъа къошханлай», – дерле. Тюзю уа, Гычы бахсанчы эди. Кёресиз энди – бу сёзде окъуна табалмайбыз бирлик, башха затлада уа, айтмай окъуна къояйыкъ. Мен-синиулюк болур дейме бизни адамны тентиретип тургъан ансы, бирда билмейме, оллахий. Бу жерхалтачыкъ да аладанды, эшта. Адам жокку кёрсе, араларына кирип, айтханымча, бир кёзю онгуна, бири – солуна къарай, сёз нени юсюнден баргъанын иги да ангылагъынчы, даулашын башлар. Ёшюн уруш этерге окъуна кюрешир, кесин Алауган сунуп. Ой, ол манга бюгюн этгенни... Айхай, жауабын къайтаралсам, быллай-

мы кюерик эдим? Къайтаралмадым. Менден ёзге аны бла башха тюрюлю сёлешир эди, мен а... кьой, кьой, бош жумушакъ адамма. (Кюледи) Бир жол «шуёхум» бизни элге келген къонакъны къатында къылыгъын этип башлагъанды. (Ол мазаллы къонакъны боксёр болгъанын биз артда билген эдик). Къонакъ жаш анга, арслан къумурсхагъа къарагъанлай, къарап: «Ауузунгу жабарменг?!» – деп, хыны этгенди. Хо бир да, къайда? Къалай жабар эди? Боксёрну айтханы анга: «Эшекни къулагъына къобуз сокъгъанлай» эди. Жерин таний билсе уа. Сиз ол кюн акъыллы кишичикни кёрсегиз, асыры кюлгенден чегисиз болур эдигиз. «Къадырны артына чёп бла къатылгъанлай», боксёр жашха кёпмю керек эди: халтачыкыны, сермеп, желкесинден ёрге кётюргенди да (эти ауурлукъму этерик эди), жерге атханды. Къажымады кишичик, таланган, къобуп, дёрденчигин да кёпдюрюп, аманланы басды. Ай, алайлай: «Мен сени бусагъат къуртну эзгенлей эзмесем!» – деп, боксёр кесин кишичикге атды. Мен, араларына кирип, ол мазаллыны сууутмасам, эзерик эди, тейри лязим. Тили турушунлай шинжиди, сёзю уа таш атдырырды сора уа! Бир кере уа къан жугъу болуп да келгенди, туююлюп, мени къызыл хоразчыгъымча. (Кюледи). Хоразчыкъ дегенлей, бу не жаншакъды деп кёлюгюз кюлмесин, мен сизге бир сейир хапарчыкъ айтайым, болгъан хапар. Бизде бир гитче хоразчыкъ бар эди. Ол не менме деген хораз бла, аны кьой, гура бла окъуна жулкъуша эди, кесин улуу багыргъа санатыр муратда. Тауукъла ичинде уа бир асыл топпанбаш тауукъ бар эди. Ол бюгюн да турады. Оноучулары ол топпанбаш болгъаннга ушайды. Хыличи махтанчакъ хоразчыкыны халын жаратмай, къанкъылдап: «Кет, кет, кет! Не мардадан озгъан жанса сен!» – дегенди. Топпанбаш тауукъ анга акъыл юйретирге бош кюреше эди. Зада хоразчыкъ, бетсине турмай, асыл тауукъчукъгъа чапханды. Алайсыз да ачыуу бурунуна чабып тургъан ариу тауукъчугъум алай атылмаймыды дейсиз къамамагъанчыкыны юсюне. Хоразчыкыны къан жугъу этип къояды. Дагъыда къажымай эди жекбашчыкъ. Къарыучугъун билмеген жекбашчыкъгъа жаным ауруп, жаралары сау болгъунчу, аны гитче гытычыкъда тутдум. Аллына аш салсам, къолуму къабаргъа кюрешгенни кьой, кёзюме узала эди. «Тойдургъанны тёппесинден!» Игилик эт да тур андан сора. Бир кюн биягъы хоразчыкъ, дёрденин да кёпдюрюп, ханча, патчахча, арбазда айлана болгъанды. Хазайкам а, юй бийчеме алай айтыучума, ол кезиуде, ийилип, не эсе да бир жумуш бла кюреше тургъанлай, хоразчыкъ аркъасына минип, желкесинде губузун чёплеп башламаймыды дейсе? Губузну губу сунган болур эди, баям. Хазайкам сескенеди, мен а харх этип кюлеме. Хазайкам кутурады: «Бу келепенни кетере эсенг кетер, кетермей эсенг да этерими билеме!» – дейди. Тиширыу дегенинг элберча затды, залим патчахлагъа окъуна айтханын этдиралгъан, ой, аланы билген бек къыйынды. Ингир ала, сабийлени анасы эшиу эшерге къоншубузгъа кетгенлей, жекбашчыкыны алама, алама да, шуёхума элтеме. Ахчачыкъ да узатама, жарлычыкъгъа мирзеу ала турусса деп. Ай мен телибаш, телибаш а... Алкачка ахча ким береди? Алкач алкачлыгъын этмейми къоярыкъ эди! Ахча къолуна тюшгенлей, аракы алып, кесине

ушаш бир ишсиз-кючсюз айланган бомуж бла харипчикни боюнун тартып, биширеди да, ашайды да кюяды. Эт болуб' а, ол тюк жуммакчыкыны не эти боллукъ эди? Мен аны алай этеригин билген болсам... Жилирыгъым келди да (кёз жашларын сыйпайды). Кесе туруп иш да, (кёз жашлары кыатыш кюледи) аланы кюлларындан кябаргъа кюреше эди дейле кёргенле. Ётюрюкден не асыу, ол зара хоразчыгъыма жаным асыры ауругъандан жүрегим иш да тутхан эди. Бюгюн да жарсыйма. Андан бери алкач шуёхум бла арабыз бузулупду. Аны айтханым: адам – адамды, жаныуар а – жаныуар. Аланы да, адамланы ичлериндеча, тюрлю-тюрлюлери бардыла. Адам улундан огъурсуз а – Аллах сен сакъла! Ох, ох...

Мен да жан аурутмагъан эсем ол жерхалта-кыйсыккёзге, аны хоразчыгъыма ушатып, аны ючюн а кёломе тиерден кялдымы? «Бек суйгенингден бек кюй», – дегенлей болгъанма, оллахий. Къаным энгта суумай турады да. Ачыланганлыкыгъа, тюзюн айтсам, жаным бек ауруйду жарлыгъа. Нек десегиз – жангызды. Къатыны жокъ, сабий-балийи жокъ. Турады кесинлей, жарлы юйню жарлы киштигича. Мени жауум болсун жангыз. (Кёз жашларын жашыртын сюртеди). Къой, къой, башыгъызны аурутдум керексиз хапарла бла. Сёз кюшмай тынгыладыгъыз, сау болугъуз, багъалыларым!.. (Кетип да бир тебиреп, артха бурулады.) Багъалы дегенлей, бизни элде Багъалы деп бир кыатын жашайды, асыл, кюуатлы тиширыу. Уннга суу кюшуп, эки кере басса, тылысы хазыр болуп кялыгучуду. «Жарлыны танасы ёгюзлюк этиучюсюн» эшитген болурсуз? Сабийликден кыйынлыкъ сынай келсенг, иги да этерсе ёгюзлюк. Ол тиширыуну бахча кызгъанын кёрсенг, трахтыр сунарсса, тейри. Кёз кыакъмай кыараучума аны ишине. Хазайкам а, анга кыарагъанымы жаратмай: «Э киши, кыартлыгъынгда сер бола башлагъанса», – деп, гыр-мыр этер. Кыарт болуб' а, всего алтмыш жыл. Эр кишиге ол неди? Самый хайт деген заманы. (Ышарып) Отгесе жангылгъанмы этеме? Э-э, кёре турама: «Макъаны кёло кыуруса да, гур-гуру кыурумаз», – деп, ичигизден кюлгенигизни. Да не медет? Кыартлыкъ дегенинг алайды, кыарап-кыарагъынчы жетип кыалады. Аны мен да сынадым. Багъалыны талмай кюрешгенлигине сейирсингенден башха зат келсе уа башыма. Келип да бир кёрсюн, – арт этегинги ал этип, бек терк чартлатыр былай ары, мен таныгъан Багъалы, эри ёлгенли, юсюне кир угъай, чибин кюндурмагъан Багъалы. Хазайкам аны ангыларгъа суймейди. Мени юй бийчемча, кюнлерин хапарла бла кеч этгенлени, кыаугъа ачаргъа кюрешгенлени кыатына кыймаз, сабыр акъыллы кюншум. Аны мёлекге ушагъан оналтыжыллыкъ туудукъчугъу барды, атчыгъы да Нуриста... Бу хапарны не ючюн башлагъанымы бусагъат ангыларыкъсыз. (Кюледи). Ол жарлыны, жерхалтаны дейме, кёзлери мёлекчикге илинип, уллу умутда кёре эдим. Артда ангылагъанма мен да. «Айраннга суу кюш, телиге жол бош», – деп бошму айтылган сунасыз? Не да: «Арыкъ малны айнытсанг, ауузунгу-бурунунгу май этер, аман адамны айнытсанг, ауузунгу-бурунунгу кыан этер». Ол ишлери туюлюмюдюле бир-бирде анга жан аурутмазча этген. Багъалы да, манга ушаш, аз

игилик этмегенди жюрекжар факъыргъа. Кийимлерине дери иш да. Аны ючюн а: «Нуристачыкъ мени суююп ёледи, алмасанг, кесими асмакъгъа асарыкъма деп къоркъутады!» – деген хапар жайып айланады. Тиллери кичигенле уа ары да гап-гап этедиле, бери да. Багъалы, айтханымча, акъыллы тиширыуду: «Эл ауuzu элек, анга тынгылагъан халек» – болгъанын ангылап, зат эшитмегенча, ууакъ жумушла бла кесин булжута айланады. Биз а Багъалы бу хапарны эшитмеген сунуп, лахор этебиз: «Аллах сакъласын ол аны эшитгенден, ансы, нартланы сёзлеринде айттылгъанча, «Тепмез тепсе, аман тебер», оллаха. Тепмей а, тепдирселе...

Ингир ала биягъы мен Багъалыны ишлегенине сукъланып къарап турдум. Ол а, иги да арып, юйге киреди. Бираздан, барып, эшигин кыргъама. Жарыкъ болады, хант къангагъа олтуртады: «Бир шайчыкъ урглайыкъ...» – дегенлей, келечиле кирип келмеймидиле дейсе – мёлекчикни, гюлча жашнагъан Нуристачыкъны тилерге! Багъалы: «Олтуругъуз», – дейди, артыкъ кёз-къаш бермей. Киеулюг' а тутады да, аны къатына чёгеди. Багъалы уа тынгылауну басып турады. Мени жауум да адеп-къылыкъ билмесин. Ол тели жерхалтагъа айтама. Къайдан тапхан эсе да, Аллах билсин, бир улуу гырайтны да биргесине тагъып келгенди. Ол келечилик ишин башлайды. Асыл Багъалы, керексиз хапарланы суймеучю Багъалы, ишден башын кётюрмеучю Багъалы, тынгылай кетип: «Тилинги тыйсанг тыяrsa, тыймасанг а, тюз да бюрчени эзгенлей эзип, теринги уа, элтип, къабакъ эшигинге жабышдырырма, тоба!» – дейди. Аны алай ачыуланып да ким кёрген эди?! Бети къызарып, кёзлери от чакъдыла! «Ярабин, бу келечини ауузун къалай тыйсын адам?» – деп, мен да тынгысызма. Туура быллай жаншакъны уа ёмюрюмде кёрмегенме, сёзлени да алай омакъ къалай жарашдыра эсе да!.. Сёз къапчыкъ! Амалсыздан мазаллыны билегине «тын!» деп къатылама. Хо бир да, юйреннген аууз тынамы билликди? Багъалыны бети тюрленнгени анга почем да тнойул, бардырады, къатхан тулукъгъа нартноу къуйганлай. «Келечи къаты болса, кели баш эрге барыр» деген сёзню магъанасына эшта энчи эс буруп кюреше болур эди. Адам дунягъа жаратыла туруп, алгъа «мен» демеклик, жан а аны ызындан тууа кёреме. Сёз ючюн: «Менича ким барды жер юсюнде? Мен айтдым! Мен алай болурун сюеме! Менме жерни тутуругъу!» Мен ангылагъаннга кёре, бир зат къоймайды адамны жеринде. Ангылагъансыз. Ма ол мен ачыкъ айталмагъан сёз къоймайды адамланы дуняя уллулугъуна сыйыныргъа. Сагъыш этигиз энди, кечени кюнча жарытхан Нуристачыкъны Багъалы кёкден тюшгеннге да къызгъанырыкъды, танкыбашла уа аны эсеми аладыла?! Бир сылхыр бир сылхыргъа Нуристаны алыргъа сюеме деген эсе, ол умут толмай къайда къалсын! Аны себебинден тыйылмайды ауuzu келечини. Асыл Багъалы, келечиге сёзю ётмезин ангылап, аны къолтукъ тюплеринден кётюреди да, бир жанына быргъайды. Сыртындан тюшюп тургъанда да эринлери къымылдай тура эдиле. Да юйреннген аууз. Ой, жерхалта уа келечиге келген кюнню кёрюп, босагъагъа къысыла келди да, аяусуз къачды... Очура кесине жетерин билип, къоркъгъанды. Ол жолгъа дери дёрденличик къоркъгъанын билдириб' а ким кёргенди?! Тамаша! Ох, ох! (Кёз

жашларын сыйпай) Аллай адамды Багъалы – тузсуз-мыстысыз хапарланы суймеген.

Бир жол а... Ийманыгъыз хакъы, тынгылагъыз. Сейир хапарды. Бир жол Багъалы, кимден эсе да бир алапат тюкен ачылганын эшитип, Налжикге ашыгып барады. Нуристачыккыны да, эгечинден тууганчыккыны да юслерин-башларын жангыртыр умутда. Ол мен хапарын айтырыкъ заман а «жангы жашауну хауасы» жайыла башлаган кезиудю. Демократия жашнайды, не айтдыраса. Рекитми дейсе, башха бирими дейсе! Багъалы тюкенни ичине кирир-кирмез, бир кыыз, ышарып, аллына келеди, не керек болганын сорады, кийимле тагъылган жерни кѳргюзтеди. Тюкенчилени артыкъ суймеучо кьоншум сейирге къалады: «Бу дирмокатия дегенлери эски жашаубузгъа ушамагъаны таза да керти кѳреме. Бош ийнанмай турганма, кѳресе ол тиширыучыккыну манга жарыкъ болганын. Алгъын а, алгъын? Тюкенчиледен зат сорсанг, ит хырылдаганлай хырылдар эдиле, сѳзлерин да ангылатмай. Угъай, дирмокатияны хар иши бу тиширыуну бетича жарыкъ болса, бек иги затды. Бош жаратмай турганма, ансы», – деп, кеси кесине мурулдай, кийимлеге къарайды, багъаларын да кѳреді: «Дирмокатия келгенли, хар зат багъа болганды дегенлери да ѳтюрюк. Энди бу жыйрыкъчыккыны не хатасы барды? Эгечимден тууганчыкъгъа тенг боллукъду, багъасы да 25 сом. Бу балтончугъ а, балтончукъ? Сексен беш сом. Къуру жагъасыны багъасы окъуна боллукъду аллай бир. Керти да алапат тюкен». Къууанады Багъалы. Кѳзю сайлаган затланы алып тюкенчини къатына барады. Жарыкъ бетли кыыз шеклиракъ болуп сорады: «Бабушка, а у вас будет столько денег?» Кызыны алай сорганын ушатмай: «Бабушка болуб’ а... Мине шистисят лет нету, дебичка. Муж пахаранил, лювимый брат пахаранил, аз кыйынлыккъла кѳрмегенди Багъалы. А денга ест, дебичка. Аллай бир денга мени жаууму болмасын. Я ишо крепкий баба, работаит, ни виспокойса, дебичка, денга ест». Ахчаны санап кыызгъа узатайт. «Вы не поняли бабушка, то есть женщина. Это не рублями, а уе», – дейди кыыз. «Уе» – дегенинг? Ышто такой «уе?» Тюкенчи ангылатырдан, Багъалы ангыламаздан кѳп кюрешдиле. Ангылагандан сора уа... Терезе миялала сынаргъа жетген эдиле дейдиле кѳргенле. Жюрек темирденмиди, ачыуу келсе, адам кычырган да этер. Тюкенчи кызыны жарыкъ бетчиги саз болуп, къулакъларын къоллары бла жабып, къайры эсе да ташайды. Багъалы къутуралганын къутуруп кетеме дегенлей, тѳгерегин дух ийис этдире, байдан кесин дуниягъа сыйындыралмагъан, ол мен сизге ачыкъ айталмагъан сѳзню бурунундан тюшген тюкен иеси келеди. ... Не да дегиз, алай «кюн кѳрмеген кюн кѳрсе, кюндюз чыракъ жандырыр». Туура бары да эте болмазла аллай телиликни, кѳбюсю уа... «тапмаз тапса, табан кѳтюргенин» а сиз да кѳре-кѳре тура болурсуз. Жарлы юйюрден чыгып бай болган тюкен иеси, Багъалыгъа жанлап: «Гражданка, что за шум?» – дегенлей, Багъалы айтырын тыйыпмы къоярыкъ эди! Кимди анга тюкен иеси? Президентми болганды? Узун бичеригин кысыха бичсин. Береди жууабын: «Ышто за шумму дейсе? Ай, шум болуп къалгъын, ѳмюрюнде

ауузундан сѣз чыкъмай. Ай, дирмокатиягъызлай болугъуз сиз желбыдырла! Ай, «сохан ашамагъанны ийиси чыкъмайды», – билип сѣгедиле эсли адамла дирмокатиягъызны. Эсли адамланы къой, бизни элни жер халтасы окъуна сезгенди: «Жангы келин келгинчи, эскини татыуу чыкъмаучусун». Бир хатабыз болмай, бласны берген ахчачыгъы «къарын этдирсе да, жау этдирмегенликге» кѣп затыбызгъа жете эди. Кѣремисе энди быланы уа? «Тура эдим жата, къайдан чыкъды хата?» Бир терс сѣзлери болмагъанды бурунгулуланы: «Къыйынлыны ашы аллына келсе, буруну къанар», – деп да бошдан айтылмагъанды. Мен къыйынлы «ышаннган башны суу элтир» – дегенлей, болмачы сѣзге ийнанып келсем бери – къызчыкъларымы энди бир иги кийиндирейим деп къуаннганымлай, была уа: «уе, уе!» – деп тохтамадыламы? Не уеди бу? Ай, аман ач кюе кирсин хапчюклеригизе! Уе! Кюе-бише къалыгъыз, от тышюп уегизге, юйюгюзге да! Уе! Тюе къуссун башынга, халкъны башын ауарагъа къойгъан ким эсенг да!» – деп, дунягъа сыйыналмагъан дух ийисли кишини да бияры тюртюп, этеклерин жел этдирип, тюкенден чыкъды. Бир ауукъдан элге: «Багъалыны къаргъышы жетип, ол тюкеннге киргендиле, болгъанны зая этгендиле», – деген хапар келди. Тюкенчилени ичлери кюеди, бишеди дейле, бютюн да дунягъа сыйыналмагъан дух ийислини. Бирле кюедиле, бирле уа кюледиле. Чам сѣзге устала да, артха турмай, оюмларын айтадыла: «Уе болгъан жерни сайлап киргенди кюе». Ол оюмну эшитгенлей, иги да арыкъ болуп, дуня уллулугъуна сыйына башлагъан тюкен тамата: «Мени мехкемемде кюени ийиси да жокъ эди, ол огъурсуз къатын келгенли чыкъдыла, кюелерин биргесине келтирмеген эсе!» – деп ачыуланады. Алай ол киши, тюкен башчы болса да, жангылгъан а этгенди. Ишни тюзюн а айтайым. Сагъыш этчигиз бир – быстыр болгъан жерде тюкенде кюе къалай болмаз? Хазайкам айтханнга кѣре, ала бир дармандан къоркъмайдыла. Аны сиз да билирге керексиз. Айтханымча, бар эди ол тюкенде кѣзге кѣрюнмеген, быстыр ашагъан бир жут кюе. Билмейбиз ансы, ол гитче затчыкъланы кеслерини тиллери, аны къой, политикалары окъуна болгъаннга ушайды. Болмаз дедегиз. Ол гитче затчыкъ, Багъалыны къаргъышын эшитгенлей, баям, быллай оноу этгенди: «Хар ким кесине таплыкъны излеген дуняда, мен къыйырда къалып, къуру кесим деп турмай, юйюрюме, тукъумума, жамауатыма жарасам а! Иш мен умут этгенча барса, ох этип жашарыкъбыз. Бек башы уа, атым иги бла айтылса, кюе халкъымы эсинде ъмюрлеге къаллыкъма!» Бек тюз эсеп этгенди акъылтокъмакъчыкъ. Терк окъуна жууукъ-тенгин, битеу кюе халкъын тюкеннге жыяды. Жыйылышып, сѣзсюз-къаугъасыз терк окъуна тюкеннге кирип, топпа-толу боладыла. Алагъа гитче тешикчик да такъырлыкъмы этерик эди? Киредиле, жыйын болуп ашайдыла жюнден эшилген быстырланы, къумачланы. Семиредиле, зауукъ этедиле. Башы политикадан толу сакъ кюеге уа, кеси махтау саладыла, кѣкге кѣтюредиле. Да жаугъа-баугъа батдырса, нек кѣтюрмейдиле? Кѣтюрсюнле. Тюкенни иши «санга талау, манга галау» дегенлей болуп, ары адам аягъы басмай тебирейди. Бир сѣз бла айтханда: «Жангы жашауну «уеле-

рине» ач кюеле кирип, дуня башы тьюбуне айланыр кьоркьюу барды дейдиле бир-бир алимле. Бютюнда Багъалыны кюеледен башха кьаргышларын эсге алсакъ... Харекетлери отда кюймезча мадар излерге керек эдиле да, тапхандыла, дейле, мадар. Тюкенни таматасы бусагъатда чыгыуучу тюрлю-мюрлю кьужур затла бла тегерекни чибин ёгмезча бигегенди. Кьоркьганды Багъалыны кьаргышларындан, – ишчи Багъалыдан, кьууатлы Багъалыдан, эки бетли адамланы кёрюп болмаучу Багъалыдан. Жарлыны кьоллары асыры кёп ишлегенден штангистни кьолларыча болгъандыла. Билек шаугютлери уа... Афинден олимпий майдалны бизни Акъай улу угъай, Багъалы кьытып келтирген сунаrsa. Ох, сиз аны бахча кьазгъанын керсегиз... «Ур, кьамичи, секир, ат», – дейле халкъда юйюн, жерин кьоюп, жетген жерде кюнюн кеч эталмай айлануучу тиширыулагъа. Аллаиладан тьююлдю бизни иш кёллю Багъалыбыз (кьоркьуп, тегерекге кьарайды). Къайда да хазайкам эшитмесин. (Кюледи). «Тели сёзюн эки айтыр» дегенлей, хазайкам мени анга ревновайт этгенин энтта бир айтайым. Да, алайдыла ишле... Тохта, тохта, мен бери нек келген эдим? «Атту Малкьаргъа баргъанлай» – кьайры барлыгъымы унутуп кьойгъанма, сизни кёргенлей. (Эсине тюшюре) Ыхы, ыхы... Тюшдю эсеме! Аланла, сизни арагъызда уа ол жерхалтаны кьоркьуталлыкъ табылмазмы эке? Хо бирда! Ай медет а... аны кепге жьырыкьны уа биле эдим... Ангылагъансыз, тюпше-тюз – Багъалы! Ол бир мадар этер эди ансы, мен а, кьой, кьой, бош жумушакъ адатта, чибинни кьой, ургъуйну ёлтюрюрге да кьыймайды кёзюм, жаным ауруп кьалады. Аурумай а? Ол да жанды, аны да Аллах жаратханды. Болсада, бек кьужур затды бу ургъуй дегенин да. Аланы юслеринден а... Хо, хо аланы келир жол айтырма. Заманыгъызны алдым, айып этмегиз. Бусагъатда уа юйюме жетсем игиди. Диваннга сыртымдан тюшюп, телебизирге кьарасам, кёп сагъыш келир башыма. Ким биледи, бюгече адам ёлтюрген, уруш-тутуш даурдан ёзге, жюрек жапсарыр бир иги зат кёргозтүп кьояр эселе уа... Бир да билмезсе, тейри. Дуня тюзелип кьалыргъа да болур. Инш Аллах!.. Ай таланган, жюрегими кьызгъаны селейип кьалды да. Ансы... Кьой тарыкьмайым, кьыйнамайым кишини да. Жашасын жерхалта-жюрек-жаргъыч да. Ол да дуня юзмезини бир бюртюкчюгюдю. Бу дуняны кьонакъларыбыз барыбыз да. Аманлыкъдан, дертден не асыу? Аллах барыбызны да жарыкъ бетли, халал жюрекли этсин, огъурсузлукъдан, аман ниетлиликден сакъласын. Алайды да, кьалыгъыз, кьууанч бла! Сау-эсен кёрюшейик, багъалыларым!!! (Эки кьолун жюрегине кьысып, жамауатха баш урады).

ДАРМАН АШЛАРЫБЫЗ

Малны сойганда таулула аны бир затын да зыраф этмегендиле. Ушхолу, сёсю деп неге айтылганын билмегенле, бюгюнлюкде жаш адамланы араларында кьой да, таматалада да тубейдиле. Ушхолу деп малны ичине (ёпкеси, баууру, жүреги, чегиси, буйреги, кьара чегиси) айтадыла. Аланы хар бирин да тап жарашдырып, ашла хазырлагандыла. Сёсю уа уллу магьанасы болгъан зат туююлдо, болсада халкъда жүрюгенди. Жёрмеден артыкъ кьалгъан кьара чегини ариу сыгып, тегерек чулгъап биширгендиле. Сёсю деб' а анга айтхандыла.

Ийнек кьозлагъандан сора аны юч кюнню ичинде сауулгъан сютюн кьайнатып, ырпыс этгендиле. Аны туз да себип ашагъандыла.

Алгъын боза эте, кьара сыра сюзе билмеген айып болгъанды. Бу-сагъатда уа ол да кьала барады. Ол болмаса уа, ичер зат табылмаз дегенле да чыгъарла. Алай иш анда туююлдо. Мени оюмуна кёре, шёндю сатылгъан осал аракьыны ичип, онгсуз болгъандан эсе, боза жүз кереге да игиди. Бюгюнлюкде бозаны жарашдыра билгенле эллерибизде жокьну орунундадыла. Ол а миллетибизни энтта да бир энчилиги тас бола баргъаныны юсюнден айтады.

Энди уа мен сизге хуппегини юсюнден кьысха айтыргъа сюеме. Ата-бабаларыбыз аны жылылай ичгендиле, не ючюн дегенде, аны дарманлыгъы барды. Кьарыны, чегилери (ичи кьатып) ауругъанла, ётлеринде, буйреклеринде юзmez неда ууакь ташчыкьла болгъанла аны энчи хайырлангандыла. Сёз ючюн, ол юзmezден бла ташладан адамны ичин тазалагъанды. Халкъда, ойнап, бир-бир тукьумлагъа Хуппегичилары деп да айтхандыла. Бюгюнлюкде аны тюкенде дарманча сатханларына кесибиш шагъатбыз.

Бир жол, кёчгюнчулюк жыллада, Орта Азияда болгъан бир затны юсюнден билдирирге сюеме. Быллым элде жашап, кёп болмай ауушхан (жаннетли болсун) Ёзденланы Уммолат бир кере менден хуппегинеге жарагъанын билемисе деп сорду. Мен анга жууап табалмадым. Ол а:

– Ахшы жаш, аны бла адыр жуусала, бир тюрслеп кьара ол аны кьалай ариу этгенине. Сора аны кьаллай хайыры болгъанын машинаны радиаторуна кьуйсанг да кёрюсе, – деди.

Мен ол затланы бир чыганлы тенгиме айтама. Ол да, сейирге кьалып, радиаторгъа хуппегини кьуяды. Бир ненча кюнден ачып кьарасагъ' а, машинаны мотору, радиатору да тазаланып, чыммакъ болуп тура эдиле. Кертиси бла да, ол бек сейир болумду.

Миллет аш-сууубузгъа энтта да бир кере къайта, таулу хычинни бла бёреклени юсюнден къысха айтыргъа сюеме. Халкъда бишлакъ хычин, картош хычин, хычин, сюзме бишлакъ, мерехуан хычин, сохан хычин, жууа хычин, дугъума хычин, эт хычин, жукъа эт хычин, хумужу хычин, кёмюлген хычин жюрюгендиле. Бёреклени да этден, бауурдан, бишлакъдан, картошдан, къудорудан, чюгюндюр башдан, ич жаудан, алмадан, кертмеден, дугъумадан, нанькъдан, къара нанькъдан, шапталдан, тюртюден, къасмакъдан эм дагъыда башха затладан да этедиле.

Жаз заманда малкъарлыла ашда тюрлю-тюрлю жемишлени бла хансланы да хайырланнгандыла. Мен да аланы тизмесин келтирирге сюеме: тихтен, къалияр, мурса, мант, зыка, мыстыкъулакъ, оразык, жыгыра, гедигин, жууа, дугъума, мандалакъ, кендираш, хыяр, юч чайрак, жилик, тужур, къара нанькъ, къызыл нанькъ, къара шхилди, къызыл шхилди, шах-шах, агъач алма, агъач кертме, чертлеуюк, чынар, къара дугъум, жабышмакъ (сууун), тукъузгю, зарги (балам), тюртю, къасмакъ, юлёкъу, къушхамиш, балли, жуммукъкъул, бешбармакъ.

ТОЛГЪУРЛАНЫ Бекмырза

БОЛАЛМАЙМА СЕНСИЗ

Умеренно

Макь. Асанланы Кулинаны
Сёз. Ахматланы Сафариятны

У-чуп у-чуп, жул-дуз-ну жө-тап-май-ма,
5 жө-пгыз кьал-дым бу дун-ня-да, тенг-сиз. Не де-сенг да,
10 сен-сиз мен ту-рал-май-ма, не айт-санг да, бо-лал-май-ма сен-
15 сиз. Не де-сенг да, сен-сиз мен ту-рал-май-ма,
20 не айт-санг да, бо-лал-май-ма сен-сиз.
24 бо-лал-май-ма, бо-лал-май-ма сен-сиз.

Учуп учуп, жулдузну жеталмайма,
Жангыз кьалдым бу дуняда, тенгсиз.
Не десенг да, сенсиз мен туралмайма,
Не айтсанг да, болалмайма сенсиз.

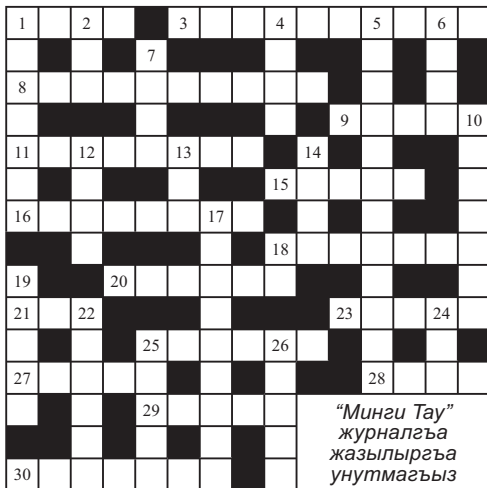
Уппа этип, кёзлеринге кьарайма,
Чайкьалады ичлеринде тенгиз,
Бу дуняда сени ючюн жашайма –
Жауум кьалсын бу дуняда сенсиз.

Мен да сени кюерик жулдузунгма,
О, сен манга эс тапдыргъан жауун
Болгъан эдинг. Будай оргъан кюзюм да.
Кюйдюм. Кюнден болур эди жанынг.

СЁЗБЕР

ЭНИНЕ: 1. Тонгуз бала. 3. Тышы-жылтырауукъ, ичи – ... 8. Жулдузла жыйыны (Большая Медведица). 9. Мухаммат файгъамбарны аты. 11. Ашыгъышлы, бек терк. 15. Къарангы, билимсиз адам. 16. Бек къаты къоусе, тансыкъ болуу. 18. Уууч тенгли бир жүн. 20. Жаныуарланы «патчахъ». 21. Киеу адыр. 23. Бурма къозу теричик. 25. Стол артыны иеси. 27. Бир бири юслерине бийигине жыйыу. 28. Кёп, бек кёп, сёз ючюн, ёре... 29. Урлукъдан бек алгъа чыгъады. 30. Къойну «къалагъы».

ЁРЕСИНЕ: 1. Бегим, оноу. 2. Къарын тарау. 4. Кеси айтыр да, кеси кюлор. 5. Сейир-гамаша этиу. 6. Къол тирмен. 7. Аны бла кертме ашагъан къоркъуулуду. 10. Объектни сакълаучу. 12. Тюз, ангылашыныулу (айтыргъа). 13. Болум. 14. Исси кюнде «туман». 17. Къаллай адам тиш-лемейди? 18. Тартылгъан мирзеу. 19. Балта бла кесилген агъач къыйыр. 22. Жукъусу келгенни теке къылыгъы. 24. Ол басханны ат биледи. 25. Агъач жарашдырыучу станок. 26. Кюйдюрюлген акъ таш.

Хурметли шуёхубуз!

«Минги Тауну» бешинчи китабында сен окъургъа боллукъса:
Къулийланы Къайсынны юсюнден алыкъа бир жерде да басман-
ланмагъан материалланы. Ала аны 90-жыллыгына аталадыла;

Толгъурланы Зейтун жазгъан «Хутай» деген романны баргъа-
нын;

Гуртуланы Салихни «Ийманлы Кавказыбыз» деген эссе халда
жазылгъан поэмасын эмда кёп башха сейирлик затланы.

«Минги Тау» огъурлу кюнде къууанч бла келсин юйюнге!

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС № 4 (134)

*Литературно-художественный
общественно-политический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство культуры
и информационных коммуникаций КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Технический редактор, компьютерная верстка *Ф.М. Джашиева*
Корректор *Р.А. Боттаева*

Подписано в печать 01.08.07. Формат 60х90¹/16. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 15,00.
Уч.-изд. л.15,40 Тираж 1500 экз. Заказ № 127. Цена свободная. Адрес
редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР
«Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР,
г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

*Редакция авторла бла къагъыт жюриютмейди. Къол жазмалагъа
кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бир-
ча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башха жерде
басмалагъанда: «Была “Минги Таудан” алыннгандыла», – деп жазаргъа
борчду.*